JAARBOEK

Oud-Utrecht 1995

VERENIGING OUD-UTRECHT

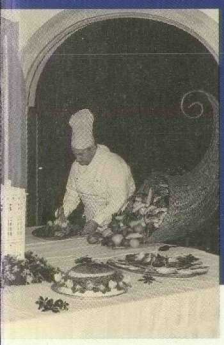

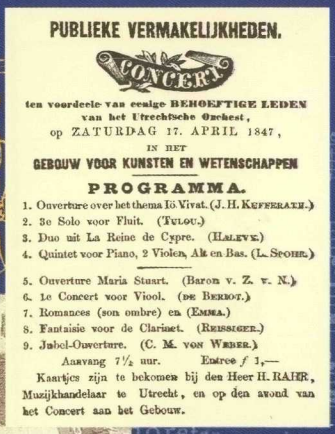

PUBLIEKE VERMAKELIJKHEDEN.

CONCERT

ten voordeele van eenige BEHOEFTIGE LEDEN
van het Utrechtsche Orchest,
op ZATURDAG 17. APRIL 1847,
IN HET
GEBOUW VOOR KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

PROGRAMMA.

1. Ouverture over het thema Io Vivat. (J. H. Kefferath.)
2. 3e Solo voor Fluit. (Tulou.)
3. Duo uit La Reine de Cypre. (Halevy.)
4. Quintet voor Piano, 2 Violen, Alt en Bas. (L. Spohr.)

5. Ouverture Maria Stuart. (Baron v. Z. v. N.)
6. 1e Concert voor Viool. (de Beriot.)
7. Romances (son ombre) en (Emma.)
8. Fantaisie voor de Clarinet. (Reissiger.)
9. Jubel-Ouverture. (C. M. von Weber.)

Aanvang 7½ uur. Entree *f* 1,—

Kaartjes zijn te bekomen bij den Heer H. Rahr, Muzijkhandelaar te Utrecht, en op den avond van het Concert aan het Gebouw.

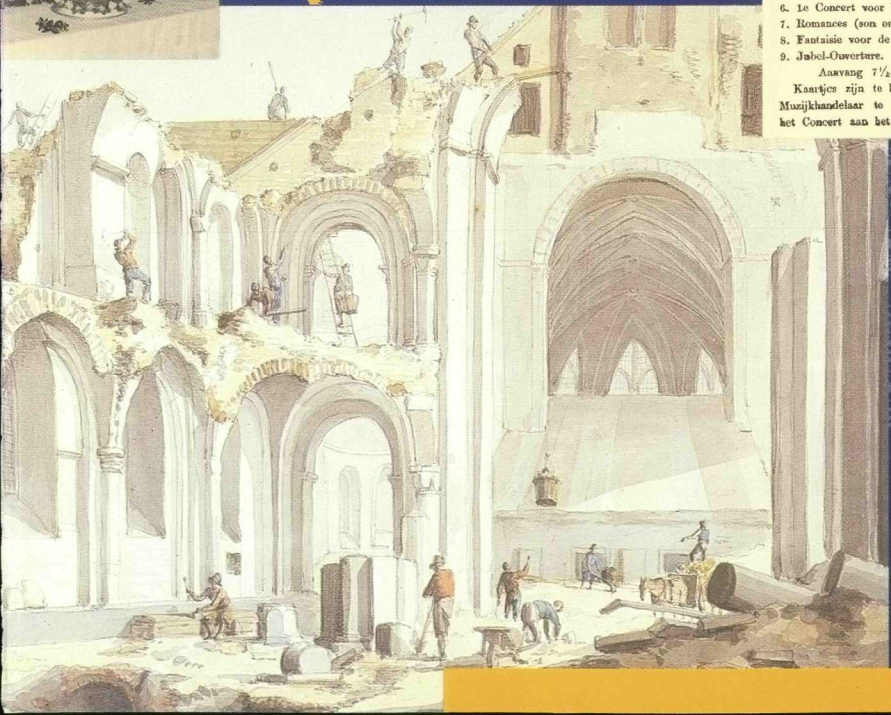

JAARBOEK 1995

Oud-Utrecht

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Vereniging Oud-Utrecht

redaktie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens, drs H. L. Ph. Leeuwenberg, en drs A. Pietersma.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Drukkerij De Boer-Cuperus, Utrecht

© Vereniging Oud-Utrecht

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1995/ [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-13-9

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Kaj van Vliet

5 **Utrecht, Muiden en omgeving**

Oude privileges opnieuw bezien

Bram van den Hoven van Genderen & Ronald Rommes

53 **Rijk en talrijk**

Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw

W. W. Mijnhardt

87 **Van tingeltangel tot tentoonstelling**

Uitgaan in Utrecht in de negentiende eeuw

Monique Dirven

95 **Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw**

Nellie van Vulpen

119 **Vermaak in Utrecht (1850-1880)**

Publiekswerving door de Utrechtse Schouwburg en de koffiehuizen

Christine Weijs

139 **'Voor al de ingezetenen der stad'**

Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht (1847-1890)

P. D. 't Hart

163 **Moord op het Domplein**

Dronken studenten drijven bejaarde vrouw de dood in (1883-1884)

Redactie, met medewerking van C. J. A. Blom

177 **Kroniek over het jaar 1994**

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.
Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.
De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouwhistorische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.
De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden *f* 54 (in het buitenland *f* 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44
- voor leden t/m 26 jaar *f* 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100
- voor sponsors minimaal *f* 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 201
3572 KW Utrecht

Utrecht, Muiden en omgeving

Oude privileges opnieuw bezien

Kaj van Vliet

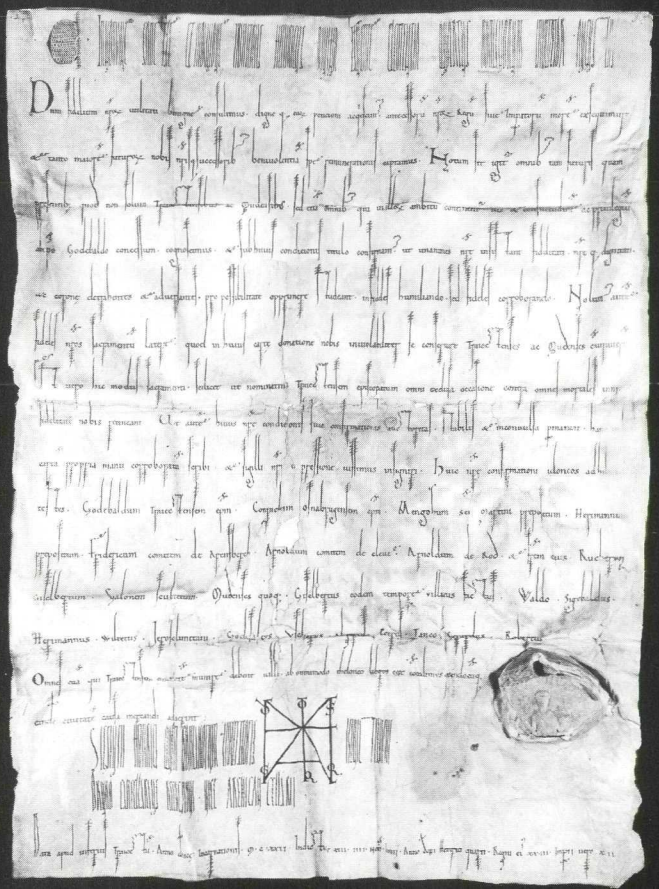

Utrecht en Muiden beroepen zich gemeenlijk op hetzelfde stadsrecht. Het recht dat hen door bisschop Godebald (1114-1127) was verleend en dat op 2 juni 1122 te Utrecht door keizer Hendrik V (1106-1125) werd bekrachtigd. Een precieze omschrijving van dit recht geeft de in origineel bewaarde oorkonde echter niet. Er wordt slechts gerept over `ius et consuetudo ac privilegium'. Wel is er sprake van een eed van trouw die de begunstigden aan de keizer zweren, en van een tolvrijdom die door de keizer wordt geschonken aan allen die moeten bijdragen aan de aanleg van de Utrechtse stadswal.

Van verschillende zijde heeft men zich beziggehouden met de vraag naar de inhoud van het verleende recht en naar de politieke omstandigheden waarin de keizerlijke bevestiging tot stand kwam. Daarbij heeft de 'stadsrecht-oorkonde' steeds centraal gestaan. Op het eerste oog lijkt dat voor de hand liggend maar bij nadere beschouwing is dat toch wat merkwaardig. Er werd op die tweede juni van 1122 immers nog een andere oorkonde uitgevaardigd door de keizer waarin een aantal bepalingen aangaande het Utrechtse tolrecht worden vastgesteld. Sinds de diplomatische onderzoekingen van Oppermann echter gaat dit stuk, beter bekend als het tolrechtprivilege, door voor onecht en als niet terzake doende terzijde geschoven. Ook na Oppermann is het nooit meer ten volle in het onderzoek betrokken. In dit artikel wordt de echtheid van dit privilege niet langer in twijfel getrokken. Daarmee wordt een andere interpretatie mogelijk niet alleen van het tolrechtprivilege maar ook van het andere privilege. Ook de vraag naar de plaats die beide stukken innemen ten opzichte van de heftige gebeurtenissen die eraan voorafgingen zal opnieuw ter hand moeten worden genomen. In deze studie wordt aantal nieuwe gezichtspunten verkend. Een verbeterde editie van beide oorkonden en een diplomatisch commentaar zijn als bijlagen toegevoegd.

Kaj van Vliet studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Daarna werkte hij aan de inventarisatie van de handschriften uit de collectie van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Sinds 1993 is hij als aio van de Onderzoekschool Mediëvistiek verbonden aan de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, waar hij promotieonderzoek verricht naar de oudste kapittels van het bisdom Utrecht als factor in de vroeg-stedelijke ontwikkeling. Voor zijn doctoraalscriptie Markt in middeleeuws Utrecht ontving hij in 1993 de Oud-Utrechtprijs. Het hoofdstuk over de privileges van 1122 daaruit stond aan de basis van volgend artikel.

Inleiding [1]

Geen van de door Oppermann geopperde bezwaren tegen de echtheid van het tolrechtprivilege blijkt steekhoudend. Hernieuwd diplomatisch onderzoek toont aan dat materiaal noch schrift noch dictaat strijdig zijn met de datum van 2 juni 1122 (zie Bijlage 3). Met dien verstande dat het schrift niet, zoals bij het andere stuk het geval is, de kenmerken van de keizerlijke kanselarij vertoont maar veeleer die van een plaatselijke scribent, vermoedelijk afkomstig uit de kring van de Utrechtse kapittelgeestelijkheid. Deze lokale signatuur, die ook uit enkele andere aspekten blijkt, kan het best verklaard worden door de oorkonde als een zogenaamde destinatarisuitvaardiging te beschouwen: een oorkonde waarvan de tekst is opgesteld door de ontvanger en niet, zoals doorgaans gebruikelijk, door de oorkonder zelf.

Bij het opstellen van de tekst heeft de scribent grotendeels gebruik gemaakt van het dictaat van de kanselarijoorkonde. Alleen de formulering van het middenste deel, waarin de tolrechtbepalingen worden opgesomd, is van hemzelf afkomstig. Opmerkelijk is - zo blijkt uit de tekst van de oorkonde - dat de keizer bij de vaststelling van deze bepalingen overleg heeft gepleegd met de *prudentiores*, een groep van wijze mannen die gerekend mogen worden tot de *honestiores cives*, de vooraanstaande burgers van de stad Utrecht op wier verzoek de oorkonde tot stand kwam. Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat de kanselier van de keizer het opstellen van de oorkonde juist vanwege dit lokale overleg aan een Utrechtse scribent heeft overgelaten.

Inhoud

Willen we de nieuwe interpretatiemogelijken onderzoeken die deze zienswijze op het tolrechtprivilege biedt, dan is het zaak eerst nauwkeurig de verschillende elementen die de tekst van deze oorkonde bevat, te analyseren. Het ligt daarbij voor de hand een vergelijking te maken met de tekst van het andere stuk. Alleen in hun onderlinge samenhang bezien, kunnen beide stukken op hun juiste merites worden beoordeeld.

Om te beginnen de kanselarijoorkonde: deze behelst in de eerste plaats een bevestiging door de keizer van het *ius et consuetudo ac privilegium* [het recht, het gewoonterecht en het privilege] die door bisschop Godebald zijn toegestaan. Als ontvangers van dit recht vermeldt de oorkonde *non solum Traiectensibus ac Mudensibus, sed etiam omnibus qui in illorum ambitu continentur* [niet alleen die van Utrecht en Muiden, maar ook allen die in de omgeving van deze plaatsen wonen]. Die uit de omgeving lijken met nadruk te worden genoemd. Wat het recht, gewoonterecht en privilege van Godebald inhouden, wanneer deze zijn verleend, wat we precies onder *ambitus* [omgeving] moeten verstaan, dit alles wordt niet nader toegelicht. Wel geeft de oorkonde een motivering voor de keizerlijke bevestiging: *ut unanimes*

nostre insistant fidelitati, nostreque dignitati ac corone detrahentes et adversantes, pro possibilitate opprimere studeant, infideles humiliando sed fideles corroborando [opdat zij eensgezind volharden in hun trouw aan ons, en hen die onze waardigheid en onze kroon afvallig en vijandig zijn, naar vermogen trachten te bestrijden door de ontrouwen te vernederen en de getrouwen te sterken]. Waarna de keizer zijn getrouwen oproept om publiek te maken dat die van Utrecht en Muiden hem bij de uitgifte van de oorkonde een eed hebben gezworen (*sacramentum coniuraverunt*): *ut nominatim Traiectensem episcopatum omni exclusa occasione contra omnes mortales in nostra fidelitate nobis retineant* [dat zij met name het Utrechtse episcopaat tegen alle stervelingen en onder alle omstandigheden in trouw aan ons voor ons zullen bewaren].

Zowel de keizerlijke bevestiging als de eed hebben nadrukkelijk de trouw van die van Utrecht, Muiden en omgeving aan het rijksgezag tot doel. Opmerkelijk is bovendien dat deze trouw in de formulering van de eed gekoppeld wordt aan de bisschoppelijke macht: die met name moeten zij in trouw aan de keizer bewaren.

Aan dit alles wordt nog een belangrijk privilege toegevoegd: *Omnes etiam qui Traiectensem civitatem munire debent vallo, ab omnimodo theloneo liberos esse concedimus, quandocunque eandem civitatem causa mercandi adierint* [allen die de Utrechtse stad moeten versterken met een wal, vergunnen wij vrijdom van welke tol dan ook, zovaak als zij die stad bezoeken om er waren op de markt te brengen]. Ik merk op dat ook deze bepaling niet alleen die van Utrecht maar juist ook die uit de omgeving aangaat. Ik kom hier later op terug. Curieus is dat deze bepaling geen onderdeel van de narratio uitmaakt maar eerst na de getuigenlijst volgt. Dit wekt de suggestie van een latere toevoeging, wat bevestigd lijkt te worden door het feit dat deze passage,

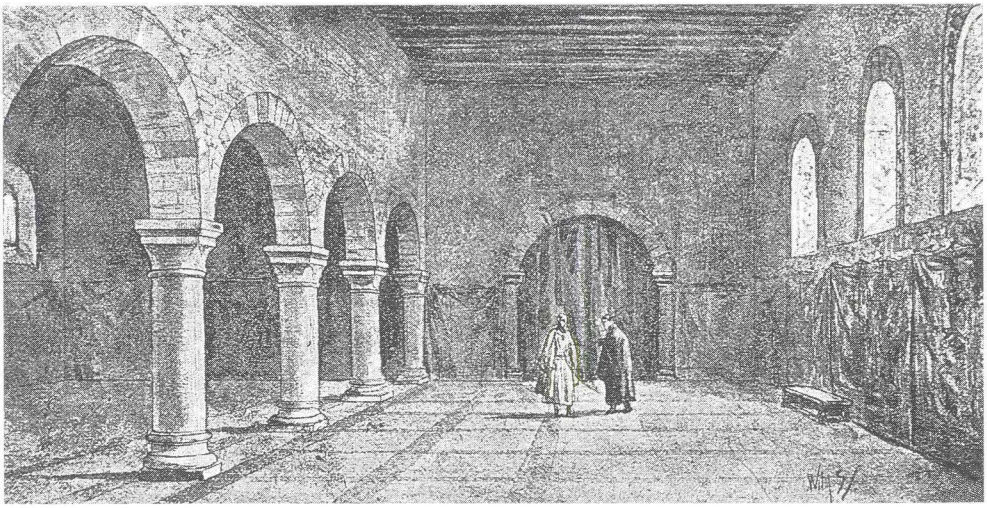

1. Reconstructie van het interieur van de raadszaal van het keizerlijk paleis Lofen, waar Hendrik V in de dagen na Pinksteren 1122 residentie hield. Tekening door W. Steelink uit: N. de Roever en G.J. Dozy, Het leven van onze voorouders, Amsterdam, [1893].

ofschoon in hetzelfde kanselarijhandschrift, is geschreven in een lettertype dat een fractie kleiner oogt dan het voorafgaande. Mogelijk werd dit privilege pas in tweede instantie verleend, en ging het moment waarop de begunstigden hun eed aan de keizer aflegden hieraan vooraf.

In de andere oorkonde wordt de bevestiging van de door Godebald verleende rechten letterlijk herhaald. Echter met één essentieel verschil - er werd hierboven reeds op gewezen: die van Muiden worden hier anders dan die van Utrecht en de omgeving niet (expliciet) tot de groep van begunstigden gerekend. In de eerste oorkonde volgde hierop de passage over de eed. Hier neemt de tekst echter een heel andere wending:

Venientes autem ad presentiam nostram devoti ac fideles nostri Giselbertus, Galo scultetus et Arnoldus castellanus et honestiores Traiectensium cives, conquesti sunt nobis de violenta iniuria quam in theloneo Traiecti constituto sustinuerunt, dicentes quod contra antiquam et ratione subnixam consuetudinem a mercatoribus, civitatem illam frequantibus graves cotidie fierent exactiones [Toen kwamen in onze tegenwoordigheid onze toegewijde getrouwen Gijsbert, de schout Galo, de burggraaf Arnold en de vooraanstaande burgers van Utrecht, en hebben zich bij ons beklaagd over het hevige onrecht dat zij hadden ondervonden door de tol die in Utrecht bepaald was. Zij vertelden dat er van de kooplieden die deze stad bezoeken onophoudelijk zware belastingen worden geheven, hetgeen in strijd is met de oude en op rede gevestigde gewoonte].

De keizer komt aan hun bezwaren tegemoet en stelt vervolgens een lijst van bepalingen vast die tot stand gekomen is na overleg met de meest ter zake kundigen onder de afgevaardigden (*tractatu cum prudentioribus*) en die wèl conform de oude gewoonten is.

Deze bevat in de eerste plaats een reeks van tarieven voor de kooplieden uit het Rijnland, Friesland, Oost-Friesland, Saksen, Denemarken en Noorwegen. De hoogte van de tol blijkt daarbij gerelateerd aan de herkomst van de kooplieden, uitgezonderd de Denen en de Noren, voor wie een veel gunstiger tarief wordt gerekend. Deze tarieflijst - voor ons inzicht in de vroege handelsbetekenis van Utrecht een uiterst waardevolle bron - is op zichzelf reeds een nadere beschouwing waard, maar die laat ik hier achterwege. [2] Wel is hier van belang de constatering dat een tarief voor de kooplieden uit de eigen regio ontbreekt. Daarmee wordt impliciet nog eens bevestigd wat zoëven in de andere oorkonde over de Utrechtse tol is bepaald: dat die uit Utrecht en de omgeving van alle tolverplichtingen zijn vrijgesteld. In dit opzicht kunnen beide oorkonden dus niet los van elkaar worden gezien. Bovendien blijkt hieruit dat men eerst de kanselarijoorkonde en pas daarna de tolrechtoorkonde heeft opgesteld.

Na de lijst van tarieven wordt er een boete van drie Tielse talenten vastgesteld voor ieder die *infra terminum huius thelonei*, binnen de grenzen van deze tol de

gestelde tarieven zou trachten te ontduiken. De laatste bepaling heeft echter het meeste gewicht:

Quicumque mercandi causa civitatem intraverint, tam ipsi quam bona eorum sub iudicio illorum maneant, qui publice iuraverunt iustam iudicii dare sententiam, id est scabinorum

[Al wie in de stad marktwaren komen verhandelen, zijn ondergeschikt - niet alleen zijzelf maar ook hun goederen - aan het gerecht van hen die publiekelijk hebben gezworen bij hun oordeel een rechtvaardig vonnis te vellen, dat wil zeggen de schepenen].

Al deze bepalingen hebben betrekking op Utrecht: de Utrechtse tol, de Utrechtse markt, het Utrechtse schepengerecht. Ze worden dan ook opgesteld op verzoek van een Utrechtse delegatie. Galo was schout van Utrecht en Arnold burggraaf. [3]

De identiteit van Gijsbert is minder eenvoudig vast te stellen. Zeker is echter dat deze Gijsbert een andere is dan de Gijsbert die in de vorige oorkonde als eerste Muidenaar wordt genoemd, en van wie gezegd wordt dat hij *eodem tempore villicus factus*, terzelfdertijd tot hofmeier/schout van Muiden werd aangesteld. [4] De hier als eerste afgevaardigde genoemde Gijsbert was naar alle waarschijnlijkheid een ouder familielid (een oom?) van de burggraaf. Net als Galo en Arnold moet hij tot de meest vooraanstaande ministerialen van de bisschop hebben behoord. [5] Verder valt te vermoeden - namen worden niet genoemd - dat een aantal van de *honestiores cives* en m.i. ook van de *prudentiores* behoorden tot de genoemde schepenen. [6]

De vraag dringt zich op hoe deze gerichtheid op Utrecht valt te rijmen met de vorige oorkonde waarin Utrecht steeds samen met Muiden en de omgeving genoemd wordt. Ik kom daar verderop in mijn betoog op terug.

De getuigen

Zoals gezegd komen de getuigenlijsten van beide oorkonden behoudens enkele uitzonderingen geheel met elkaar overeen. Kennelijk werden beide oorkonden in aanwezigheid van dezelfde mensen uitgevaardigd. Waarschijnlijk gebeurde dit ook op dezelfde locatie, namelijk in de keizerlijke residentie paleis Lofen (zie Bijlage 3). Wie waren die mensen en waarom waren ze op dat moment daar in Utrecht aanwezig?

Genoemd worden: Godebald, bisschop van Utrecht, Koenraad, bisschop van Osnabrück, Meingod, proost van het Utrechtse Domkapittel, Herman, proost van Oudmunster, Frederik, graaf van Arnsberg, Arnold, graaf van Kleef, Arnold van Rode (St. Oedenrode) en zijn broer Rucher, Gijsbert en schout Galo, de Muidenaren Gijsbert (de nieuwe *villicus*), Waldo, Sigebald, Herman, Wiltet, en de *Jerosolimitani* Godschalk, Uscher, Alger, Petrus, Tanco, Gerard en Robert. In deze rij kunnen twee groepen worden onderscheiden: degenen wier aanwezigheid direct verband houdt met de uitvaardiging van de betreffende oorkonden en degenen die om andere redenen aan het hof van de keizer in Utrecht verkeerden.

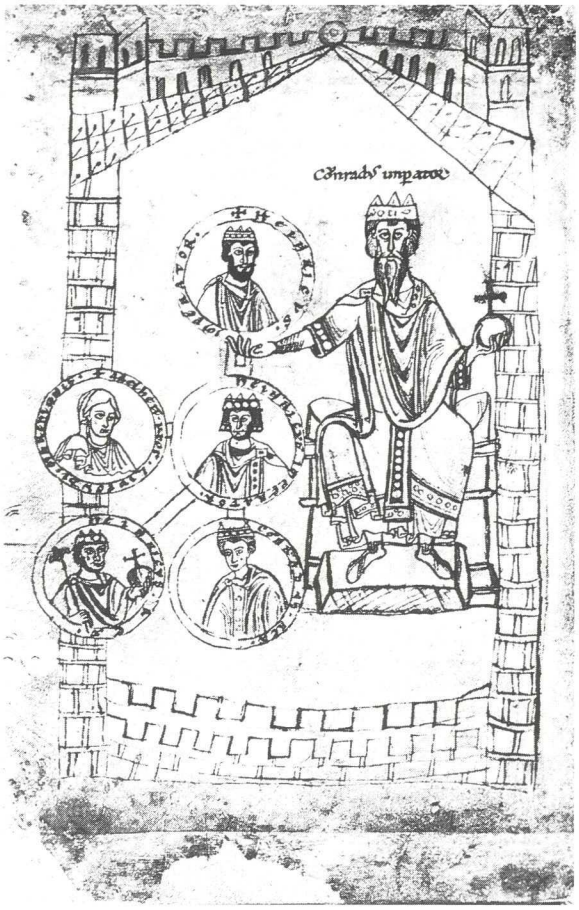

2. Stamboom van de Salische keizers vanaf keizer Koenraad II tot en met keizer Hendrik V. Miniatuur uit een aan Hendrik V opgedragen handschrift van de kroniek van Ekkehard van Aura, (ca. 1114). Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz.

Tot de eerste groep behoren in ieder geval bisschop Godebald, de ministerialen Gijsbert en schout Galo, evenals de *villicus* van Muiden en de vier andere Muidenaren. Het is niet uitgesloten dat ook de laatsten tot de ministerialen van de bisschop behoorden.[7] Tevens zou ik de proosten Meingod en Herman tot deze groep willen rekenen. Op grond van hun vooraanstaande positie binnen de Utrechtse kerk worden zij weliswaar zeer regelmatig in de bisschoppelijke oorkonden uit het begin van de twaalfde eeuw vermeld, maar in dit geval moeten zij ook een directe betrokkenheid bij de zaak hebben gehad. Beide proosten beschikten namelijk over aartsdiakonale bevoegdheden: Meingod in wat later het dekenaat Civitas heet, dat wil zeggen Utrecht en omgeving, en Herman in wat later het dekanaat Langs-de-Vecht heet, dat wil zeggen de noordelijke Vechtstreek, waarbinnen Muiden de belangrijkste nederzetting vormde.[8] Onduidelijk is de positie van de *Jerosolimitani*. Van Winter heeft deze benaming gekoppeld aan de Johannieters die aan het begin van de twaalfde eeuw een hospitaal op het Utrechtse Catharijneveld gevestigd zouden hebben.[9]

Alle anderen kunnen met zekerheid bij de tweede groep geschaard worden. Het betreft hier in hoofdzaak leden van de rijksaristocratie uit Saksen en Neder-Lotharingen, de *principes* waarover ook in de in 1149 geschreven Vita van graaf Godfried van Kappenberg wordt gesproken: *Dum ergo, tractatis nonnulis imperii negotiis, seorsim in secretario suo resideret imperator, considentes forinsecus principes, ut assolet* [Op dat moment, nadat hij enkele rijksaangelegenheden had afgehandeld, resideerde de keizer immers in zijn raadszaal [in Utrecht], waar hij zich terugtrok om met de daar verzamelde rijksgroten te beraadslagen, zoals hij gewoon was te doen]. Deze Vita licht ons ook in over een van de onderwerpen waarover zij in Utrecht hebben ge-

sproken: de kwestie van de graven van Kappenberg. Deze graven waren in het jaar 1121 bij de keizer in ongenade waren gevallen vanwege hun steun aan de anti-keizersgezinde bisschopskandidaat van Münster en hun betrokkenheid bij de gevechten waartoe deze kandidatuur aanleiding had gegeven. Bij die gevechten was de Münsterse Dom in brand gestoken. [10] Met betrekking tot de Utrechtse besprekingen over deze kwestie noemt de Vita expliciet de namen van Frederik van Arnsberg, alsmede die van diens opponent hertog Frederik II van Zwaben, een neef van de keizer en vader van de latere keizer Frederik Barbarossa (1152-1190), welke beiden aan de familie Kappenberg verwant waren. Mogelijk is ook de politiek inzake het graafschap Holland onderwerp van gesprek geweest. Holland werd in die jaren bestuurd door gravin Petronilla, een stiefzuster van hertog Lotharius van Saksen die als aanvoerder van de oppositie tegen de Salische keizers mag worden beschouwd en die Hendrik V in 1125 opvolgde als keizer. [11]

Een vergelijking met de getuigenlijsten van de oorkonden die de keizer vóór zijn komst naar Utrecht met Pinksteren (14 mei) in Aken en Maastricht uitvaardigde, leert dat verschillenden van deze groep van getuigen al meerdere weken aan zijn hof verbleven: bisschop Koenraad van Osnabrück, graaf Arnold van Kleef, Arnold van Rode, en ook bisschop Godebald zelf. [12] Het is vrijwel zeker dat ook enkele van de andere namen die in deze oorkonden worden genoemd met Pinksteren in Utrecht aanwezig waren. Aantoonbaar is dit in het geval van aartsbisschop Frederik van Keulen (zie hieronder), waarschijnlijk in het geval van graaf Gerard van Gelre en graaf Gijsbert van Duras. Zij zullen echter al vóór de tweede juni weer uit Utrecht vertrokken zijn, net als de in de Vita van Godfried van Kappenberg genoemde hertog Frederik van Zwaben en abt Berengod van Werden die op 27 mei aan het hof van de keizer vermeld wordt. [13] Waarschijnlijk heeft ook Norbert van Xanten, de grote gangmaker van de premonstratenzer orde in deze streken, met Pinksteren enkele dagen in Utrecht aan het hof van de keizer doorgebracht om te bemiddelen in de zaak Kappenberg. [14]

Lang niet alle aanwezigen bij de uitgifte van de beide oorkonden van 2 juni zullen in de getuigenlijst vermeld zijn. Zo ontbreken bijvoorbeeld namen van Utrechtse burgers en van lagere geestelijken van de Utrechtse kapittels. Ook de leden van de keizerlijke hofhouding, de *aulici* [hovelingen], worden niet genoemd, ofschoon de omvang van dit gezelschap toch aanzienlijk moet zijn geweest. [15] Markant is echter de afwezigheid van twee aanzienlijke personen waarvan toch moet worden aangenomen dat zij direct bij de zaak betrokken waren.

Allereerst de Utrechtse burggraaf Arnold, die nota bene wel als een van de afgevaardigden genoemd wordt die bij de keizer de vaststelling van het Utrechtse tolrecht hadden bepleit. Zijn afwezigheid bevreemdt des te meer als we bedenken dat de beide oorkonden in de keizerlijke residentie werden uitgegeven, dat wil zeggen in de Utrechtse burcht, waar de burggraaf zijn gerecht had. [16] Een verklaring voor

zijn afwezigheid is moeilijk te geven; daarover valt slechts te speculeren. Aangenomen echter dat de burggraaf op 2 juni inderdaad absent was - om welke reden dan ook - mogen we concluderen dat de genoemde afvaardiging reeds op een eerder moment haar zaak had bepleit, en dat de oorkonde pas in tweede instantie werd opgetekend. Het gegeven dat aan de optekening van de oorkonde overleg met de *prudentiores* was voorafgegaan, sluit hier goed bij aan.

De tweede prominente afwezige is graaf Willem van Goye. Deze bezat in 1122 behalve in Lek-en-IJssel en in Opgooi ook de grafelijke rechten van de *comitatus Traiectensis*. [17] In die hoedanigheid ging de hele affaire hem direct aan. Voor zijn afwezigheid is wèl een verklaring te vinden, namelijk in de oorkonde die de keizer zeven dagen eerder, op 26 mei, in Utrecht had uitgevaardigd. [18] Daarin wordt van Willem van Goye gezegd dat hij *in presencia nostra in ipsa civitate Traiectensi contra nos bello et armis manum levavit* [in onze aanwezigheid in de stad Utrecht met ons de strijd heeft aangebonden en met wapens de hand tegen ons geheven heeft]. Als straf daarvoor werd hij door de keizer uit zijn grafelijke macht gezet. Daarmee zijn we beland bij de gebeurtenissen die aan de oorkonden van 2 juni 1122 voorafgingen.

De keizer belaagd

De Salische vorsten hebben door de jaren heen steeds nauwe contacten met de Utrechtse bisschop onderhouden. Na de verwoesting van de palts in Nijmegen in 1047 was Utrecht de belangrijkste koninklijke residentie geworden in de Noordelijke Nederlanden. Het bezoek door de koning van deze residentie beleefde een hoogtepunt onder Hendrik V. In 1110 koos hij deze stad uit om zich tijdens het Paasfeest (15 april) met de (achtjarige!) Engelse prinses Mathilda te verloven. Vier jaar later moet hij de stad wederom hebben bezocht, bij welke gelegenheid hij de benoeming van bisschop Godebald regelde. Volgende bezoeken vonden plaats tijdens Kerst 1121 (?), Pinksteren (14 mei) 1122 en begin augustus 1123. Twee jaar later zou hij er voortijdig op 23 mei, kort na Pinksteren (17 mei), komen te overlijden. [19] Zijn ingewanden

3. Keizer Hendrik V en de Engelse prinses Mathilda aan het feestmaal bij hun huwelijk in voorjaar van 1110 in Mainz. Kort daarvoor, met Pasen (15 april) hadden zij zich in Utrecht met elkaar verloofd. Miniatuur uit een aan Hendrik V opgedragen handschrift van de kroniek van Ekkehard van Aura, (ca. 1114). Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz.

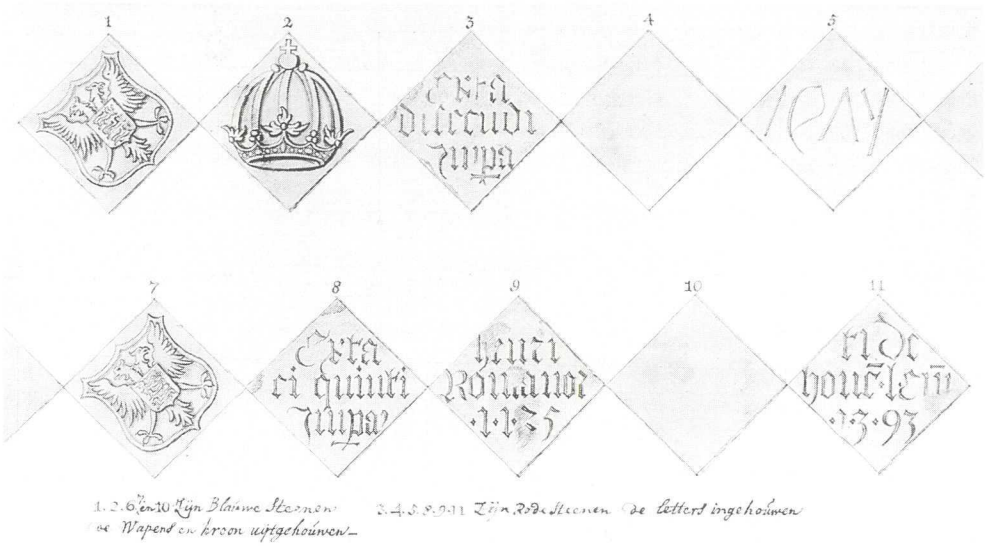

4. De graftegels van de graven met de ingewanden van de keizers Koenraad II († 1039) en Hendrik V († 1125) in het gotische koor van de Utrechtse Domkerk, ca. 1460-1470. Oorspronkelijk werden deze stoffelijke resten van de beide keizers bewaard in een tombe die op het laagkoor in de viering van de romaanse Domkerk stond opgesteld. Deze tombe is bij de afbraak van het transept van deze romaanse kerk tussen 1460 en 1470 verwijderd. Anonieme pentekening, ca. 1800. GAU, Top. Atlas, 75; neg. C 37.452.

werden in de Domkerk naast die van zijn overgrootvader keizer Koenraad II (1024-1039) bijgezet (zie afb. 4). [20] Dat levert een totaal van zes bezoeken binnen vijftien jaar op: een ongekend hoog aantal in vergelijking met zijn voorgangers.

Het feit dat Hendrik V Utrecht niet alleen uitkoos om er zijn verlovingsfeest te vieren maar ook om er net als zijn overgrootvader de laatste dagen van zijn sterfbed door te brengen, maakt duidelijk dat hij een bijzondere voorkeur voor deze stad heeft gevoeld. In dit verband is het van belang erop te wijzen dat de Hendrik in zijn kinderjaren door zijn vader Hendrik IV (1056-1106) enige tijd werd toevertrouwd aan de zorgen van de Utrechtse bisschop Koenraad (1076-1099). [21] Volgens Ahlfeld moet dit hebben plaatsgevonden omstreeks 1087, het jaar waarin de jonge Hendrik zijn zesde levensjaar bereikte. Op deze leeftijd begon normaliter de opvoeding van koningskinderen. [22] Onduidelijk is of de jonge Hendrik deze tijd in Utrecht heeft doorgebracht. De opvoeding kan ook aan het hof van Hendrik IV hebben plaatsgevonden, waar bisschop Koenraad in de jaren na 1087 zeer regelmatig verbleef. [23]

Los van deze persoonlijke binding met Utrecht hebben ook de politieke omstandigheden aan dit veelvuldig bezoek van de stad bijgedragen. Zo deden zich in deze periode bij herhaling conflicten voor met hertog Lotharius van Saksen en diens bondgenoten, die in toenemende mate een bedreiging vormden voor het gezag van de keizer. Zo trok Hendrik meermalen ten strijde tegen Holland nadat het grafelijk bestuur daar in 1121 in handen van de aan het Saksische huis verwante Petronilla, weduwe van graaf Floris II (1091-1121), terecht was gekomen. [24]

Ook de stellingname van bisschop Godebald heeft de keizer in toenemende mate

voor problemen geplaatst. Reeds enkele jaren nadat Godebald door Hendrik in Utrecht als bisschop is geïnstalleerd, blijkt hij contacten te onderhouden met de beweging van de Gregoriaanse hervorming [25] Deze beweging had zich in de tweede helft van de elfde eeuw sterk gemaakt voor de afschaffing van de lekeninvestituur: de overdracht van het geestelijk ambt was het voorrecht van de kerk alleen. De strijd over de investituur spitste zich toe op de investituur van de bisschoppen, die traditioneel door de koning geschiedde, maar die volgens de hervormers aan de kerk was voorbehouden. Met name de Salische vorsten hebben zich krachtig hiertegen verzet, omdat de bisschoppen in hun rijksbestuur een sleutelrol vervulden. Onder druk van een groot aantal geestelijken en rijksgroten zou het tijdens de regering van Hendrik V echter toch tot een compromis met de paus komen, het Concordaat van Worms. Daarbij ging keizer Hendrik V akkoord met een vrije bisschopskeuze en deed hij afstand van zijn recht op de investituur met ring en staf. De keizer behield echter het recht op de investituur met de scepter, dat wil zeggen de overdracht van de regalia, waarbij de nieuw benoemde bisschop hem de eed van trouw zwoer en manschap (*homagium*) deed. [26] Dit concordaat kwam slechts enkele maanden na Hendriks verblijf in Utrecht tot stand, in het najaar van 1122. Een van de getuigen die in de verdragsoorkonde worden genoemd, is bisschop Godebald. [27]

Al vroeg in het jaar 1122 waren er contacten tussen de keizer en Godebald. Tweeeneenhalve maand nadat de keizer in Utrecht het kerstfeest had gevierd, treffen we Godebald kort na Pasen (26 maart) aan het hof in Aken. Vermoedelijk heeft hij in de periode daarna zonder oponthoud aan het hof verkeerd, want in de oorkonden die de keizer op 26 april in Aken en begin mei op weg naar Utrecht in Maastricht uitvaardigde, wordt Godebald beide keren als getuige vermeld. [28] Kort daarop moet hij met de keizer en alle prelaten en rijksgroten die zich in zijn gevolg bevonden - hun namen werden hierboven al genoemd - in Utrecht zijn gearriveerd. [29]

De reden van de komst van de keizer naar Utrecht blijft in de bronnen onvermeld. We weten alleen dat hij daar de Pinksterdagen kwam vieren. Kort na Pinksteren deed zich echter een ernstig incident voor dat zijn verblijf in Utrecht een geheel andere wending gaf. Ik citeer de kroniek van Ekkehard van Aura:

> Tijdens de feestdagen ontstond er een conflict tussen de hovelingen (*aulici*) en de dienstlieden van de bisschop (*ministeriales episcopi*), dat zodanig verliep dat er van alle zijden gewapende troepen toesnelden en het hele hof van de keizer en tegelijk de stad in opschudding raakten. Er klonken verwarde strijdkreten, alsof er door de Utrechters een samenzwering tegen de keizer was beraamd. Een felle strijd ontbrandde waarbij de ene partij aanviel en de andere heftige tegenstand bood. Velen sneuvelden. De meeste burchtmannen (*oppidani*) werden gevangen genomen, de overigen vluchtten in een versterkte toren die daar [in

5. Frederik I, aartsbisschop van Keulen (1100-1131). Door zijn bemiddeling werd bisschop Godebald reeds korte tijd na zijn gevangenname weer door de keizer in vrijheid gesteld. Fragment van een miniatuur, 12e eeuw. Köln, Dom hs. 59.

> de burcht] stond. Ook de bisschop zelf werd als medeplichtige aan de laaghartige aanslag en op aanklacht van majesteitsschennis onder bewaking gesteld. Later werd hij op straffe van een grote som geld en dankzij de inspanningen van vele aanzienlijken uit die delen van het rijk [Neder-Lotharingen], in het bijzonder die van aartsbisschop Frederik van Keulen, weer in vrijheid gesteld. [30]

De oorzaken van dit conflict laat Ekkehard jammer genoeg buiten beschouwing. Ook andere verhalende bronnen verschaffen hierover geen informatie. De *Annales Patherbrunnenses* doen het geheel zelfs af met de opmerking dat het slechts *de re modica*, om een kleinigheid was begonnen. [31] Het oorkondenmateriaal wijst echter in een andere richting.

Maatregelen tegen de graaf

Behalve de twee oorkonden van 2 juni zijn er nog drie andere overgeleverd uit de weken na Pinksteren. [32] De eerste daarvan dateert van 20 mei en is afkomstig van bisschop Godebald. [33] Deze verkeerde zes dagen na Pinksteren blijkbaar niet in hechtenis. De inhoud van Godebalds oorkonde lijkt geen relatie te hebben met de door Ekkehard beschreven gebeurtenissen: het betreft een vergunning van de bisschop voor de abt van Ename voor de bouw van een kapel in Zeeuws-Vlaanderen. Ik ga er dan ook vanuit dat deze oorkonde nog voor het moment van de aanslag door de bisschop werd uitgegeven. De twee andere oorkonden werden op 26 en 27 mei door de keizer uitgevaardigd. [34] Beide hebben betrekking op rechten en

goederen in Lek-en-IJssel, en moeten zonder twijfel gezien worden als onderdeel van de maatregelen die Hendrik na de aanslag tegen graaf Willem van Goye heeft genomen. Conclusie: de aanslag moet tussen 20 en 26 mei hebben plaatsgevonden, zes tot twaalf dagen na Pinksteren.

Zoals gezegd werd Willem van Goye op 26 mei door de keizer uit zijn grafelijke macht gezet omdat de graaf persoonlijk aan de gevechten in Utrecht had deelgenomen. Dit was een zware straf, maar gezien de ernst van het vergrijp eigenlijk nog een heel schappelijke; in principe kon iemand voor hoogverraad en majesteitschennis de doodstraf krijgen. Mogelijk hebben de *principes* in deze een matigende invloed op de vorst gehad. Het staat echter nog te bezien of het de keizer überhaupt gegeven was tot een dergelijke veroordeling te besluiten. Anders dan Godebald lijkt de graaf na de aanslag namelijk niet in gevangenschap te hebben verkeerd. Vermoedelijk was hij aan de keizerlijke garde ontkomen.

Al zijn grafelijke bevoegdheden worden Willem door de keizer ontnomen: niet alleen in Lek-en-IJssel maar ook in de Opgooi en in Utrecht. [35] Opmerkelijk is dat Hendrik V deze bevoegdheden overdroeg aan de twee voornaamste Utrechtse proosten, die van Dom en Oudmunster - eens te meer wordt duidelijk waarom op 2 juni Meingod en Herman wèl en Willem van Goye niet onder de getuigen genoemd worden. In dezelfde oorkonde bevestigde de keizer ook alle rechten en goederen die deze beide proosten krachtens eerdere schenkingen door Hendrik III (1039-1056) en Hendrik IV (1056-1106) reeds in Lek-en-IJssel hadden bezeten [36], en waarop graaf Willem en zijn voorgangers bij voortduring beslag hadden gelegd. Tot dit complex van rechten wordt nadrukkelijk ook al datgene gerekend wat aan de wereldlijke macht (*seculare placitum*) toebehoorde, zoals de rechtspraak inzake diefstallen (*iusticia in furtis*), het dijkrecht (*iusticia in aggeribus*) en het gezag over de oorlogsschepen (*iusticia in bellicis navibus, que vulgo silinc vocantur*). De vermelding van oorlogsschepen in dit verband wijst erop dat de graaf het bevel voerde over een vloot, en het lijkt mij geen toeval dat hem juist op dit punt expliciet zijn bevoegdheden werden ontzegd.

Een dag later bevestigde de keizer op verzoek van abt Berengod ook het klooster Werden (aan de Ruhr) in haar bezittingen in Lek-en-IJssel. Ook in dit geval - het betreft een allodium in de villa Eiteren (bij IJsselstein) - wordt melding gemaakt van usurpatie door de graven van Lek-en-IJssel, al wordt de naam Willem hier niet genoemd. [37] Een week later volgen dan de oorkonden voor Utrecht en Muiden. Bisschop Godebald, over wie op 26 en 27 mei met geen woord gerept wordt, is dan inmiddels weer van de partij. Ik merk op dat aartsbisschop Frederik van Keulen die volgens de overlevering van Ekkehard Godebalds vrijlating zou hebben bemiddeld, in geen van deze stukken genoemd wordt. Waarschijnlijk was deze vóór 2 juni reeds vertrokken, zoals ook het geval lijkt met abt Berengod van Werden.

Tot dusverre heeft ook het oorkondenmateriaal nog geen duidelijke verklaring

voor de aanslag op de keizer opgeleverd. Wel blijkt hieruit dat Ekkehards voorstelling van een treffen tussen ministerialen van de bisschop en de hovelingen uit het gevolg van de keizer een vertekend beeld geeft. De betrokkenheid van graaf Willem van Goye bij het conflict blijft in de kroniek van Ekkehard, en ook in de *Annales Patherbrunnenses* geheel onvermeld. Uit de oorkonde van 26 mei bleek dat het aandeel van de graaf in het gewapend conflict niet mag worden onderschat.
De andere betrokkene bij het conflict, de bisschop, blijft in de oorkonden van 26 en 27 mei geheel buiten beschouwing. Waarschijnlijk moet dit gezien worden in het licht van zijn gevangenschap. Opmerkelijk is evenwel dat juist de proosten van Dom en Oudmunster, die na de bisschop als de voornaamste prelaten van het bisdom mogen worden beschouwd, profiteren van de keizerlijke maatregelen tegen de graaf. Het lijdt geen twijfel dat de keizer hiermee de positie van Godebald heeft willen verzwakken. Directe maatregelen tegen bisschop Godebald volgden echter pas op 2 juni, nadat hij tegen betaling van een forse geldsom weer in vrijheid was gesteld.

Maatregelen tegen de bisschop

Als we de beide oorkonden van 2 juni in hun onderlinge samenhang beschouwen, dan bevatten zij in wezen vier elementen: 1. de verlening van het *ius et consuetudo ac privilegium* door bisschop Godebald aan de inwoners van Utrecht, Muiden en beider omgeving, en de bevestiging daarvan door de keizer, 2. de eed die de begunstigden de keizer zweren om de bisschoppelijke macht in trouw aan de keizer te bewaren, 3. de verlening van de tolvrijdom, en 4. de bepalingen aangaande de Utrechtse tol en alles wat daarmee samenhangt. Elk van deze punten werkte rechtstreeks in het nadeel van de bisschop.

Wat het eerste punt aangaat: de inhoud van de verleende rechten wordt ons niet bekend gemaakt. Wel wordt nadrukkelijk gesteld dat deze rechten niet alleen aan de inwoners van Utrecht en Muiden toekwamen, maar ook aan allen die in hun omgeving woonden (*sed etiam omnibus qui in illorum ambitu continentur*). Daaruit blijkt dat het in ieder geval niet kan gaan om de verlening van een stadsrecht, zoals in het verleden vaak is gesteld. Burgers en omwonenden van de stad deelden nu juist in de verleende rechten. [38] Aangenomen moet worden dat Godebald deze rech-

6. Zegel van bisschop Godebald van Utrecht (1114-1127). Tekening door Diederik Justusz. van Atteveld, 1689. RAU, hs. 365, f. 4r.

ten onder druk van de omstandigheden heeft verleend. Zij waren een concessie niet alleen aan die van Utrecht, Muiden en omgeving, maar ook aan de keizer.

Door de door Godebald verleende rechten bij oorkonde te bevestigen beoogde de keizer zijn eigen positie in het Utrechtse te verstevigen. Met nadruk stelt de tekst van de oorkonde dat de loyaliteit van de begunstigden aan het rijksgezag als voorwaarde: 'door de ontrouwen te vernederen en de getrouwen te sterken.' Deze intentie wordt nog eens krachtig onderstreept in de formulering van de eed die daarop volgt: om de bisschoppelijke macht (*episcopatum*) in trouw aan het rijk te bewaren. Op niet mis te verstane wijze wordt hier een band van trouw tussen de vorst en zijn onderdanen gesmeed met als doel om de bisschoppelijke macht in het gareel te houden. Voor Godebald, die op het moment van de eedaflegging persoonlijk aanwezig was, moet dit een publieke vernedering zijn geweest.

Ook de maatregelen van de keizer ten aanzien van de Utrechtse tol waren erop gericht de bisschop te benadelen. Aan hem kwamen namelijk de inkomsten van deze tol toe. Vrijstelling van betaling aan deze tol betekende inkomstenderving voor de bisschop. Hetzelfde geldt voor de vaststelling van de toltarieven voor de kooplieden van buiten, waarmee de keizer korte metten maakte met de *graves exactiones* die daarvoor de praktijk waren.

De maatregelen beperkten zich echter niet enkel tot het financiële vlak. Zij raakten aan het functioneren van de tol zelf, en hebben de aanzet gegeven tot een ingrijpende reorganisatie van het Utrechtse tolwezen. Om deze implicaties zichtbaar te maken is het noodzakelijk hier een korte uitweiding over de Utrechtse tolsituatie in te lassen.

Het vraagstuk van de Utrechtse tol

Het recht om tol te heffen was in oorsprong een koninklijke aangelegenheid. De inkomsten uit de tol behoorden tot de fiscus. Het beheer van deze inkomsten vertrouwde de koning toe aan de graven, of, zoals in het geval van het karolingische Dorestad, aan een speciale rijksambtenaar, de *prefectus*. Net als de andere grafelijke bevoegdheden was ook de uitoefening van het tolrecht in principe aan de grenzen van de *pagus*, de gouw gebonden. [39] Ook voor de Utrechtse tolrechten is aantoonbaar dat zij in oorsprong door de graaf van de Utrechtse *pagus*, in bronnen vóór 1000 Nifterlake geheten, werden uitgeoefend. Deze gouw omvatte het stroomgebied van de Oude Rijn bij Utrecht en dat van de Vecht vanaf de aftakking ter hoogte van Vechten tot aan de monding bij Muiden. [40]

In 953 deed keizer Otto I (936-973) een belangrijke schenking aan de Utrechtse Sint Maartenskerk die ondermeer alle goederen behorend tot de villa Muiden en de tol aldaar omvatte, welke de koning tevoren aan Waldger in beneficie had gegeven. [41] Van deze Waldger, vermeld in de periode 898-928, is bekend dat hij behalve

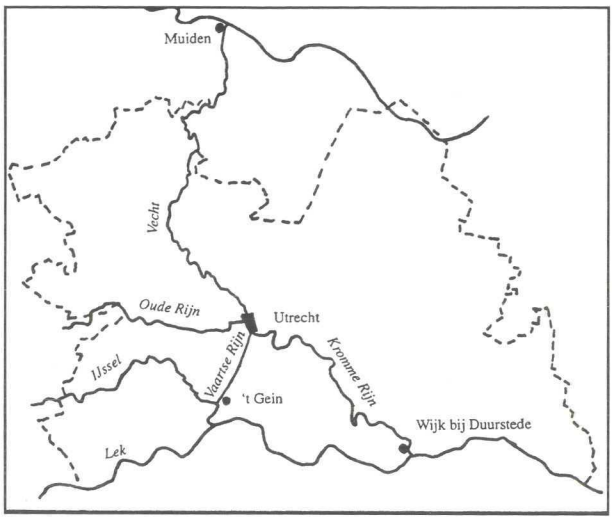

7. De loop van de rivieren in de provincie Utrecht.

in de *pagi* Lek-en-IJssel en Teisterbant ook in Nifterlake, het gebied waarbinnen zowel Utrecht als Muiden waren gelegen, de grafelijke macht heeft uitgeoefend. Waarschijnlijk is hij tussen 936 en 939 gestorven, waarna hij door zijn zoon Radboud werd opgevolgd. [42] Deze nu lijkt bij de koning in ongenade te zijn gevallen, waarbij een samenhang met de opstand van 939 valt te vermoeden. [43] In de jaren daarna heeft de koning Radboud belangrijke onderdelen van de rechten en goederen die deze van hem in beneficie hield, ontnomen om ze aan de bisschop van de Utrechtse kerk over te dragen. [44]

Op verzoek van bisschop Balderik (917/18-975) heeft koning Otto II (973-983) de door zijn vader geschonken rechten in 975 nog eens bevestigd. [45] Ook de schenking van de tol van Muiden wordt bij die gelegenheid nog eens herhaald, echter met de toevoeging dat het de Utrechtse bisschop vrijstaat deze geheel (*totum*) of gedeeltelijk (*partem*) naar Utrecht te verplaatsen. [46] De vraag is nu of deze verplaatsing ook werkelijk heeft plaats gevonden.

Tot dusver is deze vraag overwegend negatief beantwoord. [47] Het argument daarbij is dat de tol van Muiden ook na 975 nog volop zou hebben gefunctioneerd. In 1057 en 1171 werd de schenking van deze tol opnieuw bij koninklijke oorkonde bevestigd [48], en ook een oorkonde van elect Otto III uit 1244 voor de kooplieden van Hamburg en Lübeck toont het voortbestaan van de tol aan. [49]

Op grond van de oorkonden van 2 juni 1122 kan ook het bestaan van een tol in Utrecht echter moeilijk in twijfel worden getrokken. De vraag is echter sinds wanneer die tol in Utrecht geheven werd. Gezien de oorkonde van 975 moet worden vastgesteld dat er op dat moment van een tol in Utrecht geen sprake was: anders had een vergunning tot verplaatsing van de Muidense tol naar Utrecht weinig zin gehad. Dit alles laat m.i. slechts één conclusie toe: dat de bisschop wel degelijk gebruik heeft gemaakt van het recht dat hem in 975 werd verleend, en wel in die zin dat hij de heffing van de tol van Muiden gedeeltelijk naar Utrecht heeft overgeheveld.

Een andere vraag is sinds wanneer er in Muiden tol werd geheven. Bewijzen voor het bestaan van deze tol vóór het grafelijk bestuur van Waldger zijn er niet. Wat niet wil zeggen dat deze tol er in de karolingische tijd niet geweest zou kunnen zijn.

Doorgaans blijken tolplaatsen door de eeuwen heen een grote continuïteit te bezitten. Er is echter nog een andere mogelijkheid denkbaar, namelijk dat de Muidense tol oorspronkelijk in Utrecht werd geheven. Ofschoon concrete bewijsplaatsen niet voorhanden zijn, verdient dit toch serieuze overweging. [50] Naar alle waarschijnlijkheid is Utrecht reeds in de achtste en negende eeuw een handelsplaats van enige betekenis geweest, terwijl de opkomst van de handelswijk Muiden niet eerder dan in de tiende eeuw geplaatst lijkt te kunnen worden. [51] Bovendien beschikken we over een achtste-eeuwse bron waarin met betrekking tot het Utrechtse castellum melding wordt gemaakt van een *prefectus* van de koning. [52] Op grond daarvan vermoed ik dat er in Utrecht een vergelijkbare situatie heeft bestaan als in Dorestad, en dat ook in de *pagus* Nifterlake de koninklijke rechten aanvankelijk door een prefect werden uitgeoefend. Waarschijnlijk zijn deze rechten eerst in de periode van de Noormanneninvallen, toen het karolingisch gezag in deze streken alle greep op het bestuur verloor, volledig in handen gekomen van de gravenfamilie waartoe ook Waldger behoorde.

Maar hoe dan de verplaatsing van de tol naar Muiden te verklaren? In dat verband is het van belang ons te realiseren dat het Utrechtse castellum in de jaren dat Waldger als graaf van Nifterlake over de tol in Muiden beschikte [53], waarschijnlijk nog in handen van de Deense invallers was. Eerst in de jaren 925-929 zijn deze uit Utrecht verdreven - niet door Waldger maar door graaf Ricfried, de vader van bisschop Balderik - en is door bisschop Balderik een aanvang gemaakt met het herstel van het castellum en de bisschoppelijke kerken aldaar. Vóór die tijd zal het de graaf niet mogelijk zijn geweest om in Utrecht koninklijke rechten als die op de tol uit te oefenen. In andere delen van de *pagus* kan het herstel van die rechten echter al eerder hebben plaatsgevonden. Onder deze omstandigheden kan Muiden (tijdelijk) de positie van Utrecht als tolplaats van Nifterlake hebben overgenomen. [54]

Hoe dit ook zij, van belang is hier de vaststelling dat de tolrechten die met het graafschap in de oude *pagus* Nifterlake verbonden waren, vanaf 975 zowel in Muiden als in Utrecht werden uitgeoefend, en wel door de Utrechtse bisschop.

Tolvrijdom en burchtban

Wat waren nu de consequenties van de tolbepalingen van 1122 voor deze tolsituatie? Voor de kooplieden van buiten veranderde er in principe niets, dat wil zeggen: de oude toltarieven werden in ere hersteld. Echter, voor allen die moesten bijdragen aan de aanleg van de Utrechtse stadswal gold voortaan vrijstelling van de tolverplichtingen in Utrecht.

Op wie was deze bepaling van toepassing? Duidelijk is dat het hier een groep betreft die zich niet tot de bewoners binnen de omtrekken van de stad beperkte: zo vaak als zij de stad bezoeken om er waren op de markt te brengen, is immers de

formulering. Ook mensen uit de omgeving van de stad waren dus verplicht aan de aanleg van de stadswal mee te helpen. Op grond van de tekst die hieraan in de oorkonde vooraf gaat, ligt het het meest voor de hand om de hier bedoelde groep mensen gelijk te stellen met die van Utrecht, Muiden en omgeving. De stelling die ik hier wil verdedigen is dat met deze groep in feite de inwoners van de oude *pagus* Nifterlake worden aangeduid. Binnen de omtrekken van deze oude *pagus* vormden Utrecht en Muiden in de elfde en twaalfde eeuw immers de twee belangrijkste nederzettingen.

Dit vraagt om een nadere toelichting. Over het algemeen wordt immers aangenomen dat de karolingische *pagus* Nifterlake, die na 1000 als zodanig niet meer in de bronnen vermeld wordt, in de elfde eeuw zijn betekenis als bestuursgebied verloor. Nadat graaf Radboud een aantal cruciale onderdelen van zijn macht in dit gebied door toedoen van de Ottoonse vorsten aan de Utrechtse bisschop had moeten afstaan, zou de graaf in Nifterlake tot een onbeduidende positie zijn gedegradeerd. [55] Volgens Maris zou het domein van de graaf in de loop van de elfde eeuw tot het zuidelijk deel van de oude *pagus,* tot de directe omgeving van de stad Utrecht, ineengeschrompeld zijn: tot dat wat in laat-elfde en twaalfde-eeuwse bronnen de *comitatus Traiectensis* wordt genoemd. Zij spreekt in dat verband van de Utrechtse stadsgraafschap. [56]

Ofschoon het verlies aan grafelijke invloed in het noordelijk deel van Nifterlake onmiskenbaar is, waag ik het toch te betwijfelen of de rol van de graaf hier geheel was uitgespeeld. De bronnen geven geen aanleiding voor de veronderstelling dat de *comitatus* hier in handen van de bisschop of een andere heer is overgegaan. Ik zou de *comitatus Traiectensis* dan ook niet als stadsgraafschap willen interpreteren. Inderdaad kan de opkomst van deze naam goed verklaard worden door de verschuiving van het zwaartepunt van de grafelijke macht, maar in principe bleef het bereik van deze *comitatus* gewoon dat van de oude *pagus*, al stelde dit in de noordelijke Vechtstreek in de praktijk weinig meer voor. Een vergelijking met de ontwikkeling van de grafelijke macht in andere *pagi* leert overigens dat het in de elfde eeuw vaker voorkwam dat de karolingische gouwbenaming werd ingeruild voor een aanduiding die met het centrum van de grafelijke macht binnen de betreffende gouw verbonden was. [57]

Net als het tolrecht behoorde ook de *landwere*, het recht om de bewoners van de gouw te mobiliseren als de veiligheid van de gouwbevolking in het door oorlog of natuurgeweld werd bedreigd, van origine tot het domein van de grafelijke macht. Op grond daarvan kwam de graaf onder meer het militaire commando toe over alle weerbare mannen in de *pagus*. In Nifterlake fungeerde - zeker na het herstel van het oude castellum door bisschop Balderik in het begin van de tiende eeuw - de Utrechtse burcht als spil van deze militaire organisatie. In tijden van nood konden alle inwoners van de *pagus* hier een veilig heenkomen zoeken. In ruil voor dit

vluchtrecht moesten zij echter bijdragen aan het onderhoud en de verdediging van de burcht. Ook toen de burchtban van de graaf in de tweede helft van de elfde eeuw voor een belangrijk deel in handen van de bisschoppelijke burggraaf kwam, moeten de verplichtingen van de inwoners van Utrecht en omgeving ten aanzien van de burcht aanvankelijk gewoon hebben voortbestaan. [58]

In de oorkonde van 1122 wordt voor het eerst melding gemaakt van de aanleg van een stadswal. Uitgaande van de algemene veronderstelling dat deze aanleg voortvloeide uit de door Godebald verleende rechten, zal deze eerst in de jaren na 1122 zijn gerealiseerd. De wal bood Utrecht een betere bescherming dan de oude burcht. Zij omvatte een belangrijk deel van de burgerbewoning alsmede de immuniteitsgebieden van de jongere kapittelkerken, de St.-Paulusabdij en misschien ook reeds de commanderij van St. Catharijne van de johannieters. [59] De nieuwe stadswal mag echter niet als een exclusieve verworvenheid van de Utrechtse burgers worden gezien, hoezeer deze de latere ontwikkeling van de stad ook bevorderd heeft. Zij diende tevens het belang van de inwoners uit de omgeving. [60] Zoals gezegd blijkt uit de formulering van het tolvrijstellingsprivilege van 1122 dat ook zij aan de wal moesten bijdragen. In het licht van het oude burchtbanrecht ligt het voor de hand die omgeving hier te interpreteren als het hele gebied dat tot de oude Utrechtse *pagus* werd gerekend. Daartoe behoorden dan ook Muiden en omgeving. Als compensatie voor deze bijdrage aan de stadswal, die ten opzichte van de bestaande situatie toch een grotere inspanning met zich meebracht, verleende keizer Hendrik vrijstelling van de Utrechtse tol. Deze vrijstelling gold dus niet alleen voor de Utrechtse burgers maar voor àlle inwoners van het Utrechtse graafschap. Dergelijke regelingen heeft de keizer ook op andere plaatsen in het rijk getroffen waar de oude burcht door een nieuwe omwalling of ommuring werd vervangen. [61]

Terminus telonei

Door het tolprivilege van 1122 werden dus alle inwoners binnen de oude *pagus* Nifterlake, oftewel de *comitatus Traiectensis* vrijgesteld van betaling aan de bisschoppelijke tol die op de markten van Utrecht en Muiden werd geheven. De tarieven in de tolrechtoorkonde golden daardoor enkel nog de kooplieden die van elders naar de Utrechtse markt kwamen. In deze nieuwe tolsituatie lag het voor de hand om de tol niet meer centraal, dat wil zeggen op de markten van Utrecht en Muiden te innen maar aan de grenzen van het graafschap, daar waar de kooplieden met hun schepen het tolgebied binnenvoeren. Opmerkelijk in dit verband is dat er in de tolrechtoorkonde ook werkelijk sprake is van een afgebakend toldistrict, een *terminus telonei*.

Ten aanzien van het interregionale handelsverkeer dat de Utrechtse markt bezocht, kennen we uit de periode na 1122 twee belangrijke tolplaatsen. Om te beginnen die

van Muiden, waarvan het functioneren in de twaalfde en dertiende eeuw hierboven al werd aangetoond. Afgaande op de reeds genoemde oorkonde uit 1244 lijkt de Muidense tol in deze periode inderdaad als een passagetol en niet meer als een

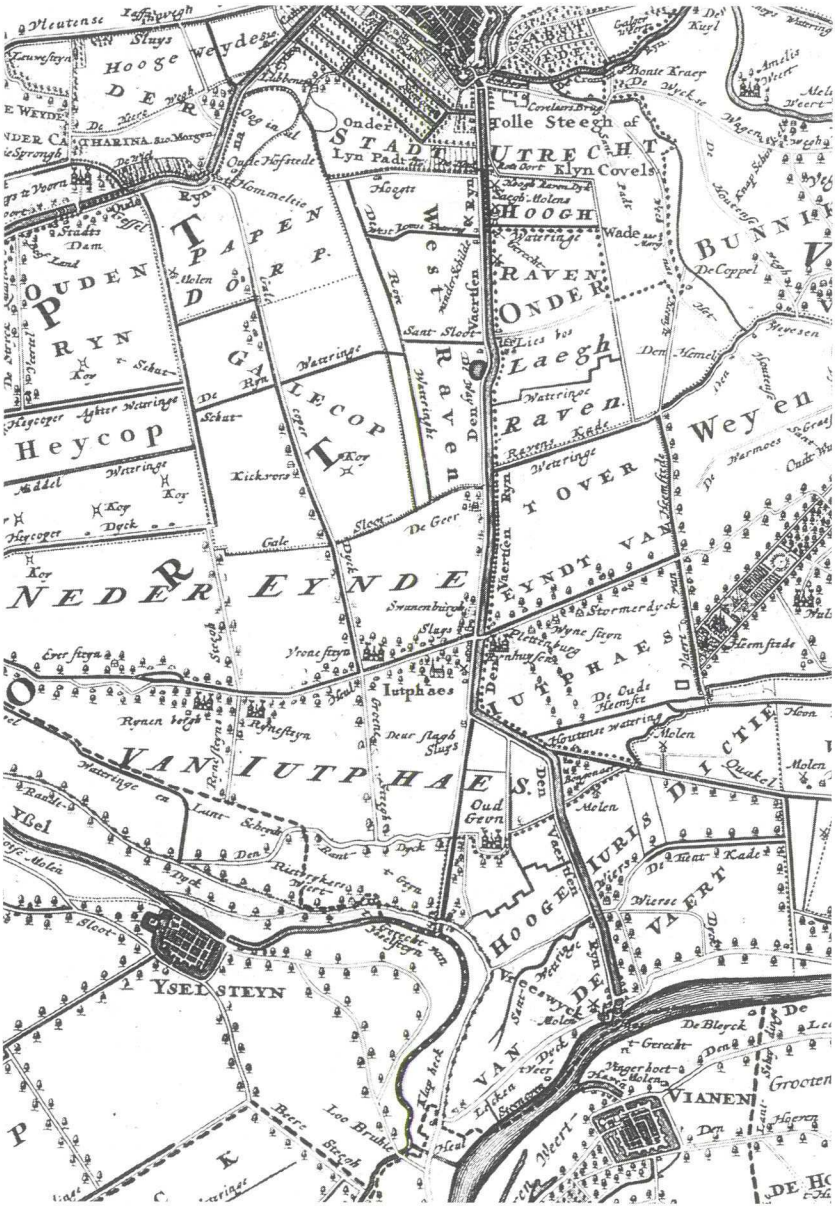

8. De Vaartse Rijn en de Kromme Rijn. Oorspronkelijk liep de Vaartse Rijn in een rechte lijn van Tolsteeg naar het Gein bij de Hollandse IJssel. Op deze kaart maakt de Vaartse Rijn bij de Doorslag echter een knik naar het oosten richting Vreeswijk. Dit deel van de vaart, de Nieuwe Vaart werd ca. 1285 gegraven in verband met de afdamming van de Hollandse IJssel bij Hoppenisse. Fragment van de Nieuwe caerte van de provincie van Utrecht. Kopergravure door T. Doesburgh van de kaart die in opdracht van de Staten van Utrecht in 1676 door B. de Roy en G. Hoet werd getekend. RAU, Top. Atlas, cat.nr. 51-2.

markttol te kunnen worden aangemerkt. Ongeacht de vraag of men in Muiden zelf produkten op de markt bracht, moest men over de handelswaar die over de Vecht werd vervoerd tolbelasting afdragen. [62] Ofschoon de grenzen van de *pagus* Nifterlake niet altijd even scherp getrokken kunnen worden, kan er weinig discussie over bestaan dat Muiden bij de monding van de Vecht in het Almere de meest noordelijke nederzetting van deze *pagus* is geweest. Daarmee voldoet de Muidense passagetol aan het criterium van een grenstol.

De tweede tolplaats die ons uit deze periode bekend is, is die van het Gein. In een oorkonde van koning Filips van Zwaben (1197-1208) voor bisschop Dirk II (1197/98-1212) uit het jaar 1200 wordt deze tol voor het eerst vermeld, en wel met de toevoeging *quod ex concessione imperatorum sive regum ab antiquo tenuit* [dat hij (de bisschop) deze met toestemming van de keizers en koningen van oudsher heeft bezeten]. [63] Op grond daarvan mag de ouderdom van deze bisschoppelijke tol in ieder geval tot in de eerste helft van de twaalfde eeuw worden teruggevoerd.

Algemeen wordt aangenomen dat de instelling van de tol bij het Gein samenhangt met de aanleg van de Vaartse Rijn, die de Kromme Rijn bij Tolsteeg verbond met de Hollandse IJssel bij het Gein. Als zodanig bood dit kanaal een alternatieve vaarroute voor de schepen op de Rijn en de Lek die op Utrecht voeren. [64] Dekker heeft de aanleg van deze *Novus Renus*, zoals het kanaal oorspronkelijk genoemd werd, op overtuigende wijze in verband gebracht met de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk, die de doorvaart van de Rijnschepen over de oude vaarroute blokkeerde. De aanleg van deze dam zou op initiatief van bisschop Godebald hebben plaatsgevonden met het oog op de ontginning van het Kromme-Rijngebied. Zolang de Rijnstroom de gronden in dit gebied bij hoog water overspoelde, was ontginning van dit gebied uitgesloten. Daarbij zou ook de sterk verminderde bevaarbaarheid van de Kromme Rijn de aanleg van een alternatieve vaarroute noodzakelijk hebben gemaakt. [65]

Dekker heeft in zijn artikel over de dam bij Wijk de opvatting gehuldigd dat de tol bij het Gein een opvolger was van de oude rijkstol van Dorestad. [66] In reactie daarop heeft Maarschalkerweerd betoogd dat de tol van Wijk bij Duurstede ook na 1122 gewoon is blijven functioneren en dat de tol van het Gein als een nieuwe tol moet worden gezien. [67] Hierop voortbouwend zou ik de stelling willen verkondigen dat de Geintol een twaalfde-eeuwse voortzetting is geweest van de oude Utrechtse tol: een grenstol, vergelijkbaar met die van Muiden.

In het geval van het Gein is niet goed vast te stellen tot welke gouw de plaats in oorsprong heeft behoord. De nederzetting wordt eerst in de twaalfde eeuw vermeld, en kreeg pas in 1217 een eigen parochiekerk. [68] Het feit dat de moederparochie van deze kerk die van Eiteren (bij IJsselstein) was, wijst op een oriëntatie op de IJsselstreek, die van oudsher tot de invloedsfeer van de graven van Lek-en-IJssel behoorde. Pal ten noorden van het Gein begint echter een groot veengebied dat

zich uitstrekte tot aan Utrecht toe. Dit gebied werd aan het eind van de elfde eeuw ontgonnen. [69] Opmerkelijk is nu dat deze ontginning vanuit noordelijke richting heeft plaatsgevonden, waardoor nieuw gestichte nederzettingen als Jutfaas en Schalkwijk ook in later tijd tot de Utrechtse invloedsfeer bleven behoren. De zuidelijke begrenzing van deze ontginningen werd gevormd door de Randdijk, de oude noordelijke IJsseldijk (zie afb. 8). Tot aan deze dijk werd de Vaartse Rijn gegraven, dwars door het ontgonnen gebied heen. Zoals blijkt uit de oorkonde van 1244 geschiedde de inning van de tol bij het Gein juist bij de passage van deze dijk, de *agger*. Daarmee lijkt ook de tol bij het Gein aan het karakter van een grenstol te voldoen. [70]

Deze IJsseldijk-barrière aan het zuideinde van de Vaartse Rijn doet op het eerste gezicht wellicht wat vreemd aan. Waarom werd dit kanaal niet doorgetrokken tot aan de loop van de IJssel? Handhaving van deze dijk was echter van cruciaal belang, omdat deze de nieuwe ontginningen ten noorden ervan bescherming bood tegen het water dat vanuit de Lek de IJssel instroomde. Bij hoog water zou ook het peil van de in het verlengde van de Vaartse Rijn gegraven *Novum Fossatum* (het zuidelijk deel van de Oudegracht) stijgen, hetgeen ook voor de bewoning in Utrecht gevaren met zich mee zou brengen. Het gunstige effect van de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede zou daardoor weer teniet worden gedaan. Een open verbinding tussen de IJssel en de Vaartse Rijn was dus uitgesloten. In de late Middeleeuwen had men een dergelijk probleem door middel van een schutsluis opgelost maar daartoe waren de technische middelen in de twaalfde en dertiende eeuw kennelijk nog niet toereikend. [71] Het gevolg was dat alle transport dat via de IJssel en de Vaartse Rijn naar Utrecht passeerde, over deze dijk heen moest. Kleinere schepen konden met behulp van een overtoom over de dijk heen getrokken worden. Bij de grotere schepen moest de lading echter worden overgeslagen op kleinere schepen die de goederen over de vaart naar Utrecht vervoerden. Zwaardere produkten moesten met behulp van een kraan worden overgeladen. [72]

Hoe het systeem van de transito-tollen van Muiden en het Gein in de praktijk heeft gefunctioneerd, wordt duidelijk als we ons nader verdiepen in de al eerder aangehaalde oorkonde die de elect Otto III (1233-1249) in 1244 voor de kooplieden van Hamburg en Lübeck uitvaardigde. Daarin zegde hij hen zijn bescherming toe en stelde hij vast aan welke financiële verplichtingen zij moesten voldoen wanneer zij over de Vecht naar Utrecht voeren en vandaar verder naar het Gein. Ongeacht de produkten die zij vervoerden betaalden zij zowel in Muiden als in het Gein in ieder geval acht Utrechtse denariën. Daarnaast betaalden zij voor alle waren die zij niet op eigen kracht over de dijk bij het Gein konden dragen maar waarvoor zij op de kraan waren aangewezen, een aanvullend bedrag *tam pro mercede laboris quam jure* [voor het arbeidsloon en voor het gebruiksrecht]: voor iedere *tyere* [73] van een baal laken vier Utrechtse denariën, en voor elke kruik wijn zoveel als de burgers van

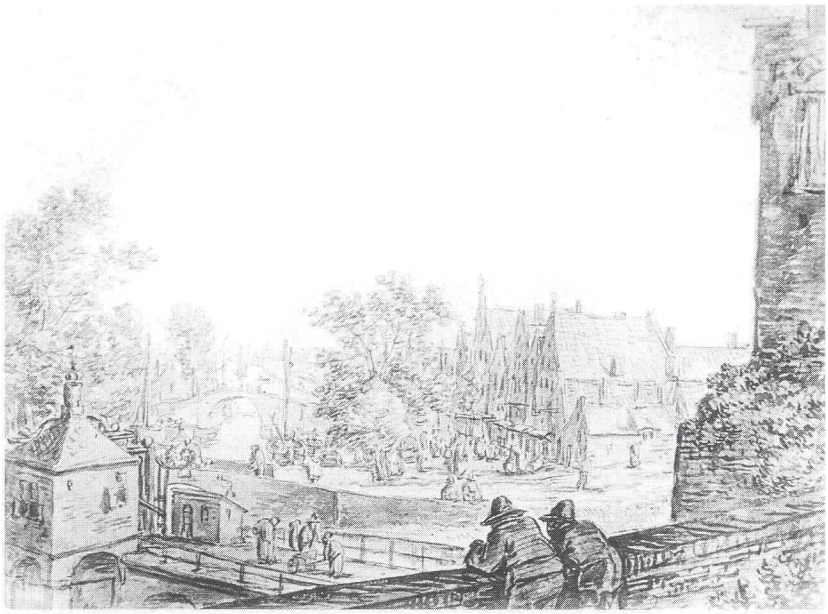

9. De Vaartse Rijn gezien vanaf de stadswal bij de Tolsteegpoort. Tekening door Herman Saftleven, (ca. 1670). Berlin, Kupferstichkabinet. GAU, Top. Atlas, neg. C 4.010.

Utrecht betaalden. Afgezien van deze aanvullende kosten betaalden de kooplieden uit Hamburg en Lübeck dus altijd zestien denariën. Of zij slechts tot Utrecht voeren of nog verder naar het Gein, dat maakte niet uit. Altijd passeerde men tweemaal een tolplaats en bedroeg de tol dus tweemaal acht denariën. Opmerkelijk is nu dit bedrag exact overeen komt met de tol waartoe de kooplieden uit Saksen volgens de tarieflijst van 1122 verplicht waren: zij die uit Saksen komen zijn zeventien denariën verschuldigd, de zeventiende wordt hen teruggegeven. [74]

De oude Utrechtse markttol werd na 1122 dus in Muiden en het Gein betaald. [75] Het feit dat er in latere bronnen soms nog wel van een Utrechtse tol gesproken wordt is daarmee niet in tegenspraak. Zo werd bijvoorbeeld in 1145 door keizer Koenraad III (1138-1152) ontheffing van betaling aan de Utrechtse tol verleend aan de kooplieden van Keizersweerd en in 1165 door keizer Frederik I (1152-1190) aan de kooplieden van Duisburg. [76] Dit zal betekend hebben dat deze kooplieden in Muiden en het Gein van tolbetaling waren vrijgesteld. Van een tolplaats in Utrecht ontbreekt in de periode na 1122 dan ook ieder spoor. [77]

Wel komen we in twaalfde-eeuwse bronnen verschillende keren een Utrechtse ministeriaal tegen in de functie van *teleonarius* van de bisschop. [78] Frappant is dat deze *teleonarius* in 1126 voor het eerst in de bronnen opduikt, en kort daarna opnieuw in de jaarmarkten-oorkonde van Godebald uit 1127 waarin ook de *Novum Fossatum* voor het eerst genoemd wordt. [79] Mijn vermoeden is dat de instelling van een afzonderlijk ambt voor de inning van de bisschoppelijk tol een onderdeel is geweest van het nieuwe tolstelsel zoals dat na 1122 zijn beslag heeft gekregen. Als dit ver-

moeden juist is dan moet de invoering van dit tolsysteem al zeer snel na 1122 hebben plaatsgevonden. [80]

Ook vóór 1122 zal de bisschop de inning van zijn tolgelden reeds aan zijn ministerialen hebben uitbesteed. Ervan uitgaande dat deze tol aanvankelijk op de markten van Utrecht en Muiden werd geheven, acht ik het evenwel aannemelijk dat deze taak in oorsprong tot de compententie van de schouten ter plaatse heeft behoord. De schout was immers voorzitter van de schepenbank waaraan volgens de tolrechtoorkonde traditioneel het toezicht op het marktrecht toekwam. Vanuit dat perspectief wordt ook duidelijker waarom nu net schout Galo zich in 1122, naast anderen, bij de keizer sterk maakte voor de vaststelling van de toltarieven. [81]

Merkwaardig is dan vervolgens dat de *villicus* van Muiden geen deel uitmaakte van deze delegatie. Zou het misschien zo kunnen zijn dat juist deze *villicus* zich, wellicht met stilzwijgende goedkeuring van zijn heer bisschop Godebald, schuldig had gemaakt aan het heffen van *graves exactiones*? In dat geval wordt ook verklaarbaar waarom het alleen de Utrechters en niet de Muidenaren zijn die over deze zaak hun beklag kwamen doen. Eerder heb ik geconstateerd dat het waarschijnlijk is dat zij deze zaak al vóór de tweede juni bij de keizer aanhangig maakten. Het treft dan des te meer dat er op de dag waarop de keizer door middel van de tolrechtoorkonde aan de klachten van de Utrechters tegemoet kwam, ook een nieuwe *villicus* in Muiden werd aangesteld. [82]

De dam bij Wijk en de Vaartse Rijn

Na alles wat er in het voorafgaande over de maatregelen van de keizer tegen de graaf en de bisschop is gezegd, is de belangrijkste vraag ten aanzien van de gebeurtenissen van 1122 nog steeds niet beantwoord: de simpele vraag naar de verklaring van deze gebeurtenissen. Uitgaande van de gedachte dat de besproken maatregelen een direct gevolg waren van de gevechten die kort na Pinksteren tussen de hovelingen van de keizer en de mannen van de bisschop en de graaf in Utrecht uitbraken, spitst deze vraag zich in feite toe op de verklaring van de tegenstellingen zoals die zich tijdens de aanslag openbaarden. Een directe beantwoording van die vraag is op grond van de beschikbare kronieken en oorkonden niet goed mogelijk. Elke poging tot verklaren zal zich voor een belangrijk deel op *circumstantial evidence* moeten baseren.

De meest geslaagde hypothese tot dusver is die van Dekker. Zijn veronderstelling is dat er een directe relatie bestaat tussen de aanleg van de dam bij Wijk en de ongeregeldheden die zich kort na de Pinksteren in Utrecht voordeden. Met de plannen voor de afdamming van de Kromme Rijn, die, zoals Dekker op grond van de chronologie van de ontginningen in het Kromme-Rijngebied aantoont, inderdaad ca. 1122 moeten zijn gerealiseerd, zou een tegenstelling tussen de bisschop en zijn

ministerialen enerzijds en de kooplieden van Utrecht en Muiden anderzijds zijn ontstaan. In eerste instantie zou bisschop Godebald hun medewerking hebben verkregen door de verlening het *ius et consuetudo ac privilegium*. Ook de aanleg van een alternatieve vaarroute zou hij hen hebben toegezegd. Vervolgens moest Godebald ook de keizer voor zijn plannen zien te winnen. De rivier de Rijn werd immers als een *via regia* beschouwd. Dekker suggereert dat hij diens instemming tijdens de Paasdagen van 1122 (26 maart), toen Godebald aan het hof in Aken verbleef, zou hebben verkregen. Kort daarna zou Godebald met de uitvoering van zijn plannen zijn begonnen. Eerste prioriteit zou de aanleg van de dam hebben gehad; met het graven van de *Novus Renus* zou hij minder haast hebben gemaakt. Met als gevolg dat de bisschop en zijn dienstmannen, waarvan een aantal direct belang bij de ontginningen had, alsnog op hevige tegenstand van de inwoners van Utrecht en Muiden zouden zijn gestoten. De voortgang van de handel die hun eerder was toegezegd, kwam nu immers toch nog in het geding. Tijdens de Pinksterdagen escaleerden de tegenstellingen, en kwam het tot een rechtstreekse confrontatie tussen de ministerialen van de bisschop en de volgelingen van de keizer. Die van Utrecht en Muiden zouden zich daarbij aan de zijde van de keizer hebben geschaard. Als beloning voor hun opstelling zou de keizer hen met de bevestiging van hun rechten hebben beloond en de bisschop hebben gedwongen tot een versnelde uitvoering van de aanleg van de Vaartse Rijn. [83]

Wat deze hypothese aantrekkelijk maakt is dat zij een duidelijke verklaring biedt voor het gegeven dat die van Utrecht samen met die van Muiden en de omgeving tegenover de bisschop en zijn dienstmannen kwamen te staan. Geplaatst tegen de achtergrond van de afdamming van de Kromme Rijn en de ontginning van het Kromme-Rijngebied heeft Dekker de rechtsverlening aan de inwoners van Utrecht en Muiden bovendien losgemaakt uit de louter stedelijke context waarbinnen deze tot dan toe altijd was bezien. In zijn optiek hebben we veeleer te maken met een regionaal probleem, waarbinnen de primair agrarische belangen van de bisschop en zijn ministerialen botsten met de handelsbelangen van de kooplieden van Utrecht en Muiden.

Niet alle beschikbare gegevens komen in Dekkers zienswijze echter even goed tot hun recht. Zoals al eerder werd opgemerkt blijft de tolrechtoorkonde in zijn betoog praktisch geheel buiten schot. [84] Aan de opmerkelijke rol die graaf Willem van Goye in het conflict speelde, schenkt hij slechts geringe aandacht. Ook de verdeelde opstelling van de Utrechtse ministerialen vraagt om een nadere beschouwing: waarom verdedigden Gijsbert, schout Galo en burggraaf Arnold niet net als alle andere ministerialen de belangen van hun heer bisschop Godebald? Ten slotte kleven er enkele bezwaren aan de chronologie van de gebeurtenissen zoals die door Dekker wordt geschetst. Zijn hypothese behoeft dus enige aanvullingen en correcties.

10. De Vaartse Rijn, gezien vanuit het zuiden met in de verte de Domtoren. Tekening in gewassen inkt door Paul van Liender, 1751. RAU, Top. Atlas, coll. Flehite, cat.nr. AC 3-100II.

Anders dan Dekker zou ik de aandacht niet zozeer op de dam bij Wijk alswel op de Vaartse Rijn willen richten. In principe strekte de aanleg van dit kanaal alle partijen tot voordeel. Voor de keizer bood zij de garantie dat het Rijnverkeer ondanks de afdamming van de Kromme Rijn toch doorgang kon vinden. Voor de bisschop zal met name de continuïteit van zijn tolinkomsten een belangrijke overweging zijn geweest. Ten slotte was dit kanaal ook voor de kooplieden van Utrecht en Muiden een vooruitgang. Reeds voor de afdamming zou de sterk meanderende bovenloop van de Kromme Rijn bij laag water problemen hebben opgeleverd voor de scheepvaart. Het nieuwe Rijnkanaal bood hiervoor een oplossing. [85] Daarnaast betekende het ook een belangrijke verbetering van de verbinding met de Zuidhollandse en de Zeeuwse wateren, die men vroeger alleen via een omweg over Wijk bij Duurstede had kunnen bereiken. [86] Deze voordelen zullen ruimschoots hebben opgewogen tegen het feit dat het scheepvaartverkeer op dit kanaal een extra inspanning moest leveren om de IJsseldijk bij het Gein te kunnen passeren.

Dit alles overwegende lijkt het mij niet waarschijnlijk dat de aanleg van deze vaarroute als zodanig een bron van onenigheid is geweest. Ik zie dan ook geen reden om, zoals Dekker voorstelt, de verlening van het *ius et consuetudo ac privilegium* door bisschop Godebald te koppelen aan het moment waarop de inwoners van Utrecht, Muiden en omgeving met Godebalds plannen akkoord gingen. [87] Zo'n verregaande concessie van de bisschop zal niet nodig zijn geweest. Beter kan deze geplaatst worden in het kader van de strafmaatregelen die de keizer op 2 juni tegen hem afkondigde vanwege zijn vijandige opstelling tijdens de Pinksterdagen. [88]

De toestemming van de keizer daarentegen moet van cruciaal belang zijn geweest voor Godebald - terecht heeft Dekker daarop de aandacht gevestigd. Zoals gezegd plaatst Dekker het moment waarop Godebald deze toestemming verkreeg, rond

Pasen (26 maart) van het jaar 1122. Kort daarop zou de aanleg van de dam bij Wijk hebben aangevangen. Onmogelijk is dit niet, maar gezien het feit dat Godebald ook in april en begin mei nog aan het hof verkeerde en vermoedelijk gelijktijdig met de keizer in Utrecht arriveerde [89], acht ik het niet erg waarschijnlijk dat hij juist in deze periode van lange afwezigheid een begin zou hebben gemaakt met een zo ingrijpend projekt als de afdamming van de Kromme Rijn. Het moment waarop de keizer Godebald zijn medewerking verleende, zou dus al in een eerder stadium moeten hebben plaatsgehad. Daarvoor pleit ook een ander gegeven. In de tijd dat keizer Hendrik zich vanuit Würzburg naar Aken begaf om daar het Paasfeest te vieren, hield koningin Mathilda reeds in Utrecht verblijf. Op 14 maart, bijna twee weken vóór Pasen, vaardigde zij daar een oorkonde uit, waarin zij de pas gestichte St. Laurensabdij te Oostbroek het veen van Oostbroek met alle bijbehorende rechten schonk. [90] De ontginning van dat veen moest echter nog geschieden. Aangenomen wordt dat ook deze ontginning pas mogelijk werd door de afdamming van de Kromme Rijn. [91] De schenking van Mathilda impliceert dus dat de keizer al in een eerder stadium zijn goedkeuring aan Godebalds plannen moet hebben gehecht. Problematisch is dit niet: zoals eerder al naar voren kwam zou keizer Hendrik volgens Stüllein ook de Kerstdagen van 1121 in Utrecht hebben doorgebracht. Toen reeds moet de bisschop zijn plannen aan de keizer hebben voorgelegd en zijn medewerking hebben verkregen. Wat niet uitsluit dat men pas later met de uitvoering van deze plannen is begonnen: de winter is immers niet de meest ideale tijd om een dam in een rivier te leggen.

Wie waren er in de praktijk eigenlijk met de uitvoering van Godebalds plannen belast? In zijn artikel over de dam bij Wijk heeft Dekker deze vraag alleen behandeld met betrekking tot de dam bij Wijk. Uitgaande van het gegeven dat het onderhoud van deze dam in later tijd werd gedragen door alle gerechten die afwaterden op de Kromme Rijn en de zuidelijke Vecht, veronderstelt hij dat ook de aanleg van de dam een zaak van deze gerechten is geweest. Dit samenwerkingsverband - uniek voor de vroege waterstaatsgeschiedenis van ons land - zou onder leiding van de verschillende domeinheren in het Kromme Rijngebied tot stand zijn gekomen. Daartoe kunnen behalve de bisschop ook de domproost en de abt van Deutz (met goederen in Odijk en Wijk) worden gerekend. Aan graaf Willem van Goye, die in het Kromme Rijngebied, in de *pagus* Opgooi, slechts beperkte macht toekwam, kent Dekker geen rol van betekenis toe in dit verband. [92]

Anders lag dat ten aanzien van de Vaartse Rijn. In zijn artikel gaat Dekker hier niet op in, maar in de omvangrijke studie over het Kromme-Rijngebied die hij enkele jaren later het licht deed zien, neemt deze kwestie een centrale plaats in in zijn beschouwing over de vroege waterstaatkundige geschiedenis van dit gebied. Daarbij komt hij tot de conclusie dat de graafwerkzaamheden voor dit kanaal moeten zijn verricht in het kader van de *lantwere*: de plicht die op alle onderzaten rustte om het

landsbelang te dienen. Hierboven kwam deze *lantwere* reeds ter sprake met betrekking tot de burchtban en de verplichting van de inwoners van het Utrechtse graafschap om bij te dragen aan de aanleg van de nieuwe stadswal. De landweer speelde echter niet alleen een rol in militaire aangelegenheden, maar ook in zaken van waterstaatkundige aard, zoals de aanleg en het onderhoud van de dijken. Ook hierin kwam de graaf als drager van de rijksban de bevoegdheid toe om de bewoners van zijn graafschap te ontbieden. Met betrekking tot de aanleg van de Vaartse Rijn moet de graaf dus een leidende rol hebben gespeeld. [93]

Hiermee biedt Dekker ons de sleutel tot de oplossing van een van de vragen waarop hij in zijn artikel geen bevredigend antwoord geeft: de vraag naar de positie van de graaf in het conflict. Eerder in dit stuk heb ik getracht aannemelijk te maken dat de tol op de IJsseldijk bij het Gein een grenstol is geweest, en dat de Vaartse Rijn ten noorden daarvan gegraven is door een gebied dat nog tot de zuidelijke invloedssfeer van de stad Utrecht mag worden gerekend. Dat houdt tevens in dat dit gebied in de twaalfde eeuw niet tot Lek-en-IJssel maar tot de *comitatus Traiectensis* heeft behoord. Uitgaande van die gedachte moet de aanleg van dit kanaal dus primair een zaak van de inwoners van het Utrechtse graafschap zijn geweest, kortom: die van Utrecht, Muiden en beider omgeving. De bisschop zelf bezat niet de bevoegdheid om hen tot een dergelijk karwei aan te zetten. Daarvoor was hij afhankelijk van de medewerking van graaf Willem van Goye.

Al in een vroeg stadium moet Godebald zich van diens medewerking hebben verzekerd. Waarschijnlijk heeft hij de graaf reeds tijdens het overleg met de keizer omstreeks Kerst 1121 bij zijn plannen betrokken. De overwegingen die de graaf daartoe hebben overgehaald kennen we niet. Mogelijk had hij bij de ontginning van het Kromme-Rijngebied inderdaad ook zelf een zeker belang vanwege zijn grondbezittingen in de omgeving van Houten en 't Goy, zoals Dekker in zijn artikel suggereert. [94] Ook is het niet uitgesloten dat hij zijn gezag als banheer graag wilde doen gelden om een deel van de invloed die de graven in de elfde eeuw in het Utrechtse hadden moeten prijsgeven, terug te winnen. Met name de bisschoppelijke burggraaf had zich daar immers als een belangrijke concurrent van de graaf ontpopt.

Gezien de tegenstellingen zoals die zich kort na Pinksteren in Utrecht manifesteerden, is er reden om aan te nemen dat de problemen die er waren ontstaan verband hielden met de verplichtingen die de bevolking moest leveren voor de aanleg van de Vaartse Rijn. De belangrijkste aanwijzing daarvoor is gelegen in het feit dat de keizer graaf Willem op 26 mei ondermeer de *iusticia in aggeribus*, de zeggenschap over dijkzaken ontnam. [95] Als we met Dekker aannemen dat daartoe ook zijn bevoegdheden inzake de kanaalaanleg behoorden, dan wordt hem hier impliciet dus ook de leiding over het Vaartse-Rijnproject door de keizer uit handen genomen, en wel ten gunste van de proosten van Dom en Oudmunster. Kennelijk had de keizer reden om hem deze verantwoordelijkheid nadrukkelijk te ontzeggen.

Waarop de aanleg van de Vaartse Rijn onder supervisie van de graaf precies is stukgelopen weten we niet. Zoals gezegd is het niet waarschijnlijk dat de plannen voor het kanaal als zodanig de weerstand van de bevolking hebben opgeroepen. Ik vermoed dat de problemen eerder waren gelegen in de wijze waarop de graaf de mensen bij de uitvoerende werkzaamheden heeft ingeschakeld. Deze moeten een zware druk op de bevolking hebben gelegd, zeker als we bedenken dat deze ook al een bijdrage moest leveren aan de aanleg van de nieuwe Utrechtse stadswal. Het is niet uitgesloten dat ook de bovengenoemde competentiestrijd van graaf en burggraaf hierbij tot problemen heeft geleid: in de dagen na Pinksteren lijken zij lijnrecht tegenover elkaar te staan. Mogelijk hebben de graaf en de bisschop de medewerking van de bevolking uiteindelijk met geweld of andere pressiemiddelen trachten af te dwingen: de zware tolbelastingen van de bisschop zouden daarbij heel goed een rol kunnen hebben gespeeld. Hoe dit ook zij, in de loop van het voorjaar moeten de spanningen tussen de beide partijen steeds verder zijn opgelopen.

Bij zijn komst naar Utrecht zal de keizer in eerste instantie getracht hebben in deze kwestie te bemiddelen. Vermoedelijk heeft hij zich daarbij vooral het lot van de bevolking aangetrokken. Vervolgens zijn de verhoudingen zodanig geëscaleerd dat de graaf en de dienstlieden van de bisschop openlijk de strijd aanbonden met de keizer en zijn gevolg. Mogelijk hebben de inwoners van Utrecht en omgeving de keizer hierbij aktief gesteund. Ook de burggraaf zou zich aan zijn zijde kunnen hebben geschaard. Het feit dat deze op 2 juni niet onder de getuigen genoemd wordt, zou heel goed kunnen worden verklaard door een ernstige verwonding, opgelopen tijdens de gevechten ruim een week daarvoor.

De maatregelen die de keizer hierna tegen de graaf en de bisschop trof, zijn al uitvoerig aan de orde geweest. Opmerkelijk in het licht van het voorafgaande is dat Hendrik V met alles wat hij tegen hen ondernam, de voortgang van de aanleg van de Vaartse Rijn en de afdamming van de Kromme Rijn niet heeft belemmerd. Uiteindelijk was het ook in het belang van de keizer dat deze projekten tot een goed einde kwamen. Een aantal van zijn maatregelen lijkt er dan ook mede op gericht de medewerking van de bevolking aan de verwezenlijking hiervan veilig te stellen. Daarmee doel ik niet alleen op het feit dat hij de graaf zijn bevoegdheden ontnam. Ook de tolvrijdom die hij schonk aan allen die aan de aanleg van de Utrechtse stadswal moesten bijdragen, ligt in deze lijn.

Ook in andere opzichten lijkt de keizer zijn eigen politieke belangen steeds goed in het oog te hebben gehouden. Uiteraard kon het optreden van de graaf niet getolereerd worden en waren verregaande maatregelen in zijn geval onvermijdelijk. Gevoeliger lag de zaak echter ten aanzien van bisschop Godebald. Enerzijds was de keizer in hoge mate afhankelijk van diens politieke steun, zeker met het oog op de groeiende invloed van de hertog van Saksen en de Hollandse oppositie. Anderzijds zal het de keizer niet ongelegen zijn gekomen dat hij de hervormingsgezinde bis-

schop Godebald nu eens flink de les kon lezen. Het gevolg hiervan was dat Godebald er naar verhouding goed vanaf kwam: met een forse boete en een aantal concessies ten aanzien van de inwoners van Utrecht, Muiden en omgeving. Een publieke vernedering heeft Hendrik hem echter niet willen besparen: zijn onderdanen moesten de vorst in het bijzijn van Godebald zelf zweren de bisschoppelijke macht in trouw aan het rijk te zullen bewaren. Ten slotte kan ook de opmerkelijke overdracht van Willems grafelijke bevoegdheden aan de proosten van Dom en Oudmunster, na Godebald de twee voornaamste prelaten in het bisdom, als een poging van de keizer worden beschouwd worden om de positie van de bisschop te verzwakken. Opvallend is hoezeer deze politiek past in het klimaat dat aan de vooravond van het concordaat van Worms de verhoudingen tussen keizer en het rijksepiscopaat bepaalde.

Besluit

De privileges van 1122 waren veel meer dan uitsluitend een bevoorrechting van de burgers van Utrecht. Ofschoon de vraag naar de inhoud van het *ius et consuetudo ac privilegium* van Godebald in dit artikel niet expliciet aan de orde is gesteld, is zoveel wel duidelijk geworden. Een stadsrecht in de klassieke zin van het woord waren zij in ieder geval niet. Zij grepen in in rechtsverhoudingen die behalve de inwoners van de stad Utrecht (burgers èn geestelijken) ook die van Muiden en de omwonenden aangingen. Met de instelling van een nieuwe autonome stedelijke rechtsgemeenschap hadden zij weinig te maken, in Utrecht noch in Muiden. Zij kenmerkten zich juist door een teruggrijpen op de oude rechtsverhoudingen, zoals die zich reeds binnen de Utrechtse grafelijkheid hadden ontwikkeld. Binnen dat kader werd de centrale positie van de stad Utrecht in beide privileges op verschillende manieren bevestigd en versterkt: als marktplaats voor de regio en voor kooplieden uit het buitenland, als tolplaats, als schepengerecht, en als burcht en wijkplaats voor de omgeving. In die zin hebben de stukken voor de stad grote betekenis gehad.

Bijlage 1

Utrecht, 2 juni 1122. Keizer Hendrik V bevestigt de door bisschop Godebald aan de inwoners van Utrecht, Muiden en omgeving verleende voorrechten, op voorwaarde dat zij zweren, de Utrechtse bisschopsmacht in trouw aan de keizer te bewaren, en ontheft allen die moeten bijdragen aan de aanleg van de wal van de stad Utrecht van tolbetaling aldaar.

ORIGINEEL: A. GAU, Archief stad Utrecht, 1e afd. nr. 37. Maten: 65x46 cm.
AFSCHRIFT: B. (1395) Geauthentiseerde kopie (met Middelnederlandse vert.). Ibidem, nr. 28: *Kopieboek B*, ff. 8r-9v; C. (ca. 1531) Kopie. RAU, Hof van Utrecht, inv.nr. 67: *Register*, ff. 142v-143r; D. (1651 aug. 30) Vidimus, afgegeven door het Hof van Utrecht. GAU, Archief Stad Utrecht, nr. 37; E. (1729-1755) Kopie (naar ed. Van de Water?). RAU, Verz. Van Musschenbroek, nr. 1: K. Burman, *Codex diplomaticus diocoesos Trajectinae*, 1716-1755, nr. 1.
FACSIMILE GAU (voorheen bezit van het Centraal Museum, Utrecht)

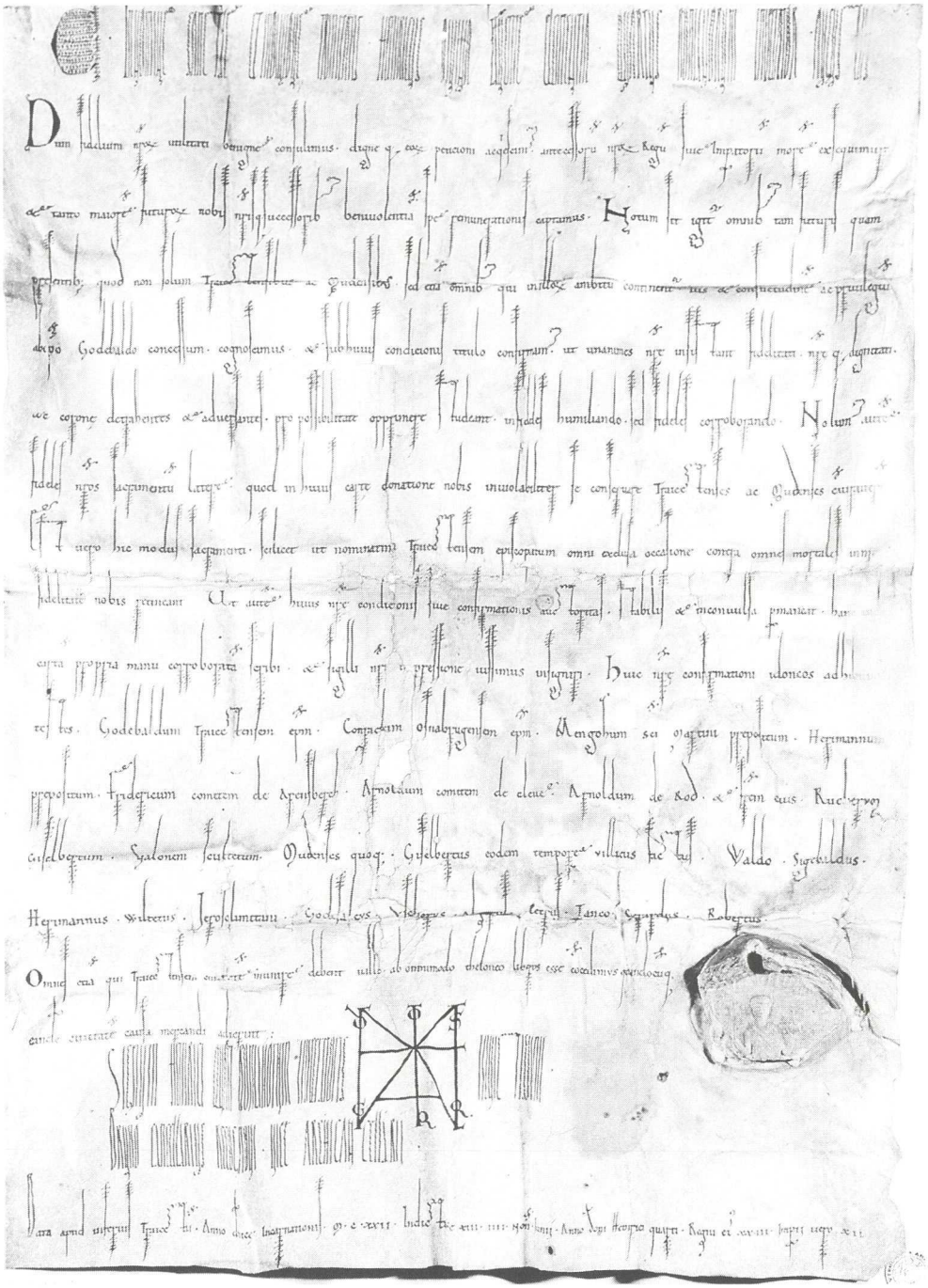

11. Oorkonde, Utrecht, 2 juni 1122. GAU, Archief van de stad, 1e afd., inv.nr. 37.

AFBEELDING: Hausmann, 1956, Tafel 4 (bovenste helft); Struick, 1968, 44; Struick, 1972, 12; Gouw, Van der, 1980, nr. 108 (C).
REPLICA ZEGEL: GAU, nr. 162a (Muller, 1898).
DRUK: Booth, ca. 1655, bijlage, 6 (naar A); Water, Van de, ed., 1729, dl. 2, 322; Drakenborch, 1744, 293-294, nr. 4; Mieris, Van, ed., 1753-1756, dl. 1, 86 (naar A en ed. Van de Water); Asch van Wijck, Van, 1838, dl. 4, 222-224 (naar C); Bergh, Van den, ed., 1866, 72, nr. 111; Höhlbaum ed., 1876, 4, nr. 7; *OSU*, dl. 1, 282-283, nr. 308; Obreen ed., 1937, p. 58, nr. 114; Kieft, Van de, en Niermeyer ed., 1967, 429-430, nr. 18 (naar *OSU*).
REGEST: Böhmer, 1831, nr. 2074 (naar ed. Van Mieris); Geer, De, ed., 1848, 4, nr. 6; Stumpf, 1865-1883, dl. 2, 269, nr. 3178; Muller, 1896, 2, reg. 3; Brom, 1908, dl. 1, 62, nr. 302; Hausmann en Gawlik, 1987, 132, nr. 764 (vermelding arenga).
NEDERLANDSE VERTALING: Struick, 1968, 44-45.

(C) IN NOMINE SANCTAE[a] ET INDIVIDUE TRINITATIS. HEINRICUS[b] DIVINA FAVENTE CLEMENTIA QUARTUS ROMANORUM IMPERATOR AUGUSTUS.
Dum fidelium nostrorum utilitati benigne consulimus, digneque eorum peticioni acquiescimus, antecessorum nostrorum Regum sive Imperatorum morem[c] exsequimur[d], et tanto maiorem futurorum nobis nostrisque successoribus benivolentiam spe remunerationis captamus.
Notum sit igitur omnibus, tam futuris quam presentibus, quod non solum Traiectensibus ac Mudensibus, sed etiam omnibus qui in illorum ambitu continentur, ius et consuetudinem ac privilegium[e] ab episcopo Godebaldo concessum, cognoscimus, et sub huius condicionis titulo confirmamus, ut[f] unanimes nostr, insistant fidelitati, nostrque dignitati ac coron detrahentes et adversantes, pro possibilitate opprimere studeant, infideles humiliando sed fideles corroborando.
Nolumus autem fideles nostros sacramentum latere, quod in huius cart donatione nobis inviolabiter se conservare Traiectenses ac Mudenses coniuraverunt[g]. Est vero hic modus sacramenti, scilicet[h] ut nominatim Traiectensem episcopatum omni exclusa occasione contra omnes mortales in nostra fidelitate nobis retineant.
Ut autem huius nostr condicionis sive confirmationis auctoritas, stabilis et inconvulsa permaneat, hanc inde cartam propria manu corroboratam scribi et sigilli nostri impressione[i] iussimus insigniri.
Huic nostr confirmationi idoneos adhibuimus[j] testes: Godebaldum Traiectensem episcopum, Conradum[k] Osnabrugensem episcopum, Mengozum[l] sancti Martini prepositum, Herimannum[m] prepositum, Fridericum[n] comitem de Arensberch[o], Arnoldum comitem de Cleve, Arnoldum de Rod[p] et fratrem eius Rucherum[q], Giselbertum[r], Galonem[s] scultetum. Mudenses quoque: Giselbertus[t] eodem tempore villicus factus, Waldo, Sigebaldus[u], Herimannus[v], Wiltetus[w]. Jerosolimitani: Godes[c]alcus[x], Uscherus[y], Algerus[z], Petrus, Tanco[a'], Gerardus[b'], Robertus.
Omnes etiam qui Traiectensem civitatem munire debent vallo, ab omnimodo theloneo liberos[c'] esse concedimus, quandocunque eandem civitatem causa mercandi adierint.
SIGNUM HEINRICI[d'] QUARTI ROMANORUM IMPERATORIS *(M)* INVICTISSIMI.
BRUNO[e'] CANCELLARIUS RECOGNOVI, VICE[f'] ARCHICANCELLARII.
Data apud Inferius Traiectum. Anno dominin incarnationis MCXXII, Indictione XIII, IIII Nonas Junii, Anno domini Heinrici[g'] quarti, Regni eius XXIII, Imperii vero XII.

a sancte *BC*. **b** HENRICUS *BC*. **c** more *B*; mores *C*. **d** exequimur *BC*. **e** previlegium *C*. **f** et *B*. **g** curaverunt *C*. **h** silicet *C*. **i** inpressione *C*. **j** adhabuimus *B*. **k** Conraerdum *B*. **l** Mengohum *BCD*. **m** Harmannum *C*. **n** Fredericum *B*. **o** Arensberge *B*. **p** Rode *B*. **q** Ruoheren *B*; Ruocherum *C*. **r** Ghiselbertum *BC*. **s** Salonem *B*. **t** Ghiselbertus *BC*. **u** Sighebaldus *B*. **v** Hermannus *C*. **w** Wilterus *BD*. **x** Godesalcus *A*, gecorrigieerd in *B*: Godescalcus. **y** Vischerus *B*. **z** Algherus *B*. **a'** Panco *C*. **b'** Gerraerdus *B*. **c'** leberos *C*. **d'** HENRICI *BC*. **e'** DRUNO *B*. **f'** vici *B*. **g'** Henrici *BC*.

DORSALE AANTEKENINGEN:
- 'Heinricus quartus de confirmacione / privilegiorum Traiectensium et Mudensium R[m] Celo' (veertiende of vijftiende eeuw).
- 'C.n°.13.a' (charternummer in de hand van C. Booth, midden zeventiende eeuw).
- '... 1854, Jung' (aantekening door W. Junghans?, 1854).

MIDDELNEDERLANDSE VERTALING (1395):
Inden name der heijligher ende der onghedeijlder drivoudicheijt. Henric gunnende die godlike goedertierenheijt die vierde Roemsche keijser meerrende.
Als wi onser trouwer oerbaer goedertiernlike raden, so ist waerdich dat wi haren eijsche ons toekeren, ende vervolghen die zeden onser voergheledene coninghen of keijseren, ende met also veel meerre toe comender ons ende onsen nacomelinghen wel willender hope der wederloeninghe bevanghen wi.
Hier omme si cont allen luden, beijde toe comende ende jeghenwoerdich, dat wi nijet alleen dien van Utrecht ende dien van Muden, maer oec allen den ghenen die in haren ommeganc behoudende siin, recht ghewoente ende privilegien verleent van Bisscop Godebout, bekennen ende onder den titel alsulker vorwaerde wi confirmieren, op dat si eendrachtelike onser trouwicheijt bistaen, ende die ghene die onse weerdicheijt ende onse crone quaet spreken ende ons ieghens siin na haren vermoghen, hem vliten te weder drucken, die onghetrouwe te nederen ende die ghetrouwe te starcken.
Ende wi en willen nijet dat onsen trouwighen verholen si dat sacrament dat in deser charten ghifte, ons ongheweldelike hem verhouden, die Utrechtse ende die van Muden besorghet hebben. Want weerlike die manier des sacraments is also dat bi name dat Utrechtse bisdom, alle occasoen buten ghesloten, jeghens alle stervelike lude in onser trouwelicheijt ons behouden.
Ende op dat dese onse vorwaerden of confirmatien auctoriteijt, stade ende onderworpen bliven, so hebbe wi hier of dese charte mit ons selfs hant ghevest gheboden te scriven, ende mit indrucking ons zeghels in doen teijken.
Deser onser confirmatie so hebbe wi bi doen wesen wittastighe tughen: Godebo·xt bisscop tUtrecht, Coenraet bisscop tot

Osenbrugghe, Mengheliin proefst tot sinte Martiin, Herman proefst, Vrederic grave van Arensberghe, Aernt greve van Cleve, Aernt de Rode ende siin broeder Rucheren, Ghisebert, Saloen scout, ende die van Muden, Ghisebert, op die tijt amptman ghemaect, Walde, Zeghebout, Herman, Wouter, van Jherusalem Goedscalc, Visscher, Afgher, Peter, Bondo, Gherit, Robrecht.
Oec alle die ghene die de stat van Utrecht vesten sellen mit eenre singhel, verleen wi van allen tollen vri te wesen, so wanneer si tot deser stat comen om comanscap te driven.
Et minste teijken Henrix des vierden Roemschen keijsers. Drune chancellier ik bekenne van des aerchecancelliers weghen.
Ghegheven tot Neder Utrecht. Int jaer ons heren ontfanghenisse dusent hondert twe ende twintich, die dertiende indictie, op die vierde nonas van Iunio, des vierden haren Henrix vier ende twintichste jaer siins rijcs ende des twaleften jaer siins keijser rijcs.

Bijlage 2

Utrecht, 2 juni 1122. Keizer Hendrik V bevestigt de door bisschop Godebald aan de inwoners van Utrecht en omgeving verleende voorrechten, stelt de hoogte van de Utrechtse toltarieven vast en erkent de bevoegdheid van de Utrechtse schepenen inzake de handhaving van het Utrechtse marktrecht.

ORIGINEEL: A. GAU, archief stad Utrecht, 1e afd. nr. 38. Maten: 80x46 cm.
AFSCHRIFT: B. (1295 juli 13) Vidimus van A en twee andere keizersoorkonden, afgegeven door Ebernand, kanselier van de keizer. Ibidem, nr. 67; C. (1395) Geauthentiseerde kopie (met Middelnederlandse vert.). Ibidem, nr. 28: *Kopieboek B*, ff. 12[r]-15[r]; D. (ca. 1531) Kopie. RAU, Archief Hof van Utrecht, nr. 67: *Register*, ff. 143[r-v]; E. (1651 aug. 30) Vidimus, afgegeven door het Hof van Utrecht. GAU, Archief stad Utrecht, nr. 37; F. (1729-1755) Kopie (naar ed. Van de Water?). RAU, Verz. Van Musschenbroek, nr. 1: K. Burman, *Codex diplomaticus diocoesos Trajectinae*, 1716-1755, nr. 2.
AFBEELDING: Oppermann, 1908, Tafel 1A (fragmenten).
REPLICA ZEGEL: GAU, nr. 162b (Muller, 1898).
DRUK: Booth, ca. 1655, bijlage, 4-5 (naar A); Water, Van de, ed., 1729, dl. 2, 323-324; Drakenborch, 1744, 294-296, nr. 5; Mieris, Van, ed., 1753-1756, dl. 1, 86-87 (naar A en ed. Van de Water); Asch van Wijck, Van, 1838, dl. 4, 225-228 (naar E); Waitz ed., 1871, 28-30, nr. 11 (naar afschr. Junghans van A, ca. 1869); Höhlbaum ed., 1876, 5, nr. 8 (naar ed. Waitz); *OSU*, dl. 1, 283-285, nr. 309 (naar A; onecht, i.n.v. Oppermann, 1908-1909); *OSU*, dl. 5, 208, nr. 2691 (naar B, alleen aanhef en slot); Kieft, Van de, en Niermeyer ed., 1967, 330-331, nr. 19 (naar *OSU*, fragment; onecht, i.n.v. Oppermann 1908-1909); Niermeyer ed., 1968, nr. 5 (naar *OSU*, fragment; onecht, i.n.v. Oppermann, 1908-1909).
REGEST: Böhmer, 1831, nr. 2075 (naar ed. Van Mieris); Geer, De, ed., 1848, 4, nr. 7; Stumpf, 1865-1883, dl. 2, 269, nr. 3179; Colmjon, 1883, 6; Muller, 1896, nr. 4; Brom, 1908, dl. 1, 62, nr. 303; Hausmann en Gawlik, 1987, 132, nr. 764 (vermelding arenga).

(C) IN NOMINE SANCTAE[a] ET INDIVIDUE TRINITATIS. HEINRICUS[b] DIVINA FAVENTE CLEMENTIA QUARTUS ROMANORUM IMPERATOR AUGUSTUS.
Dum fidelium nostrorum utilitati benigne consulimus, digneque eorum peticioni acquiescimus, antecessorum nostrorum Regum sive Imperatorum morem exsequimur[c], et tanto maiorem futurorum nobis[d] nostrisque successoribus[e] benivolentiam spe remunerationis captamus.
Notum sit igitur omnibus tam futuris quam presentibus quod non solum Traiectensibus sed etiam omnibus, qui in illorum ambitu continentur, [ius] et consuetudinem ac privilegium[f] ab episcopo Godebaldo concessum, cognoscimus, et sub huius condicionis titulo confirmamus, ut unanimes nostr insistant fidelitati, nostrque dignitati, ac coron detrahentes et adversantes, pro possibilitate opprimere studeant, infideles humiliando[g], sed fideles corroborando.
Venientes autem ad presentiam nostram devoti ac fideles nostri Giselbertus[h], Galo[i] scultetus et Arnoldus castellanus et honestiores Traiectensium cives, conquesti sunt nobis de violenta iniuria quam in theloneo[j] Traiecti constituto sustinuerunt, dicentes quod contra antiquam et ratione subnixam consuetudinem a mercatoribus, civitatem illam frequentantibus graves cotidie[k] fierent exactiones. Habito igitur tractatu[l] cum pruden[tior]ibus[m] super antiqua consuetudine[n] et iusta solvendi thelonei ratione intellex[imus], quid super eiusdem thelonei rationabili exactione celsitudinis nostr auctoritas definire deberet. Decrevimus enim circa hoc, et in perpetuum precepimus, antiqu institucionis et observanti modum qui talis e[st:]
Qui desupra Dusburg[o] [veneru]nt annonam afferentes dent octo denarios, sed octavus eis reddatur; de pl[ecte] duos et unum pro modio.
Qui autem a locis infra Dusburg constitutis venerint, dent septem denarios, et septimus eis reddatur; de plecte duos et unum pro modio.
Vinum afferentes, de quolibet vase sedecim denarios dent; sextus decimus [eis reddatur]. Si decem vasa vel plura habuerint, unius vasis theloneum remittatur eis, quod vulgo[p] *vullewin*[q] dicitur. Si pauciora quam decem nichil condonetur eis.
Si all[ecia][r] ut deferant emerint, si maius est theloneum piscis quam vini, pro pisce theloneum solvant.
Fresones[s] sal afferentes[t] unum *lop*[u] salis unum denarium solvant.
[Freso]nes[v] de Osterlant[w] venientes, viginti[x] quatuor denarios dent, ita ut quatuor eis reddantur.
De Saxonia venientes decem et septem dent denarios; septimus decimus eis re[dda]tur.
Es venale afferentes fertonem de quolibet *last* solvant.
Dani[y] cum mercandi causa introierint[z] civitatem de capite suo singuli; qui magistri d[ic]untur navium quatuor denarios dent.
Nortmannos[a'] ab omnimodo theloneo liberos esse cognoscimus.
Quicumque infra terminum huius thelonei venerit, et de hoc convictus fuerit quod iustum theloneum dolose detulerit, tria talenta tiel-

ensis[b] monet[c] solvat.
Quicumque mercandi causa civitatem intraverint, tam ipsi quam bona eorum sub iudicio illorum maneant, qui publice iuraverunt iustam iudicii dare sentenciam, i[d es]t scabinorum.
Ut autem huius nostr confirmationis auctoritas, stabilis et convulsa permaneat[d], hanc inde cartam propria manu corroboratam scribi et sigilli nostri impressione iussimus insigniri.
Huic nostr confirmationi idoneos[e] adhibuimus testes Godebaldum Traiectensem episcopum, Conradum[f] Osnabrucgensem[g] episcopum, Mengodium[h] sancti Martini prepositum, Hermannum prepositum, Fridericum[i] comitem de Arnesberch[j], Arnoldum comitem de Cleve, Arnoldum de Rod[k] et fratrem eius Rucherum, Giselbertum[l], Galonem[m] scultetum, Waldonem, Sigebaldum[n], Hermannum, Wiltetum, Godescalcum, Uscherum[o], Algerum, Petrum, Tanconem.
SIGNUM HEINRICI[p] QUARTI ROMANORUM IMPERATORIS INVICTISSIMI. *(M)*
BRUNO[q] CANCELLARIUS RECOGNOVI, VICE ARCHICANCELLARII.
Data in palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo[r] Lofen dicitur. Anno incarnationis dominic MCXXII, Indictione XIII, IIII Non. Junii, Anno domini Heinrici[s] quarti, Regni eius XXIII, Imperii vero XII.

a sancte *BCDE*. **b** HENRICUS *CD*. **c** exequimur *BCD*. **d** nobilis *C*. **e** sucessoribus *C*. **f** previlegium *D*. **g** humilicando *C*. **h** Ghiselbertus *C*. **i** Gaso *C*. **j** tholoneo *D*. **k** cottidie *B*. **l** Traiectu *C*. **m** prudentionibus *C*; prudentioribus *BDE*. **n** consuetudinem *C*. **o** Dusburch *C*. **p** volgo *B*. **q** vulle wiin *CD*. **r** alleca *CD*; allecia *BE*. **s** Frisones *B*. **t** offerentes *C*. **u** loop *D*. **v** Frisones *BD*; Fresones *CE*. **w** Oesterlant *CD*. **x** vinginti *D*. **y** Dani: *ontbreekt in C*. **z** introijerint *C*. **a'** Noertmannos *C*; Nortmanos *D*. **b'** Tyelensis *D*. **c'** moneta *CD*. **d'** permaneant *C*. **e'** ijdoneos *C*. **f'** Conraerdum *C*; Conrardum *D*. **g'** Osnaburgensem *BC*; Osnabrugensem *D*. **h'** Mengodrium *B*; Mengodum *CD*; Mengod'um *E*. **i'** Fredericum *CD*. **j'** Aernesberch *C*; Arnesbergh *D*. **k'** Rode *C*. **l'** Gisbertum *D*. **m'** Salonem *C*. **n'** Sighebaldum *C*. **o'** Vischer *C*. **p'** HENRICI *CD*. **q'** DRUNO *CD*. **r'** volgo *B*. **s'** Henrici *CD*.

* Tekstplaatsen tussen vierkante haken geven de omissies in A aan (gaten in het perkament), en zijn aangevuld op basis van vergelijking tussen BCDE; B en E geven over het algemeen de nauwkeurigste lezing.

DORSALE AANTEKENINGEN:
- 'De mercatoribus quod ipsi et bona eorum sunt sub iudicio scabinorum' (veertiende-eeuw?).
- 'Henricus quartus romanorum Imperator de privilegijs Traiectensibus [*doorgestreept:* et Mudensibus consessis] et illorum confirmatione ende een verclaringhe vanden tollen et de mercatoribus x....' (vijftiende eeuw?).
- 'De theloneo in Traiecto' (ca. 1400?).
- 'C n° 18' (charternummer in de hand van C. Booth, midden zeventiende eeuw).

MIDDELNEDERLANDSE VERTALING (1395):
Inden name der heijligher ende onghedeilder drivoudicheijt. Henric gunnende die godlike goedertierenheijt die vierde Roemsche keijser meerrende.
Als wi onser trouwer oerbaer raden, so ist waerdich dat wi haren eijsche ons toe keren ende vervolghen die seden onser voerghele-denre coninghen of keijseren, ende met also veel meerre toecomender ons ende onsen nacomelinghen mit wel willender hope der wederloeninghe bevanghen wi.
Kont si hier om allen luden, beijde toe comende ende jeghenwoerdich, dat wi nijet alleen die van Utrecht, mer allen den ghenen die in horen ommeganc behoudende siin, recht ende ghewoente ende privilegien bekennen, verleent van Bisscop Godebout, ende onder den titel alsulker vorwaerden wi confirmier wise, op dat si eendrachtelike onser trouwicheijt bi staen, ende die ghene die onse weerdicheijt ende crone quaet spreken, ende ons jeghens siin na horen vermoghen, hem vliten te weder drucken, die onghetrouwe te nederen ende die trouwe te starcken.
Et quamen tot onser jeghenwoerdicheijt Ghisebrecht, Gaso scout ende Aernt castelleijne ende die eersaemste borghers tUtrecht, ende clagheden ons van gheweldeliken onrechte dat inder tollen tUtrecht gheset is, zi gheleden hadden, zegghende dat jeghens der ouder ghewoentheijt ende ieghens reden is, ende want den coepluden die de stat stadeliken versoeken, alle daghe zwaerlijc bescat werden. Hier om hier af ghehadt vertellinghe mit den vroetsten, op die oude ghewoentheijt ende gherechtighe die tollen tebetalen mit reden, so hebben wi verstaen als dat op auctoriteijt dit uuten soude. Ende hebben ghewijst in desen ende hebben ewijch gheboden die maniere der ouder insettinghe ende behoudinghe, welke aldus is:
So wie van Dusburch comende siin jaerlix coerns toebrenghende, die gheven achte penninghe, mer dien achtende penning gheve men weder; vander pleijt twe, ende een om een mudde.
Ende wie van steden die beneden Dusburch gheleghen siin comen, die gheven zeven penninghe ende den zevenden penning gheve men weder; vander pleijt twe ende een om een mudde.
Wi wiin brenghen van elken vate zestien penninghe, van welken men hem den zesten penning weder gheve. Is dat si tien vate of meer hebben, so selmen hem van enen vate die tollen verlaten, datmen onder tfolc sijt vullewiin. Ist meer dan tiene, so en selmen hem nijet wedergheven. Copen si die ghebrochte wiin als weg te voeren, is die vissche tollen meerre dan die wiin tollen, so betalen si om den visch tollen.
Die Vresen die zout brenghen een loep zouts ende enen penning betalen.
Die Vresen van Oesterlant comende, vier ende twintich penninghe sullen si gheven, also dat men hem vier penninghe wedergheve.
Die van Zassen comende siin, gheven zeventien penninghe, den zeventienden penninc gheve men hem weder.
Ende die comanscap ghoet brenghen, sullen betalen van elken last een fertoen.
Die Denemarckers als si om haer comanscap inder stat gaen, so sel elke van dien die meesters hieten vanden scepen, gheven van sinen hoefde vier penninghe.
Maer die Noertweghers kennen wi vri van tollen altemale.

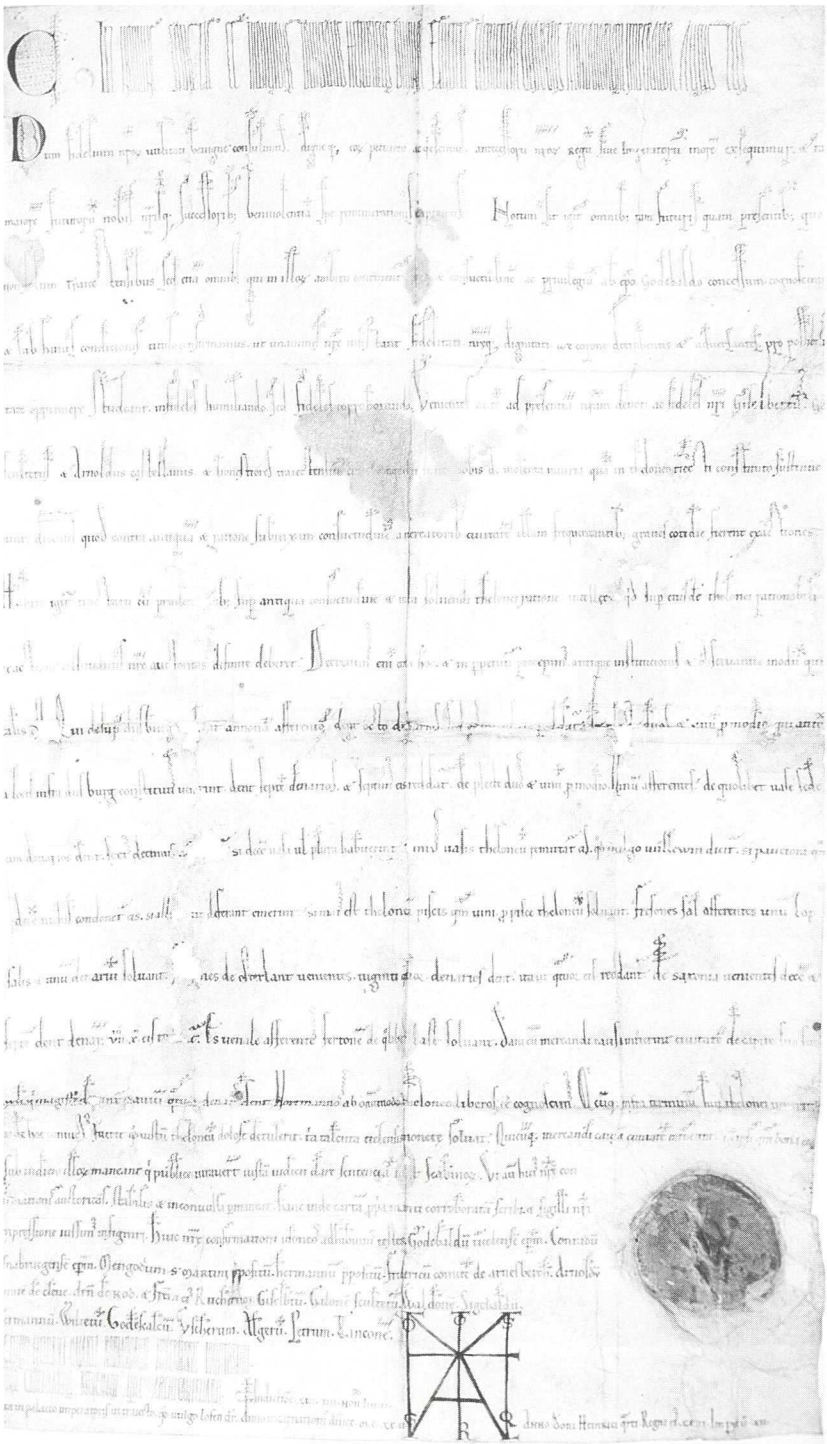

12. Oorkonde, Paleis Lofen, Utrecht, 2 juni 1122. GAU, Archief van de stad, 1e afd., inv.nr. 38.

So wanneer ijemant binnen den termiin deser tollen coempt ende verwonnen wort dat hi rechte tollen ontdraghen heeft, die betale drie talente Tielscher munte.
So wanneer om comanscap te doen ijemant inder stat coempt, so sellen beijde si endhaer goet onder dierre recht bliven die openbaer ghesworen hebben rechte oerdele van recht te gheven, dat is der scepene.
Ende op [dat KvV] deser confirmaci auctoriteijt vast ende onderworpen blive, so hebbe wi hier af dese charte, die mit onser hant tesamen ghestarct is, gheboden te scriven, ende mit indruckinghe ons seghel in doen teijken.
Deser onser confirmacie so hebbe wi bi doen wesen wittastighe tughen: Godebolt bisscop tUtrecht, Coenraet bisscop tot Oesenbrugghe, Mengout tsinte Martiins proefst, Herman proefst, Vrederic grave van Aernsberge, Aernt grave van Cleve, Aernt de Rode ende siin broeder Rucher, Ghisebrecht, Galon scout, Waldon, Sighebout, Herman, Wouter, Goedscalc, Visscher, Alger, Peter, Tancoen.
Dat minste teijken Henrix des vierden Roemschen keijsers. Druno cancellier ik bekenne van des aertscancelliers weghen.
Ghegheven inden keijser pallaes in Utrecht datmen seijt int volc Lofen. Int jaer ons heren ontvanghenisse dusent hondert twe ende twintich, die dertiende indictie, op die vierde nonas van Iuniis, tjaer heren Henrix des vierden siins rijcs drie ende twintich, ende siins keijser rijcs twaleven.

Bijlage 3

Diplomatisch commentaar

De kritiek van Oppermann

Al in zijn *Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht* uit 1908-1909, de eerste studie die Oppermann na zijn aanstelling tot hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Utrechtse Universiteit publiceerde, kwam hij tot de conclusie dat de tolrechtoorkonde vals was. [96] Zijn voornaamste argument daarbij vormde het handschrift. Dit zou, in tegenstelling tot dat van de andere oorkonde van 2 juni 1122, geen authentiek kanselarijhandschrift zijn. Hij bespeurde daarentegen nauwe overeenkomsten met het handschrift van een andere uit het Utrechtse stadsarchief afkomstige oorkonde, namelijk die welke in 1177 door graaf Gerard II van Gelre voor de burgers van Utrecht werd uitgevaardigd. [97] Dezelfde hand zou volgens Oppermann ca. 1177 het tolrecht hebben opgetekend. Het andere, echte privilege van 1122 zou de falsaris daarbij tot voorbeeld hebben gediend: daar waar de tekst van beide oorkonden hetzelfde is, zou deze de originele hand eenvoudig hebben gekopieerd. De verschillen in de spelling van enkele namen in de getuigenlijst alsook het afwijkend gebruik van afkortingen in het tolrecht interpreteerde Oppermann als tekortkomingen van de falsaris.
Het was bovendien zijn vaste overtuiging dat niet alleen de overlevering maar ook de inhoud van het stuk corrupt was. De mogelijkheid van een latere kopie van een (verloren gegaan) authentiek origineel wees hij resoluut van de hand. Argumenten daarvoor vond hij in de omstandigheid dat in de overigens geheel gelijkluidende de getuigenlijst enkele bepalingen uit de andere oorkonde (*Mudenses*, *Giselbertus eodem tempore villicus factus*, en *Jerosolimitani*) ontbreken, evenals de twee laatst genoemde personen in die lijst: Gerardus en Robertus. De falsaris zou hiermee doelbewust de indruk hebben willen wekken, 'als ob es sich um lauter Utrechter Ministerialen handle.' [98]
In zijn latere publikaties bleef deze visie in de kern ongewijzigd. Alleen de datering van het falsum verschoof. In een studie uit 1921 koppelde Oppermann het handschrift van het tolrecht opnieuw aan dat van de oorkonde uit 1177. [99] Ditmaal echter beschouwde hij het falsum als behorend tot een groep van nog minstens vier andere vervalsingen, waaronder ook de oorkonde van bisschop Godebald voor de burgers van Utrecht over de plaats van de jaarmarkten uit 1127. [100] In de inleiding op zijn uitgave van de *Fontes Egmundenses* uit 1933 moest hij zijn opvattingen over deze zogenaamde 'Utrechtse falsa' enigszins aanpassen. [101] Het was hem gebleken dat ook de oorkonde van 1177 als falsum moest worden gezien, waardoor hij zich genoodzaakt zag zijn oorspronkelijke datering van de Utrechtse falsa te herzien. Op grond van enkele weinig overtuigende inhoudelijke argumenten meende hij ten slotte al deze falsa op omstreeks 1215 te kunnen dateren.
Het heeft lang geduurd voordat historici in Nederland Oppermanns diplomatische exercities wat kritischer begonnen te volgen. [102] De diplomatische methodes die Oppermann uit Duitsland meenam waren in Nederland slecht bekend. Het is dan ook opvallend dat juist een van zijn eigen promovendi, C.D.J. Brandt, begin jaren dertig als eerste een serieuze discussie over zijn opvattingen op gang bracht. In een reeks artikelen onderwierp Brandt verschillende van de vervalsingen waarover Oppermann in zijn *Fontes Egmundenses* had geschreven aan een kritische bespreking en betoogde met kracht van argumenten de echtheid ervan. Ook twee van de Utrechtse falsa kwamen daarbij aan bod. Een felle pennestrijd volgde, door Oppermann, die de kritiek slecht verdroeg, alras bestempeld als 'bella diplomatica'. En passant plaatste Brandt ook enkele vraagtekens bij Oppermanns visie op het tolrecht van 1122. [103] In zijn reactie daarop onderstreepte Oppermann nog eens zijn eerdere conclusies en voegde bovendien nog een nieuw argument aan zijn redenering toe: de *cives* en *mercatores* waarvan in de bewuste oorkonde sprake was, kwamen in de eerste helft van de twaalfde eeuw 'in de echte Utrechtsche overlevering' nog helemaal niet voor. [104] Jammer genoeg heeft Brandt in zijn naschrift alleen dit eenvoudig onderuit te halen inhoudelijke argument bestreden. [105] Van het 'aparte artiekel' dat hij eerder over het falsum van 1122 had aangekondigd, is het niet meer gekomen. [106] De diskwalificerende toon van Oppermanns verweer, maakte dat Brandt na twee jaar felle polemiek de strijdbijl begroef.
Ook latere onderzoekers hebben zich niet intensief meer met de paleografische en diplomatische beoordeling van dit stuk beziggehouden. Alleen A.J. Maris heeft in haar proefschrift (1954) in navolging van Brandt nog enkele kanttekeningen geplaatst bij de door Oppermann betoogde onechtheid. Haar bezwaren golden met name Oppermanns interpretatie van de afwijkende getuigenlijst, op grond waarvan deze de inhoudelijke authenticiteit van het stuk in twijfel had getrokken. Zijn kanttekeningen bij het afwijkende hand-

schrift liet zij echter onweersproken. Daardoor kan haar pleidooi voor de echtheid van de oorkonde niet geheel overtuigen. [107] Latere auteurs als Struick en Dekker hebben zich met enige voorzichtigheid bij Maris aangesloten, maar geen van beiden hebben zij de tolrechtoorkonde werkelijk in hun interpretatie van de verwikkelingen van 1122 betrokken. Ook zij behouden steeds enige reserve ten aanzien van het stuk.

In deze bijlage wil ik de materiële, paleografische en diplomatische beoordeling van beide oorkonden van 2 juni 1122 opnieuw ter hand nemen. Alvorens daartoe over te gaan dient eerst enige aandacht aan de overlevering en het administratief gebruik van de beide stukken te worden besteed.

Overlevering

Beide privileges, tegenwoordig goed geconserveerd in het Utrechts Gemeentearchief, zijn gedurende lange tijd spoorloos geweest. Toen Van Asch van Wijck in 1838 de tekst bij beide stukken in zijn *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht* liet afdrukken, moest hij zich behelpen met twee zeventiende-eeuwse vidimussen. De originelen beschouwde hij als verloren gegaan. [108] Tien jaar later, zo blijkt uit J.J. de Geers *Verzameling van oorkonden, betrekkelijk het voormalig handelsverkeer der stad Utrecht*, was de tolrechtoorkonde weer in origineel voorhanden. [109] Het andere stuk kwam pas omstreeks 1860 weer tevoorschijn. Volgens Muller werd het door dezelfde De Geer in een baliemand in een vergeten hoekje op de zolder van het Utrechtse stadhuis teruggevonden. [110] De edities van Van den Bergh en Waitz uit de jaren kort daarna zijn beide weer op de originele overlevering gebaseerd. [111]

De stukken moeten in de eerste helft van de achttiende eeuw zijn zoekgeraakt. Van Mieris beriep zich bij de uitgave van het eerste deel van zijn *Groot Charterboek* in 1753 nog op de originelen in het Utrechtse stadsarchief [112], maar maakte daarbij waarschijnlijk gebruik van eigen afschriften die hij reeds jaren eerder had vervaardigd. Twee andere afschriften uit deze periode, opgetekend door Kaspar Burman in de jaren 1716-1755 voor zijn *Codex diplomaticus*, blijken gebaseerd op latere kopieën: die van het veertiende-eeuwse Kopieboek B en twee vidimussen uit 1651. [113] Volgens Burman zou reeds A. Matthaeus vermeldt in zijn *Analecta* hebben vermeld dat de tolrechtoorkonde nergens meer te vinden was [114], en mogelijk gold dat toen ook al voor de andere oorkonde.

In de periode daarvóór komen we de originele stukken echter nog meermalen tegen onder het kopje 'Van tollen' in de oudste inventarissen van de stedelijke charterkast in de 'overkluysde camer boven de schoutscamer in Groot-Lichtenberg.' [115] Op grond van de administratieve aantekeningen in de veertiende- en vijftiende-eeuwse hand op de rugzijde van beide stukken mag worden aangenomen dat zij ook in de late Middeleeuwen steeds deel hebben uitgemaakt van het Utrechtse stadsarchief. [116]

Tot in de zeventiende eeuw zijn er van beide privileges verschillende kopieën en vidimussen naar het origineel vervaardigd voor administratief gebruik. [117] Zo zijn beide stukken in geauthentiseerde kopie opgenomen in het cartularium dat de stad Utrecht in 1395 liet maken, het zogenaamde *Kopieboek B*. Het tolrecht volgt hierin op de derde plaats: na de andere oorkonde van 1122, en - in afwijking van de chronologie die elders de volgorde in dit kopieboek bepaalt - tevens na de oorkonde over de Utrechtse jaarmarkten uit 1127. Net als alle andere Latijnse oorkonden die dit boek bevat, zijn ze voorzien van een Nederlandse vertaling (zie bijlagen). Andere, eveneens geauthentiseerde kopieën zijn te vinden in een register dat kort na 1531 in opdracht van de Staten van Utrecht werd vervaardigd. Twee *copies figurées*, compleet met naschildering van het keizerlijk monogram en het zegel, werden in 1651 op verzoek van burgemeester Cornelis Booth voor de stad Utrecht gemaakt, en door het Hof van Utrecht gevidimeerd.

Voor het tolrechtdiploma kan aan deze lijst nog een ander belangrijk vidimus worden toegevoegd, namelijk dat welk op 13 juli 1295 door keizerlijk kanselier Ebernand aan de stad Utrecht werd afgegeven. [118] In dit vidimus wordt het tolrecht voorafgegaan door nog twee andere voor de stad Utrecht gewichtige privileges: het *ius de non evocando* dat haar in 1252 door Rooms koning Willem II was verleend [119], en de in 1174 door keizer Frederik I geschonken vrijdom van de in Keizersweerd (daarvóór te Tiel) geheven rijkstol. [120]

Van beide oorkonden kan dus worden gesteld dat zij vanaf het einde van de dertiende tot het begin van de achttiende eeuw in origineel in het stadsarchief voorhanden zijn geweest. Beide blijken ze in die periode als voorname privileges voor de stad te hebben gefunctioneerd.

Formele beschrijving

Het perkament van beide stukken verkeert in een redelijke staat, ondanks het feit dat de bewaring van beide stukken in de achttiende en begin negentiende eeuw verre van optimaal is geweest. Wel vertoont het perkament van het tolrechtprivilege enige slijtage op de vouwnaden, die stammen uit de tijd dat het stuk, zoals vroeger bij charters gebruikelijk was, in opgevouwen toestand werd bewaard. Hierdoor zijn een paar gaatjes in het perkament ontstaan en is de tekst op sommige plaatsen lacuneus. Zoals gezegd bevatten beide oorkonden enkele aantekeningen voor administratief gebruik *in dorso* uit de veertiende, vijftiende en zeventiende eeuw. [121] Het formaat van de tolrechtoorkonde is 80x46 cm, dat van de andere oorkonde 65x46 cm: de breedte van beide stukken komt dus precies overeen. Beide oorkonden dragen een opgedrukt zegel van witte was, het zegel van keizer Hendrik V. [122] Van het zegel van de als echt beschouwde oorkonde resteert slechts een fragment. Het randopschrift is hierop nog goed leesbaar. Het zegel van de tolrechtoorkonde is wel in zijn geheel bewaard gebleven, maar hier is de afdruk veel minder 'scherp'. Door slijtage is het randschrift niet meer leesbaar. Er zijn alleen nog enkele contouren van de centrale afbeelding van de keizer op zijn troon met scepter en rijksappel te ontwaren. Voorzover omtrek, lijnen en reliëf nog waarneembaar zijn, komen deze echter overeen met wat het restant van het andere zegel laat zien. Reden om de echtheid van het tolrechtzegel in twijfel te trekken, zoals Oppermann wil, zie ik dus niet. [123]

Beide privileges zijn voorzien van het monogram van keizer Hendrik V. Het eerste monogram lijkt van de hand van de keizer zelf afkomstig te zijn. Het monogram van de tolrechtoorkonde daarentegen is zonder twijfel het werk van een andere hand geweest. [124] Anno 1122 was het echter bepaald niet ongebruikelijk dat het keizerlijk monogram door een andere hand in naam van de keizer werd voltrokken. Juist tijdens de regeerperiode van Hendrik V nam het aantal door de vorst persoonlijk getekende oorkonden beduidend af. [125] Meer problemen levert het handschrift. Oppermanns constatering dat de oorkonden door twee verschillende handen zijn geschreven, is onweerlegbaar. Het handschrift van de ene oorkonde toont ons ontegenzeggelijk een typische kanselarijhand: een fraaie, regelmatig geschreven diplomatische Karolingische minuskel, waarvan de verlengde schachten meestal met vijf of meer doorhalingen zijn gedecoreerd. Typerend voor deze hand zijn onder andere de c-t-ligaturen zoals gebruikt in *Traiectensibus* en *auctoritas*, en de afwijkende -us-

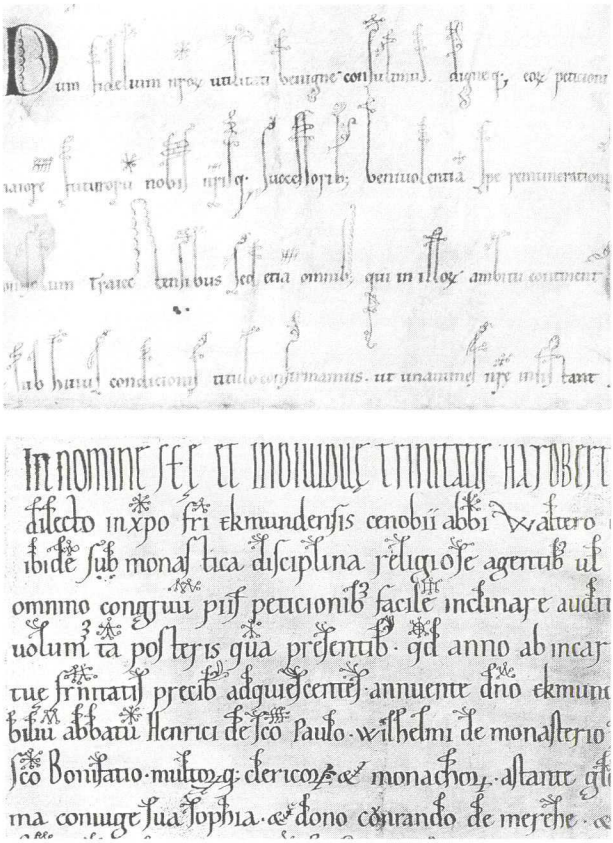

13. Fragmenten van oorkondehandschriften met decoratie in 'Utrechtse stijl': a. Tolrechtoorkonde van keizer Hendrik V, 2 juni 1122. b. Oorkonde van bisschop Hartbert, 7 okt. 1143 (OSU, nr. 383).

afkorting (zie afb. 13). Hausmann schaart dit handschrift in zijn studie over de rijkskanselarij van keizer Hendrik V onder de groep van oorkonden opgetekend door de hand van notaris Henricus II. Deze was van 1119 tot 1125, het jaar waarin Hendrik V in Utrecht overleed, in de keizerlijke kanselarij aktief. [126]

Het handschrift van de tolrechtoorkonde laat zich daarentegen niet als kanselarijhand identificeren. Oppermann karakteriseerde het als een imitatie-handschrift. Tot op zekere hoogte is die constatering juist: het is opvallend dat ook deze hand de bovengenoemde c-t-ligatuur en de opmerkelijke -us-afkorting hanteert [127], en daar waar de formulering van de tekst gelijkluidend is, de verlengde schachten steeds op dezelfde plaatsen van doorhalingen voorziet. Het handschrift is echter minder regelmatig, vooral aan het slot van de oorkonde waar de regels steeds dichter opeen zijn geschreven waardoor er minder ruimte overbleef voor de versiering van de verlengde schachten. De schrijver lijkt hier duidelijk met de ruimte te hebben gewoekerd. Toch oogt het handschrift niet werkelijk als een imitatie. Daarvoor maakt het geheel een te afwijkende indruk. Afkortings- en samentrekkingstekens en ook sommige letterversieringen volgen in dit handschrift een wezenlijk andere stijl dan in het kanselarijhandschrift. Kenmerkend voor deze stijl zijn de 'kammetjes', 'twijgjes' en de enkele of dubbele 'sterretjes' als samentrekkingsteken of als -um-korting, en de 'twijgjes' en 'bloemetjes' die op verschillende plaatsen aan de letterschachten ontspruiten (zie afb. 13). Al op het eerste gezicht verschaffen zij het handschrift een heel eigen karakter.

Zoals gezegd heeft Oppermann dit handschrift in verband verbracht met drie andere oorkonden, daterend uit de jaren 1143-1178, die hij alle toeschreef aan een Utrechtse falsaris wiens aktiviteiten hij aanvankelijk ca. 1177, later ca. 1215 dateerde. [128] Inderdaad lijkt het door zijn markante decoratiestijl aan deze oorkonden verwant. Van een identieke hand is m.i. echter in het geheel geen sprake. De vraag of alle oorkonden van deze groep als 'falsa' mogen worden aangemerkt, laat ik hier verder buiten beschouwing. Voor het merendeel is de onechtheid door latere onderzoekers bestreden. [129] Van belang is evenwel de constatering dat deze oorkonden waarschijnlijk alle door scribenten uit de omgeving van de bisschop van Utrecht zijn vervaardigd. Bovendien zijn mij tot op heden geen andere voorbeelden van een dergelijk decoratietype bekend. En daaraan zou dan de conclusie verbonden kunnen worden dat het hier een specifiek 'Utrechtse' decoratiewijze betreft, die met name in het tweede en derde kwart van de twaalfde eeuw in zwang zou zijn geweest.

Grote voorzichtigheid is hier echter op zijn plaats. Een goed overzicht van de ontwikkeling van het oorkondenhandschrift in het bisdom Utrecht is er niet. De aanzetten die Oppermann hiertoe destijds gegeven heeft zijn tot op heden niet verder uitgewerkt. Ook voor de aangrenzende bisdommen zijn dergelijke studies nog maar weinig verricht. Een vergelijking op stijlkenmerken is daarom op dit moment niet goed mogelijk. [130] Daarbij komt dat elk onderzoek op dit terrein grote beperkingen kent door de lacuneuze overlevering van het vroege oorkondenmateriaal. Om een indruk te geven: van alle oorkonden die er van de Utrechtse bisschoppen uit de periode van vóór 1150 zijn overgeleverd, zijn er slechts 26 in origineel bewaard. Daarvan worden er momenteel 6 als onecht of verdacht beschouwd. [131] Een eerste inventarisatie leverde mij in deze bescheiden groep slechts tweemaal een handschrift op waaraan meer dan één oorkonde zou kunnen worden gekoppeld. [132] Dat dwingt ons op voorhand reeds tot grote terughoudendheid bij de beoordeling van juist al die enkelvoudig overgeleverde handschriften.

Samenvattend kan gesteld worden dat het handschrift van de tolrechtoorkonde in tegenstelling tot de andere oorkonde niet kan worden toegeschreven aan een kanselarijhand, dat het tot op zekere hoogte wel een navolging van het kanselarijschrift te zien geeft, maar tegelijkertijd een heel eigen decoratiestijl vertoont in de vormgeving van afkortings- en samentrekkingstekens. Deze stijl vertoont verwantschap met die van een viertal oorkonden van Utrechtse herkomst uit de periode 1143-1178. Een datering van het handschrift in de eerste helft van de twaalfde eeuw wordt hierdoor aannemelijk, een Utrechtse herkomst - met alle voorbehoud - vooralsnog het meest waarschijnlijk. Deze lokale kenmerken kontrasteren met de kanselarijherkomst van het zegel. [133]

c. Oorkonde van graaf Gerard van Gelre, 1177 (OSU, nr. 494). d. Oorkonde van bisschop Godfried, 1178 (OSU, nr. 496).

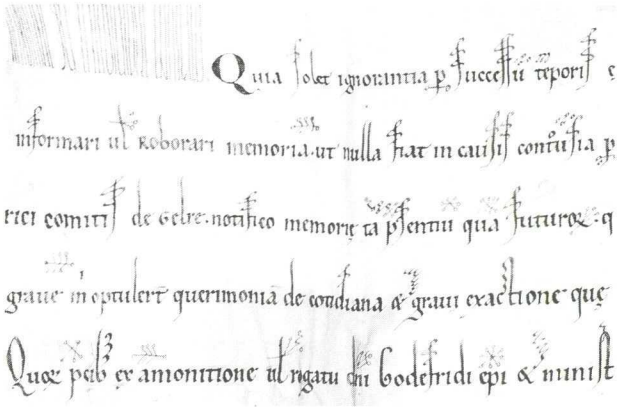

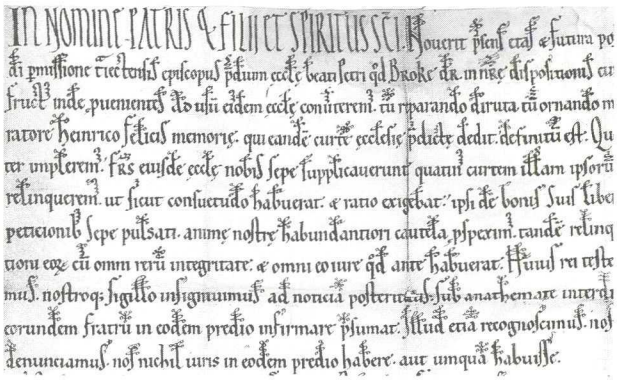

Dictaat [134]

Het dictaat van de kanselarijoorkonde mag volgens Hausmann net als het schrift geheel aan kanselarijnotaris Hendrik II worden toegeschreven. [135] Grote delen van het tolrechtdiploma zijn direct hieraan ontleend. Salutatio en intitulatio zijn identiek, evenals de arenga, die overigens in geen enkele andere keizerlijke oorkonde op deze manier wordt geformuleerd. [136] Ook het begin van de narratio, de passage waarin Hendrik V de door Godebald verleende voorrechten bevestigt, is bijna letterlijk hetzelfde. Een belangrijk verschil is echter dat in het tolrecht alléén de inwoners van Utrecht en omgeving als begunstigden worden vermeld; de inwoners van Muiden en omgeving ontbreken. Hierna vervolgt de narratio met de bepalingen aangaande de Utrechtse tol, waaraan enkele zinnen over de aanleiding tot de vaststelling daarvan vooraf gaan. Dit is het enige stuk waar de tekst van de oorkonde geheel afwijkend is gesteld. De bekrachtigingsformule en de getuigenlijst zijn weer grotendeels gelijkluidend. Hier kunnen slechts geringe afwijkingen worden vermeld: *confirmationis* i.p.v. *condicionis sive confirmationis*, en enkele spellingsverschillen in de getuigenlijst: *Osnabrucgensem* i.p.v. *Osnaburgensem*, *Mengodium* i.p.v. *Mengozum*, tweemaal *Hermannum* i.p.v. *Herimannum* en *Herimannus*, en *Arnesberch* i.p.v. *Arensberch*. Bovendien ontbreken in de tolrechtoorkonde, zoals we eerder al zagen, de bepalingen *Mudenses quoque*, *Giselbertus eodem tempore villicus factus* en *Jerosolimitani*. Door deze laatste ingreep zag de schrijver zich genoodzaakt de nominatiefnaamval van de namen van de personen die in de andere oorkonde als Muidenaren en *Jerosolimitani* worden aangeduid, om te zetten in een accusativus: de lijst van getuigen is tot één doorlopende opsomming gereduceerd. Daarin zijn de getuigen die in de andere oorkonde als laatsten worden genoemd, Gerardus en Robertus, achterwege gelaten.

Oppermann zag, zoals gezegd, in deze aanpassingen in de getuigenlijst een poging van de falsaris de privileges van 1122 primair als een bevoordeling van de Utrechtse ministerialen af te schilderen. Een andere verklaring lijkt mij meer voor de hand liggend. Waarom zouden deze inkortingen de scribent niet net als de verdichting van het schrift eenvoudig door plaatsgebrek zijn ingegeven? Ook een tweede, door Oppermann niet opgemerkte merkwaardigheid zou daardoor kunnen worden verklaard: de onorthodoxe plaatsing van de indictie- en de dagvermelding, die door de schrijver op enigszins onhandige wijze boven de eschatocolregel onderaan de bladzijde zijn toegevoegd in plaats van achter aan de regel. [137] Overigens bevat de indictiedatering van het tolrechtprivilege dezelfde fout als het andere privilege: ervan uitgaande dat het jaartal 1122 correct is - en er is geen reden om daaraan te twijfelen - zou de indictie 15 en niet 13 moeten luiden. [138]

Een andere, door Oppermann eveneens onopgemerkte afwijking in het eschatocol betreft de plaats van uitgave. Deze heet in het tolrecht niet zoals in het andere privilege *apud inferius Traiectum* maar *in palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur* - een verschil dat zich niet laat verklaren uit ruimtegebrek. Beide plaatsaanduidingen zijn binnen het geheel van alle in Utrecht uitgegeven oorkonden uniek. Een toelichting is daarom op zijn plaats.

'Inferius Traiectum', zo luidt de gangbare opvatting, is net als het vaker voorkomende 'Ultraiectum' een Latijnse aanduiding van 'U-Trecht', 'Neder-Trecht'. Vanaf 875 komen deze vormen in toenemende mate in de bronnen voor, naast het van oudsher meer gangbare 'Traiectum', 'Trecht'. De tendens zou samenhangen met de behoefte om een duidelijk onderscheid te maken met dat andere Traiectum: Maastricht. [139] Het blijkt evenwel dat die behoefte niet in alle typen van schriftelijke overlevering even sterk gevoeld werd. Bijna alle vormen van 'Utrecht' of 'Inferius Traiectum' of 'Ultraiectum' die uit de periode vóór 1150 bekend zijn, zijn afkomstig uit verhalende bronnen die buiten het bisdom Utrecht werden vervaardigd. [140] In de diplomatische overlevering daarentegen blijft de plaatsnaam 'Traiectum' tot in de dertiende eeuw algemeen gebruik. Dat geldt ook voor de oorkonden uit de keizerlijke kanselarij. [141] Waarom er in dit geval een uitzondering werd gemaakt op die regel is onduidelijk, temeer daar de oorkonden die Hendrik V op 26 en 27 mei in Utrecht uitvaardigde beide 'Traiectum' als plaats van uitgifte vermelden. [142]

Van de tweede locatie, het keizerlijk paleis Lofen, is bekend dat zij op het terrein van de Utrechtse burcht was gebouwd, tegen de westelijke burchtmuur ter hoogte van de tegenwoordige Vismarkt zoals in de tiende eeuw bij de burchtrestauratie ten tijde van bisschop

Balderik was opgetrokken. [143] Ook voor deze plaatsaanduiding bestaat in de te Utrecht uitgegeven keizerlijke oorkonden geen enkel ander voorbeeld. Dat Hendrik V in de periode na Pinksteren 1122 inderdaad in dit paleis geresideerd heeft, wordt bevestigd door de al eerder aangehaalde passage uit de Vita van Godfried van Kappenberg, waarin sprake is van een vergadering van rijksgroten *in secretario suo*, in de raadszaal van de keizer. [144] Het is dus zeer aannemelijk dat de oorkonde werkelijk op deze plek is uitgevaardigd.
In wezen geeft de opsteller van de oorkonde met 'paleis Lofen' niet een andere maar een meer exacte locatie. Daar waar in het andere stuk een plaatsnaam wordt gebruikt in aansluiting op de praktijk buiten het Utrechtse, voelt de schrijver zich hier juist geroepen tot een precisering op lokaal niveau. Opmerkelijk is vervolgens dat hij niet volstaat met *in palacio imperatoris in Traiecto* maar daaraan de plaatselijke benaming toevoegt: *Lofen, quod vulgo dicitur* [Lofen, zoals het in de volkstaal wordt genoemd]. Ook elders in de oorkonde maakt hij enkele malen van deze uitdrukking gebruik, opvallenderwijs steeds in die delen van de tekst waar het dictaat afwijkt van de andere oorkonde. Ook hieruit zouden we kunnen afleiden dat de opsteller van de tolrechtoorkonde met de plaatselijke situatie goed bekend was.

Zetten we dit alles op een rij, dan komen we tot de slotsom dat de formele kenmerken en het dictaat van de tolrechtoorkonde geen van beide aanleiding geven om dit stuk tot *falsum* te bestempelen. Alle argumenten die Oppermann geeft voor zijn vervalsingstheorie, de diplomatische zowel als de inhoudelijke, kunnen worden weerlegd. Ook de datering van het schrift mag in deze geen obstakel vormen, al blijft voorzichtigheid geboden ten aanzien van de herkomst van de scribent. Een Utrechtse signatuur lijkt het meest waarschijnlijk. Daarvoor pleiten enerzijds de bijzondere stijlkenmerken van het handschrift, anderzijds ook de herhaalde verwijzingen naar lokale begrippen en aanduidingen (*quod vulgo dicitur*) juist in die delen van de oorkonde die niet tot het dictaat van de kanselarijnotaris Hendrik kunnen worden gerekend (de tolbepalingen en de locatieformule).
Niettegenstaande deze lokale karaktertrekken draagt de tolrechtoorkonde ook enkele kenmerken van een echte kanselarijoorkonde. Niet alleen is een groot deel van de tekst geformuleerd volgens het dictaat van notaris Hendrik II, ook het perkament en het zegel moeten worden beschouwd als afkomstig uit de keizerlijke kanselarij. Hoe deze tegenstrijdigheden te verklaren?
Een uitkomst voor dit probleem biedt het fenomeen van de destinatarisuitvaardiging: een oorkonde waarvan de inhoud geheel of ten dele door de ontvanger zelf is geformuleerd. Onder de oorkonden uit de kanselarij van keizer Hendrik V komen we een groot aantal van dit soort uitvaardigingen tegen. [145] Opmerkelijk is dat de meeste daarvan in een handschrift zijn overgeleverd dat niet aan een kanselarijhand kan worden toegeschreven. Overigens moeten we ervan uitgaan dat deze oorkonden gewoon onder auspiciën van de kanselarij tot stand zijn gekomen. Vaak leverde de keizerlijke notaris een deel van het dictaat, meestal dat van het eschatocol. [146] Het keizerlijk signatuur en de recognitie door de kanselier, alsmede de bekrachtiging met het zegel van de keizer bleven daarbij steeds voorbehouden aan de rijkskanselarij.
In het geval van de tolrechtoorkonde gaat het om de vastlegging van een lokaal gewoonterecht. Zoals uit de tekst van de oorkonde valt op te maken heeft de keizer daarbij advies gevraagd van de *prudentiores*, een groep van wijze mannen die naar alle waarschijnlijkheid afkomstig waren uit de groep van *honestiores cives* uit de stad Utrecht die kort daarvoor worden genoemd. In dat licht is het goed voorstelbaar dat de kanselier van Hendrik V het opstellen van de tolrechtbepalingen heeft overgelaten aan een een plaatselijke klerk, iemand die goed met de plaatselijke verhoudingen op de hoogte was. Het meest voor de hand liggend is het om de herkomst van deze persoon in de kringen van de Utrechtse kapittelgeestelijkheid te zoeken.

Gebruikte afkortingen

GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RAU	Rijksarchief in Utrecht
OHZ	A.F.C. Koch, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. 1: eind van de 7e eeuw tot 1222, 's-Gravenhage, 1970. J.G. Kruisheer, ed., dl. 2: 1222 tot 1256, Assen/Maastricht, 1986.
OSU	S. Muller Fzn. e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959.

Literatuur

Ahlfeld, 1955 ▸ R. Ahlfeld, 'Konrad von Utrecht, Erzieher Heinrichs V.', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 157 (1955) 197-200.
Appelt, ed., 1985 ▸ H. Appelt, ed., *Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser. 10 Bd., 3. T.: Die Urkunden Friedrichs I. 1168-1180*, m.m.v. R.M. Herkenrath en W. Koch, Hannover, 1985. Monumenta Germaniae Historica, Dipl. Reg. et Imp. Germ. 10, 3.
Asch van Wijck, Van, 1938 ▸ H.M.A.J. van Asch van Wijck, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw*, Utrecht, 1838.
Bergh, Van den, ed., 1866 ▸ C. van den Bergh, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. 1e afd.: tot het einde van het Hollandsche Huis. 1e dl.*, Amsterdam/'s-Gravenhage, 1866.
Beyerle, 1932 ▸ F. Beyerle, 'Zur Wehrverfassung des Hochmittelalters', in: *Festschrift Ernst Mayer zum 70. Geburtstag*, Weimar, 1932, 31-92.
Blok, 1962 ▸ D.P. Blok, 'Iets over de geschiedenis van Nifterlake', *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake'*, 1962, 1-17.
Blok, 1963 ▸ D.P. Blok, 'Teisterbant', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, nieuwe reeks 26, 12, 1963, 455-479.
Blok, 1984 ▸ D.P. Blok, 'De historische en geografische situatie van Liudgers geboortestreek Nifterlake', in: Kl. Sierksma, red., *Liudger*

742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen, z.pl., 1984, 8-19.
Böhmer, 1831 ▸ J.F. Böhmer, 1831, *Die Urkunden der Römischen Könige und Kaiser von Conrad I. bis Heinrich VII. 911-1313*, Frankfurt am Main, 1831.
Booth, ca. 1655 ▸ C. Booth, *Beschrijvingh van Utrecht*, z.pl., ca. 1655.
Brandt, 1933-1934a ▸ C.D.J. Brandt, 'Een gewichtige oorkonde voor de geschiedenis van de stad Utrecht', *Nederlandsch Archievenblad*, 41 (1933-1934) 76-81.
Brandt, 1933-1934b ▸ C.D.J. Brandt, 1933-1934[b], 'Bisschop Godfrieds testament en een charter voor St. Maarten te Emmerik', *Nederlandsch Archievenblad*, 41 (1933-1934) 173-182.
Brandt, 1933-1934c ▸ C.D.J. Brandt, 'Naschrift', *Nederlandsch Archievenblad*, 41 (1933-1934) 190-193.
Bresslau en Klewitz, 1958 ▸ H. Bresslau en H.W. Klewitz, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, dl. 2, Berlijn, 1958[2].
Brom, ed., 1908 ▸ G. Brom, ed., *Bijdragen voor een oorkondenboek van het Sticht Utrecht. Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht (694-1301)*, 2 dln., Utrecht, 1908.
Bruijn, De, en Van der Eerden-Vonk, 1987 ▸ M.W.J. de Bruijn en M.A. van der Eerden-Vonk, 'Het Utrechtse burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber (reds.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof.dr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit*, Hilversum, 1987, 55-81.
Buijtenen, Van, 1977 ▸ M.P. van Buijtenen, *Langs de heiligenweg: perspectief van enige vroegmiddeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland*, Amsterdam, 1977.
Buijtenen, Van, en De Meijer, 1990 ▸ M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer OSA, *Herfsttij over Oostbroeks abdij. Politiek rond abtsbenoeming uit de nadagen gespiegeld aan het begin*, Zeist, 1990.
Buitelaar, 1993 ▸ A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum, 1993.
Cauteren, Van, 1988 ▸ J.M.A. van Cauteren, 'De liturgische koordispositie van de roomaanse Dom te Utrecht', in: *Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk*, Zutphen, 1988, 63-84. Clavis Kunsthistorische Monografieën 7.
Colmjon, 1883 ▸ G. Colmjon, *Register van oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken*, Leeuwarden, 1883.
Cordfunke en Hugenholtz, 1980 ▸ E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz, *Gravin Petronilla van Holland ca. 1082-1144. Holland in het begin van de 12e eeuw*, Zutphen, 1990.
Dekker, 1980 ▸ C. Dekker, 'De dam bij Wijk', in: C. van de Kieft e.a., reds., *Scrinum et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis, aangeboden aan prof. dr. J.L. van der Gouw*, Groningen, 1980, 248-266. Nederlands Archievenblad 84.
Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*, Zutphen, 1983. Stichtse Historische Reeks 9.
Dolfin e.a., 1989 ▸ M.E. Dolfin e.a., *Utrecht, de huizen binnen de singels. Beschrijving*. 's-Gravenhage, 1989. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 2, De provincie Utrecht, 1e stuk: de gemeente Utrecht, afl. 3a.
Drakenborch, 1744 ▸ A. Drakenborch, *Aanhangsel op de Kerkelyke Oudheden van Nederland*, Utrecht, 1744.
Ganshof, 1959 ▸ F.L. Ganshof, *Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Karolingen*, Brussel, 1959. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen Letteren en Schone Kunsten van België, Kl. der Let., 21,1.
Geer, De, ed., 1848 ▸ J.J. de Geer, ed., *Oorkonden betrekkelijk het voormalig handelsverkeer der stad Utrecht*, Utrecht, 1848. Codex diplomaticus Neerlandicus, dl. 1, afd. 1.
Geer van Oudegein, De, 1875 ▸ J.J. de Geer van Oudegein, *Het oude Trecht, als de oorsprong der stad Utrecht*, Utrecht, 1875.
Gouw, Van der, 1980 ▸ J.L. van der Gouw, *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student*, Alphen a/d Rijn, 1980 (2e herz. dr.).
Grosse, 1987 ▸ R. Grosse, *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert*, Köln/Wien, 1987. Kölner Historische Abhandlungen 33.
Hartmann, 1993 ▸ W. Hartmann, *Der Investiturstreit*, München, 1993. Enzyklopädie deutscher Geschichte 2.
Hausmann, 1956 ▸ F. Hausmann, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III*, Stuttgart, 1956. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 14.
Hausmann en Gawlik, 1987 ▸ F. Hausmann en A. Gawlik, *Arengenverzeichnis zu den Königs- und Kaiserurkunden von den Merowingern bis Heinrich VI*, München, 1987. Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel 9.
Höhlbaum, ed., 1876 ▸ K. Höhlbaum, ed., *Hansisches Urkundenbuch*, dl. 1, Halle, 1876.
Hugenholtz, 1980 ▸ F.W.N. Hugenholtz, '"Bella diplomatica Brandtiana und kein Ende". C.D.J. Brandt en de mediaevistiek', in: *Utrechtse Historische Cahiers*, 1, 1980, 1-20.
Jaffé, ed., 1856 ▸ Ph. Jaffé, ed., *Vita Godefridi comitis Capenbergensis*, Hannover, 1856. Monumenta Germaniae Historica, SS 12, 514-530.
Jongkees, 1945/46 ▸ J.H. Jongkees, 'Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1945/46, 35-88.
Kieft, Van de, en Niermeyer, eds., 1967 ▸ C. van de Kieft en J.F. Niermeyer, eds., *Elenchus fontium historiae urbanae*, dl. 1, Leiden, 1967.
Koopmans, 1989 ▸ B. Koopmans, *Lofen. Een elfde-eeuws keizerlijk paleis in Utrecht*, Zutphen, 1989. Kleine Kunsthistorische Monografieën 9.
Künzel, e.a., 1988 ▸ R.E. Künzel, e.a., *Lexikon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam, 1988. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 8.
Levison, ed., 1905 ▸ W. Levison, ed., *Vitae Sancti Bonifatii archiepiscopi Moguntini*, Hannover/Leipzig, 1905. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.
Maarschalkerweerd, 1982 ▸ P.C.B. Maarschalkerweerd, 'De domaniale tol op de Lek te Rhenen/Wijk bij Duurstede', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1982, 7-17.
Maris, 1954 ▸ A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht, 1954.

Maris, 1972 ▸ A.J. Maris, 'Utrecht 850 jaar stadsrecht, aanvulling', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1972, 39.
Mieris, Van, ed., 1753-1756 ▸ F. van Mieris, ed., *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland, en Heeren van Vriesland*, 4 dln., Leiden, 1753-1756.
Muller, ed., 1883 ▸ S. Muller Fzn., ed., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 2 dln., 's-Gravenhage, 1883. Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen, 1e reeks 3.
Muller, 1885 ▸ S. Muller Fzn., *Recht en rechtspraak te Utrecht in de Middeleeuwen: inleiding tot de studie der Utrechtsche rechtsbronnen*, 's-Gravenhage, 1885.
Muller, ed., 1888 ▸ S. Muller Fzn., ed., 'Annalen van het kapittel van St. Marie te Utrecht', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 9 (1888) 465-488.
Muller, 1893 ▸ S. Muller Fzn., *Catalogus van het Archief, Eerste Afdeeling 1122-1577*, Utrecht, 1893.
Muller, 1896 ▸ S. Muller Fzn., *Bijdragen voor een oorkondenboek van het Sticht Utrecht. Regesten van het archief der stad Utrecht*, Utrecht, 1896.
Muller, 1898 ▸ S. Muller Fzn., *Lijst van de zegels aan de middeleeuwse oorkonden der Stad Utrecht in afgietsels voorhanden bij het Utrechtsche Gemeente-archief*, Utrecht, 1898.
Muller, 1902 ▸ S. Muller Fzn., *Oude huizen te Utrecht*, Utrecht, 1902 (2e herz. dr.: 's-Gravenhage, 1911).
Niermeyer, ed., 1968 ▸ J.F. Niermeyer, ed., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, 1e dl.: 1104-1399*, 's-Gravenhage, 1968. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr.serie, nr. 127.
Nonn, 1983 ▸ U. Nonn, *Pagus und Comitatus in Niederlothringen. Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im früheren Mittelalter*, Bonn, 1983. Bonner historische Forschungen 49.
Obreen, ed., 1937 ▸ H.G.A., Obreen, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, tot het einde van het Hollandsche Huis (1299), door C. van den Bergh - James de Fremery*, 2e verb. en verm. uitg., 's-Gravenhage, 1937.
Oppermann, 1908-1909 ▸ O. Oppermann, 'Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, vormehmlich im 12. und 13. Jahrhundert', *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 27, 1908, 185-263, en 28, 1909, 155-243.
Oppermann, 1919-1921 ▸ O. Oppermann, *Untersuchungen zur Nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, 2 dln., Utrecht, 1919-1921. Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 4.
Oppermann, 1933-1934a ▸ O. Oppermann, De onechtheid van bisschop Godebolds oorkonde van 1127, *Nederlandsch Archievenblad*, 41 (1933-1934) 182-190.
Oppermann, 1933-1934b ▸ O. Oppermann, Bella diplomatica Brandtiana und kein Ende, *Nederlandsch Archievenblad*, 41 (1933-1934) 254-260.
Oppermann, ed., 1933 ▸ O. Oppermann, ed., *Fontes Egmundenses*, Utrecht, 1933. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie, nr. 61.
Palmboom, 1984 ▸ E.N. Palmboom, 'Mensa episcopalis en mensa capituli. Enkele opmerkingen over het ontstaan van aparte vermogens voor bisschop en kanunniken van de Utrechtse domkerk in de tiende en elfde eeuw', in: C.M. Cappon e.a., reds., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van der Kieft*, Amsterdam, 1984, 69-82.
Scheffer-Boichorst, ed., 1870 ▸ P. Scheffer-Boichorst, ed., *Annales Patherbrunnenses. Eine verlorene Quellenschrift des zwölften Jahrhunderts*, Innsbruck, 1870.
Stiennon, 1973 ▸ J. Stiennon, *Paléographie du Moyen Age, avec la collaboration de G. Hasenohr*. Paris, 1973.
Struick, 1968 ▸ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen, 1968.
Struick, 1972 ▸ J.E.A.L. Struick, 'Het recht van Trecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1972, 9-37.
Stüllein, 1971 ▸ H.J. Stüllein, *Das Itinerar Heinrichs in Deutschland*, München, 1971.
Stumpf, 1865-1883 ▸ K.F. Stumpf, *Die Kaiserurkunden des X., XI. und XII. Jahrhunderts chronologisch verzeichnet als Beitrag zu den Regesten und der Kritik derselben, 2. Bd.: Verzeichniss der Kaiserurkunden*, Innsbruck, 1865-1883 (reprint: Aalen, 1960).
Stüwer, 1980 ▸ W. Stüwer, *Die Reichsabtei Werden an der Ruhr*, Berlijn/New York, 1980. Germania Sacra neue Folge 12: Das Erzbistum Köln 3.
Verhoeff, 1983 ▸ J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam, 1983[2]. Publicaties van het P.J. Meertens-instituut 3.
Verkerk, 1992 ▸ C.L. Verkerk, 'Het tolsysteem in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde tot de elfde eeuw', *Rotterdam papers* 7, 1992, 39-50.
Vervaart, 1990 ▸ O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1990, 39-57.
Vliet, Van, 1991 ▸ K. van Vliet, *Markt in middeleeuws Utrecht*, Utrecht, 1991 (onuitgegeven doct.scriptie; aanwezig in de bibliotheek van het GAU).
Waitz, ed., 1844 ▸ G. Waitz, ed., *Ekkehardi monachi Uraugiensis Chronicon universale*, Hannover, 1844. Monumenta Germaniae Historica, SS 6.
Waitz, ed., 1871 ▸ G. Waitz, ed., *Urkunden zur Deutschen Verfassungsgeschichte im 11. und 12. Jahrhundert*, Kiel, 1871.
Waitz, ed., 1880 ▸ G. Waitz, ed., *Chronica regia Coloniensis*, Hannover, 1880. MGH, Script. rer. germ. in u. schol.
Water, Van de, ed., 1729 ▸ J. van de Water, ed., *Groot Placaatboek*, 3 dln., Utrecht, 1729.
Winter, Van, 1986 ▸ J.M. van Winter, 'De heren van St. Catharijne te Utrecht', in: W. Frijhoff en M. Hiemstra, reds., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Album amicorum, opstellen aangeboden aan prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt*, Tilburg, 1986, 349-364.

Noten

1 Hier past een woord van dank aan prof.dr. P.A. Henderikx en prof.dr. P.H.D. Leupen, die eerdere versies van dit artikel van hun commentaar voorzagen, en aan A. Pietersma van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, die zo vriendelijk was mij de beide oorkonden uit 1122 in origineel te tonen.

2 Voor een eerste aanzet hiertoe, zie: Vliet, Van, 1991, 37-39.

3 Schout Galo of Jalo komt voor in oorkonden uit 1108-1122 (Maris, 1954, 91), burggraaf Arnoldus in oorkonden uit 1118-1135 (Maris, 1954, 84).

4 Oppermann heeft destijds de mogelijkheid geopperd dat de Muidense schout Gijsbert dezelfde zou kunnen zijn geweest als de Gijsbert die in de *Chronica regia* (in navolging van de *Annales Patherbrunnenses*) wordt genoemd als de aanstichter van de gevechten die kort na Pinksteren 1122 in Utrecht plaatsvonden. Deze zou bovendien identiek zijn met de *scelestus homo* die volgens de *Annalista Saxo* in 1127 door keizer Lotharius II werd veroordeeld en die in 1129 te Elten werd onthoofd (Oppermann, 1908-1909, 206). Buitelaar heeft deze mogelijkheid recentelijk opnieuw in overweging genomen (Buitelaar, 1993, 73-74). Ik sluit mij in deze echter aan bij Dekker die deze interpretatie op grond van de samenhang van de gebeurtenissen tijdens de Pinksterdagen van 1122 als onwaarschijnlijk ter zijde heeft geschoven (Dekker, 1980, 257, n. 30).

5 In verschillende bisschoppelijke oorkonden uit de periode 1105-1131 wordt Gijsbert in de getuigenlijst vermeld: *OSU*, nrs. 258 (1081-1094), 273 (1105), 277 (1108), 278 (1108), 288 (1118), 289 (1118), 293 (1119), 298 (1121), 313 (1125, jan. 6 - sept. 24) en mogelijk ook nog in 335 (1131 n. aug. 23). Opmerkelijk is dat hij in de periode 1108-1122 bijna zonder uitzondering na schout Galo wordt genoemd, in *OSU* 293 als *Giselbertus de Berchen*, waarna volgt *Giselbertus de Muthen*, vermoedelijk degene die drie jaar later tot schout van Muiden werd benoemd. Een Utrechts ministerialengeslacht met de naam 'de Berchen' (Van de Berg) is bij mijn weten niet uit andere bronnen bekend (vgl. Buitelaar, 1993). Mogelijk bestaat er een relatie met de goederen die de bisschop aan het eind van de elfde eeuw verwierf in Nederhorst den Berg.
Buitelaar heeft deze deze Gijsbert recentelijk in verband gebracht met het geslacht van de Utrechtse schouten dat hij aanduidt als het geslacht Van der Aa (Buitelaar, 993, 239-243). Deze zienswijze is m.i. niet houdbaar. Wel is er reden om aan te nemen dat hij naaste familie was, een broer wellicht, van de Utrechtse burggraaf Otto (genoemd in 1105 en 1108), de vader van burggraaf Arnold die ook in de tolrechtoorkonde figureert. Van burggraaf Otto II (1139-1156), een zoon van Arnold, is namelijk een broer bekend met de naam Gijsbert (*OSU*, nr. 378 (1139, mrt. 13-juni 23): *Ottone castellano, Giselberto fratre eius*). Dit gegeven is door Buitelaar over het hoofd gezien bij zijn reconstructie van het Utrechtse schoutengeslacht. In dezelfde oorkonde worden van deze Gijsbert drie zoons genoemd: Albero, Gerard en Dirk (Albero wordt ook in *OSU*, nr. 340 (1132 mei 29) als zodanig vermeld). Opmerkelijk is nu dat van de eerstgenoemde Gijsbert een broer met de naam Albero bekend is (*OSU*, nr. 258), en een zoon met de naam Gerard (*OSU*, nr. 298).

6 Maris, 1954, 91.

7 De namen van deze vier Muidenaren worden in de getuigenlijsten van andere oorkonden uit het begin van de twaalfde eeuw bij mijn weten nergens vermeld.

8 Over de aartsdiakonaten van de proosten van Dom en in Oudmunster in het Sticht, zie: Dekker, 1983, 309-329.

9 Winter, Van, 1986. Merkwaardig is dat deze Johannieters niet, zoals in oorkonden meestal het gebruik is, bij de andere *clerici* worden vermeld, maar als laatsten in de rij, achter de *laici*. Iets dergelijks blijkt zich echter ook in de oorkonde voor te doen die keizer Hendrik V begin mei aan de kerken van St. Servaas en St. Marie in Maastricht uitvaardigde. In de getuigenlijst van deze oorkonde worden in volgorde opgesomd: de hoge geestelijken, de edelen, dan de *fratres* en als laatsten enkele *burgenses* (Sloet 1872-76, nr. 240). Overigens wordt deze oorkonde door Hausmann niet aan notaris Hendrik II toegeschreven (vgl. Hausmann, 1956, 73).

10 Jaffé, ed., 1856, 522. Over de kwestie rond de graven van Kappenberg, zie: Buijtenen, Van, 1977, 104-105; Buijtenen, Van, en De Meijer, 1990, 9-12.

11 Over de oppositie van de hertog van Saksen en gravin Petronella van Holland (= Gertrudis), een stiefdochter van Lotharius, tegen keizer Hendrik V, zie: Cordfunke en Hugenholtz, 1990, 46-47. In 1123-24 zou het tot tweemaal toe tot een openlijk conflict komen tussen deze partijen.

12 De getuigenlijsten van deze oorkonden zijn afgedrukt bij Sloet, ed. 1872-76, nrs. 238 (Maastricht, 1122; Stüllein, 1971, 93, n. 8: gedateerd in de eerste week van mei), 239 (Aken, 1122 mrt. 29) en 240 (Aken, 1122 apr. 25).

13 *OSU*, nr. 307 (1122 mei 27).

14 Uit zijn Vita blijkt dat hij omstreeks 1122 in Utrecht geweest moet zijn. Wilmans, ed., 1973, 504-509. De episode over zijn verblijf gaat direct vooraf aan die over de stichting van de eerste premonstratenzer abdij in het Duitse Rijk op het familiegoed van graaf Godfried van Kappenberg. Norbertus was hier rechtstreeks bij betrokken: in het voorjaar van 1122 had Norbertus in Keulen contact gehad met graaf Godfried van Kappenberg, die op 31 mei 1122 bij oorkonde zijn goederen ter beschikking stelde voor religieuze doeleinden. Nadat ook Godsfrieds broer Otto en (in september van dat jaar) de keizer hieraan hun goedkeuring hadden gehecht, kon de stichting gerealiseerd worden. Zie: Buijtenen, Van, en De Meijer, 1990, 10-11. Zie ook: Grauwen (vert.), 1984, 90, die in zijn reconstructie van het itinerarium van Norbertus vaststelt dat deze begin mei in Maastricht verkeerde en op 31 mei in Kappenberg. Een reis in het gevolg van de keizer vanuit Maastricht naar Utrecht, en vandaar naar Kappenberg ligt voor de hand.

15 Stüllein schat de gemiddelde omvang van de hofhouding die met de keizer Hendrik V meereisde op 150 à 300 mensen. Stüllein, 1971, 10-12.

16 Over het rechtsgebied van de Utrechtse burggraaf, zie: Bruijn, De, en Eerden-Vonk, Van der, 1987, 59-63.

17 Maris, 1954, 65; Dekker, 1982, 379-382.

18 *OSU*, nr. 306 (1122 mei 26).

19 Dit overzicht is ontleend aan het door Stüllein gereconstrueerde itinararium van Hendrik V. Zie: Stüllein, 1971, 45-46, 63-64, 90,

93-94, 100-101, 103, 108-109. Aldaar alle relevante historische bewijsplaatsen. Voor de benoeming van bisschop Godebald door Hendrik V in de zomer van 1114, zie: Weinfürter en Engels, 1982, 195, n. 287.

20 Zie hierover: Cauteren, Van, 1988, 78-80.

21 Hendrik V vermeldt bisschop Koenraad in een oorkonde die hij in de jaren 1122-1125 uitvaardigde aan de Utrechtse Sint Maartenskerk als zijnde *nutricii mei* (*OSU*, nr. 310 (1122 sept. - 1125 mei 23)). Voor een overzicht van de latere vermeldingen van dit gegeven, zie: Ahlfeld, 1955.

22 Ahlfeld, 1955, 200.

23 Uit de volgende oorkonden van Hendrik IV blijkt de aanwezigheid van bisschop Koenraad aan diens hof: Von Gladiss, ed., 1959, nrs. 394 (Aken, 1087 voor sept.), 395 (Aken, 1087), 402 (Regensburg, 1089 febr. 1), 405 (Metz, 1089 apr. 5), 410 (Speyer, 1090 febr. 14), 414 (Rivalta, 1090 juni 26), 419 (Botticino, 1091, voor 17 mei) en 420 (Mantua, 1091 mei 17). Bezoeken van Hendrik IV aan Utrecht zijn uit deze jaren niet bekend.

24 Zie hiervoor noten 10 en 11.

25 Zie bijvoorbeeld de brief van paus Calixtus aan Godebald van 30 okt. 1119 (*OSU*, nr. 296).

26 Voor een recent overzicht van het onderzoek naar de investituurstrijd en het Concordaat van Worms, zie: Hartmann, 1993.

27 Zie: *OSU*, nr. 311 (1122 sept. 23).

28 Sloet, ed., 1872-76, nrs. 240 (1122 apr. 25) en 238 (begin mei).

29 Koningin Mathilde verbleef reeds op 14 maart 1122 in Utrecht. Vgl. *OSU*, nr. 302. Mogelijk heeft zij, in afwachting van de komst van de keizer, haar verblijf in Utrecht tot Pinksteren gecontinueerd.

30 Vertaling naar de editie: Waitz, ed., 1844, 260-261. De datering van de kroniekschrijver Ekkehard van Aura (Kerst 1123) is pertinent onjuist. Volgens Stüllein zou deze datering betrekking kunnen hebben op een overigens niet geattesteerd verblijf te Utrecht in 1121. Stüllein, 1971, 90 en 97.

31 Scheffer-Boichorst, ed., 1870, 140-141: *Imperator festum pentecosten apud Traiectum celebrat; ibique orta seditio inter armigeros de re modica, uti saepe fit, usque ad milites armatos pervenit eoque excrevit, ut imperatoris amici episcopum cum suis intra monasterium fugere compellerent, plerosque caperent, aliquos etiam trudicarent. Ipse vero episcopos, in monasterio captus et imperatori praesentatus, custodiae regiae deputatur. A qua non longo tempore interiecto fuga elapsus solvitur. Omnia haec machinatione cuisudam Gisilberti, qui episcopum infestabat, acta esse aiebant.* De tekst van de twaalfde-eeuwse *Annales Patherbrunnenses* wordt ook overgeleverd in de latere optekening van de *Chronica Regia Colonienses*: Waitz, ed., 1880, 60.

32 Mogelijk werd ook de verloren gegane oorkonde van keizer Hendrik V voor het klooster Oostbroek in deze periode uitgevaardigd. Zie: *OSU*, nr. 302bis/3034 (1122 mrt. 14 - 1125 mei 23).

33 *OSU*, nr. 305 (1122 mei 20).

34 *OSU*, nrs. 306 (1122 mei 26) en 307 (1122 mei 27).

35 De formulering van de oorkonde is algemeen gesteld: *eundem comitatum*. In tegenstelling tot het regest uit het *OSU* neem ik dan ook aan dat hiertoe ook de grafelijke macht die Willem buiten Lek-en-Ijssel bezat, in de Opgooi en in de graafschap Utrecht, moet worden gerekend.

36 Bresslau en Kehr, ed., 1957, nr. 153 (1046 mei 22); Von Gladiss, ed., 1978, nr. 129 (1064 mei 2) (*falsum*). Zie ook: Dekker, 1983, 381, n. 27-28.

37 Volgens de oorkonde van 27 mei zou de usurpatie van de Wrerdense goederen in Eiteren zou door graaf Rodbert en zijn vrouw Ermintrudis hebben plaatsgevonden. Over deze graaf, zie: Dekker, 1983, 378-379.

38 Met name Struick heeft uitvoerig over de inhoud van Godebalds privilege gespeculeerd teneinde tot een reconstructie te komen van Utrechts oudste stadsrecht: Struick, 1972. Hij gaat daarbij volledig voorbij aan het feit dat deze rechten niet alleen aan de burgers van Utrecht, maar aan alle inwoners uit de omgeving werden verleend. Dekker is op dit punt veel voorzichtiger in zijn uitspraken. Slechts één bepaling van Godebalds privilege zou ons zijn overgeleverd: de verplaatsing van twee van de vier Utrechtse jaarmarkten naar de *Novum Fossatum*, waarover in *OSU* 322 (1127 okt. 2) wordt gesproken: Dekker, 1980, 256. Uit dezelfde oorkonde blijkt evenwel dat deze verplaatsing onder *maxima pars civitatis et omnes mercatores* grote weerstand had opgeroepen; kennelijk had de bisschop in deze dus niet in het belang van (de meerderheid van) de stad gehandeld. Daarmee biedt ook dit gegeven weinig houvast bij de interpretatie van het *ius et consuetudo ac privilegium*.

39 Ganshof, 1959. Speciaal met betrekking tot de oude tolplaatsen in het Nederlandse rivierengebied, zie: Verkerk, 1992.

40 Dekker, 1983, 369.

41 *OSU*, nr. 120 (953 apr. 21): *quidquid in villa Amuda habere videbamur, theloneum quoque ad eandem villam juste pertinentem, quod Uualdgero jam olim in beneficium concessum habuimus.*

42 Blok, 1962, 11-15; Dekker, 1983, 366.

43 Blok, 1962, 14-15; Grosse, 1987, 76-76.

44 Uitvoerig hierover: Dekker, 1983, 366-367. De grafelijke macht zelf heeft Radboud echter behouden, in ieder geval in Nifterlake. Nog in 975 wordt de villa Muiden gesitueerd *in pago Nifterlaca in comitatu Ruotbotonis*: *OSU*, nr. 135 (975 juni 6). Of de grafelijke macht in Nifterlake toen inderdaad als machtsfactor reeds geheel was uitgeschakeld, zoals Dekker aanneemt (p. 367), staat nog te bezien.

45 *OSU*, nrs. 134-136 (975 juni 6).

46 *OSU*, nr. 135 (975 juni 6).

47 Zie bijvoorbeeld: Dekker, 1980, 250-251, en Verkerk, 1992, 44. Grosse is een andere mening toegedaan maar geeft hiervoor geen argumenten: Grosse, 1987, 100.

48 Von Gladiss, ed., 1978, nr. 14 ([1057, apr.?]) en Appelt, ed., 1985, nr. 583 (1171 okt. 12).

49 *OSU*, nr. 1019 (1244 aug. 23).

50 De bronplaatsen die Dekker aanvoert om het bestaan van een tol te Utrecht in de karolingische periode te bewijzen (Dekker,

1980, 250), moeten bij nadere beschouwing allemaal worden opgegeven. De tienden, onder andere *de toloneo vel de negotio*, die in *OSU* nr. 43 (753 mei 23) door koning Pepijn aan de Utrechtse kerk worden geschonken hebben geen betrekking op de fiscale inkomsten te Utrecht maar op alles wat de fiscus in het diocees van de bisschop aan tienden inde. Zie: Verkerk, 1992, 42. En de tol *in Treiecto*, waarvan Karel de Grote de abdij van St. Germain in 779 vrijstelling verleent (*OSU*, nr. 50 (779 mrt. 27), heeft geen betrekking op Utrecht maar op Maastricht.

51 Over de vroegste ontwikkeling van de handelswijk Utrecht, zie: Vliet, Van, 1991, 9-15.

52 *Eiusdemque urbis praefecti*: in de *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*, Levison, ed., 1905, 53.

53 In *OSU* nr. 120 (953 apr. 21) waariuun de Muidense tol voor het eerst genoemd wordt heet deze *olim un beneficium concessum* door koning Otto I aan graaf Waldger. Dit sluit echter niet uit dat Waldger ook voor het aantreden van koning Otto in 936 deze tol reeds in handen heeft gehad.

54 Verkerk beschouwt de tol te Muiden als een tiende-eeuwse voortzetting van de *cogsculd* die een onderdeel vormde van de koninklijke tiendrechten op het Almere, waarvan een tiende deel blijkens de bekende Goederenlijst aan de Utrechtse kerk toekwam: Verkerk, 1992, 43-44. Nog afgezien van de vraag of *cogsculd* hetzelfde is als *theloneum*, is het m.i. niet mogelijk deze visie staande te houden gezien het feit dat de *cogsculd* op het Almere al in 949, vier jaar voor de schenking van de Muidense tol, in zijn geheel aan de Utrechtse kerk wordt geschonken (*OSU*, nr. 113).

55 Dekker, 1983, 376.

56 Maris, 1954, m.n. 60-61. Zij omschrijft deze stadsgraafschap als 'dat gedeelte van het oude Nifterlake, waarbinnen de *comes Trajectensis* in dienst der Utrechtse kerk als erfelijk graaf en voogd fungeerde' (p. 61). Dit viel min of meer samen met het latere grondgebied van de stad binnen de ommuring, de stadsvrijheid en de stadsbanmijl.

57 Nonn signaleert dat reeds vanaf het midden van de tiende eeuw steeds meer graven zich naar de hoofdresidentie van hun graafschap gaan noemen. Nonn, 1983, 207 en 226.

58 Uitvoerig hierover handelt: Buitelaar, 1993, 39-60.

59 Het tracé van de twaalfde-eeuwse stadswal reeds zou hetzelfde verloop hebben gehad als de laat-middeleeuwse omwalling. Voor het westelijk deel daarvan kan deze stelling inmiddels met archeologische gegevens worden gestaafd. Zie: Dolfin e.a., 1989, 11.

60 Opmerkelijk is bovendien dat de omtrekken van de stadswal eerder te zijn bepaald door de immuniteitsgebieden van de in de elfde eeuw nieuw gestichte kapittelkerken van St. Jan, St. Pieter en St. Marie lijken te zijn bepaald dan door de verspreiding van de bewoning van de Utrechtse burgers.

61 Voor andere voorbeelden, zie: Beyerle, 1932, 65.

62 *OSU*, nr. 1019 (1244 aug. 23).

63 *OSU*, nr. 547 (1200 sept. 30).

64 Ook de aanleg van het zuidelijk deel van de Oude Gracht in Utrecht, de *Novum Fossatum* die in 1127 wordt vermeld, zou in dit kader hebben plaatsgevonden. Deze gracht lag min of meer in het verlengde van de Vaartse Rijn en legde een verbinding tussen de Rijnbocht bij Tolsteeg (ter hoogte van de Twijnstraat) met het westelijk deel van de Borchgracht bij de Borchbrug (Sint Maartensbrug). Zie: Dekker, 1980, 253.

65 Dekker, 1980; Dekker, 1983, o.a. 586-602.

66 Dekker, 1980, 251-242.

67 Maarschalkerweerd, 1982.

68 *OSU*, nr. 647 (1217 v. juli 27). Zie ook: Dekker, 1983, 323.

69 Dekker, 1980, 252. Alleen de Schalkwijkse ontginningen dateren van (kort) na het graven van de Vaartse Rijn.

70 Blijkens de oorkonde uit 1200, waarin de tol bij het Gein voor het eerst wordt vermeld, viel deze tolplaats toentertijd nog binnen het schoutambt van Utrecht. Koning Filips stond bisschop Dirk toe de tol eventueel naar een andere plaats *infra terram que pertinet ad officium sculteti civitatis Traiectensis* te verplaatsen. *OSU*, nr. 547 (1200 sept. 30). In 1220 werd deze bepaling nog eens herhaald in een oorkonde van koning Frederik II voor bisschop Otto, alleen is er dan sprake van *infra territorium suum*, binnen het territoir van de bisschop. *OSU*, nr. 675 (1220 apr. 19). Voorzover bekend heeft de bisschop echter geen gebruik gemaakt van dit recht.

71 Toen men aan het eind van de dertiende eeuw de Vaartse Rijn doortrok vanaf Jutfaas naar Vreeswijk met de aanleg van de Nieuwe Vaart, bleef aanvankelijk het principe van de overslag nog gehandhaafd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het tolregister van de Nieuwe Vaart, zoals dat in het *Liber Albus* uit 1340 is overgeleverd: Muller, ed., 1883, dl. I, 31-33. Deze overslag vond plaats bij de Wiers. Aan het eind van de Middeleeuwen werd echter een schutsluis bij Vreeswijk aangebracht die de oude overslag overbodig maakte.

72 *OSU*, nr. 1019 (1244 aug. 23).

73 Volgens Verdam en Verwijs moet onder 'tyere' bepaalde hoeveelheid worden verstaan. Onbekend is hoe groot deze hoeveelheid precies was. Overigens verwijzen zij slechts naar vijftiende-eeuwse bronnen. Verhoeff, 1983, vermeldt in zijn overzicht van oude Nederlandse maten en gewichten de term 'tiers', mogelijk afkomstig van 'tertius', een derde deel. Deze term werd in de late Middeleeuwen met name in Noord-Holland gebruikt als aanduiding voor een bepaalde (niet nader bekende) hoeveelheid wijn.

74 De betekenis van de teruggave van de laatste denarie, die ook bij de meeste andere tarieven uit 1122 genoemd wordt, is mij nog niet duidelijk.

75 Mogelijk waren er nog andere grensplaatsen waar na 1122 de Utrechtse tol werd geïnd. Te denken valt aan tolplaatsen op de Oude Rijn (ter hoogte van Vleuten-De Meern?) en op de Kromme Rijn (tussen Vechten en Bunnik?). Misschien dat de Tolakkerlaan die vanaf Oostbroek door de ontginning van de Zeisteroever op de Kromme Rijn aanliep (Dekker 1983, 175), met een dergelijke tol op de Kromme Rijn in verband mag worden gebracht. Voor de interregionale handel hadden deze rivieren na 1122 echter geen belang meer.

76 Hausmann, ed., 1969, nr. 135; Appelt, ed., 1970-90, nr. 499.

77 Vaak wordt in dit verband de naam 'Tolsteeg' genoemd. Van enige vorm van tolheffing in deze buitenwijk van Utrecht ontbreekt echter ieder spoor. Volgens recent onderzoek van Vervaart had de naam 'Tolsteeg' in oorsprong betrekking op de weg parallel

aan de Vaartse Rijn. Vervaart, 1990, 45-46. Het is evenwel niet uitgesloten dat deze steeg reeds van vóór de aanleg van de Vaartse Rijn dateert. Voor de oudste vermelding van de naam 'Tolsteeg', zie: *OSU*, nr. 1523 (1260 juni 1).

78 Gerard: *OSU*, nrs. 320 (1126 juli 8), 322 (1127 okt. 2), 331 (1131 v. aug. 23), 333 (1133 v. aug. 23); Albert: *OSU*, nrs. 378 (1139 mrt. 13 - juni 23) en 392 (1147).

79 *OSU*, nrs. 320 (1126 juli 7) en 322 (1127 okt. 2).

80 In de tolrechtoorkonde van 2 juni 1122 was in deze ontwikkeling nog niet voorzien. Alles in deze oorkonde wijst erop dat de Utrechtse tol op dat moment nog gewoon op de markt aldaar werd geheven.

81 Een dergelijke gang van zaken sluit goed aan bij het gegeven dat Galo, die op 2 juni 1122 voor het laatst vermeld wordt, in de periode daarna werd opgevolgd door schout Alfger. Mogelijk heeft de bisschop bij de aanstelling van deze nieuwe schout het ambt van tolgaarder gecreëerd. Overigens is het niet uitgesloten dat de eerste tolgaarder, Gerard, een broer was van schout Galo. Zie: *OSU*, nr. 293, waarin sprake is van een *Gerhardus frater Jalonis sculteti*.

82 Wellicht zijn bij deze gelegenheid de tolbevoegdheden van de Muidense schout aan een andere ministeriaal overgedragen. In Utrecht zal dit hebben plaatsgevonden na het overlijden van Galo. Zijn opvolger Alfger wordt in 1127 voor het eerst vermeld (*OSU*, nr. 320). In hetzelfde stuk komen we ook de teleonarius tegen.

83 Dekker, 1980, 255-258.

84 Dekker volstaat op dit punt met een noot: 'Wij van onze kant kunnen slechts opmerken, dat het verzoek van de *honestiores Traiectensium cives* aan de keizer om een eind te maken aan de onbillijke toltarieven, die de bisschop voor de kooplieden hanteerde, uitstekend past in de tijd dat de bisschop zich in hechtenis bevindt en in het kader van de overige gebeurtenissen van 1122' (p. 258, n. 34).

85 Zo stelt ook Dekker, 1980, 258.

86 In dit verband is het opmerkelijk dat er uit de latere twaalfde en de dertiende eeuw verschillende aanwijzingen in de schriftelijke bronnen zijn te vinden voor intensieve handelscontacten met Vlaanderen en Engeland, terwijl kooplieden uit deze streken in elfdeeeuwse bronnen en ook in het tolregister van 1122 nog helemaal niet genoemd worden. Zie: Vliet, Van, 1991, 28-36 en 77-87.

87 Dat dit recht reeds geruime tijd eerder door Godebald verleend zou zijn, stelt ook Maris: Maris, 1972, 39.

88 De tekst van de oorkonde, *ius et consuetudinem ac privilegium ab episcopo Godebaldo concessum*, verschaft ons over het tijdstip van verlening geen uitsluitsel. Het perfectum van *concessum* duidt weliswaar op een daad die voor de uitvaardiging van de oorkonde is voltrokken, maar zegt niets over de vraag hoe kort of lang dat moment geleden was.

89 Zie hierboven, p.

90 *OSU*, nr. 302 (1122 mrt. 14), later (in de periode kort na Pinksteren?) bevestigd door keizer Hendrik V: *OSU*, nr. 302bis/3034 (1122 mrt. 14 - 1125 mei 23).

91 Zie bijvoorbeeld: Dekker, 1983, 181.

92 Dekker, 1980, 261-265. Zie ook: Dekker, 1983, 589 e.v.

93 Zie: Dekker, 1983, 587-589.

94 Dekker, 1980, 258.

95 *OSU*, nr. 306 (1122 mei 26). Dat deze oorkonde niet alleen de grafelijke rechten van Willem in Lek-en-IJssel maar ook die in de Opgooi en in de *comitatus Traiectensis* betrof, daarop is hierboven reeds gewezen. Zie p.

96 Oppermann, 1908, 202-203.

97 *OSU*, nr. 494 (1177 v. sept. 24).

98 Oppermann, 1908, 203.

99 Oppermann, 1921, 101.

100 *OHZ*, nr. 108 (1127 okt. 2).

101 Oppermann, ed., 1933, 153 e.v.

102 Over de school van Oppermann en de kritiek hierop van C.D.J. Brandt, zie: Hugenholtz, 1980.

103 Oppermann, 1933-1934a; Oppermann, 1933-1934^{b}; Brandt, 1933-1934c.

104 Oppermann, 1933-1934a, 188. Hetzelfde gold naar Oppermanns idee voor de jaarmarktenoorkonde van 1127. Impliciet is deze optiek ook al aanwezig in Oppermanns studie uit 1908. Vgl. aldaar 214-230. Zij hangt samen met Oppermanns merkwaardige visie op de vroege geschiedenis van de stad Utrecht, waarin hij voortdurend een tegenstelling waarneemt tussen de bisschoppelijke schepenen en ministerialen uit de vicus Stathe en de keizergezinde ministerialen uit de Springwijk, nauw gelieerd aan het kapittel van St. Marie. De *mercatores* en *cives* zouden in die oppositie pas in de tweede helft van de twaalfde eeuw een rol zijn gaan spelen.

105 'Deze manier van bewijsvoering, die Oppermann bij zijn oorkondenkritiek meer toepast, wijs ik geheel prinsipiëel af, omdat zij uitgaat, van wat juist nog bewezen moet worden.' Brandt, 1933-1934c, 193.

106 Zie: Brandt, 1933-1934^{b}, 182, en nogmaals in Brandt, 1933-1934c, 193. Saillant détail in deze is het gegeven dat Brandt in het begin van de jaren twintig, toen hij als medewerker betrokken was bij de voltooiing van het eerste deel van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, mogelijk zelf de hand heeft gehad in de uitgave van het tolrechtprivilege en de toevoeging van het predikaat 'onecht' met verwijzing naar Oppermann 1908.

107 Maris, 1954, 91-92, 99 n. 10.

108 Asch van Wijck, Van, 1838, dl. 4, 425, n. 1.

109 Geer, De, ed., 1848, 4, reg. 7.

110 Aldus Muller in de inleiding op zijn inventaris van het Stadsarchief: Muller, 1893, LX.

111 Voor een overzicht van deze en andere edities, zie Bijlage 1 en 2.

112 Mieris, Van, 1753-1756, dl. 1, 86-87.

113 RAU, Verzameling Van Musschenbroek, inv.nr. 1: K. Burman, *Codex diplomaticus diocoeseos Trajectinae*, 1716-1755, nrs. 1-2 (niet in druk verschenen).

114 Ibidem, 10: 'Hoc diploma hactenus nondum visum dicit Matth. (..) Anal. p. 479.' Ik heb deze opmerking in de uitgave van Mathaeus' *Veteris aevi analecta* niet kunnen achterhalen.

115 GAU, Archief van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst te Utrecht, nrs. 330 en 332.

116 Zie: Bijlagen 1 en 2.

117 Zie: Bijlagen 1 en 2. Binnen het kader van dit onderzoek heb ik mij beperkt tot de collecties van het Utrechtse Gemeentearchief, het Rijksarchief Utrecht en de Bibliotheek van de Universiteit Utrecht. Met name voor de zeventiende en achttiende eeuw sluit ik niet uit dat er in collecties elders in het land nog meer afschriften te vinden zijn.

118 *OSU*, nr. 2691 (1295 juli 13).

119 *OHZ*, nr. 930 (1252 juni 18).

120 Appelt, ed., 1985, 120-121, nr. 626 (1174 aug. 2).

121 Voor de dorsale aantekeningen op beide oorkonden, zie: Bijlagen 1 en 2.

122 Van deze zegels bewaart het GAU enkele goede afgietsels: Muller, 1898, nrs. 162a-b.

123 Recentelijk werd ik per brief (München, 8 maart 1994) in mijn conclusies ten aanzien van het zegel bevestigd door Dr. A. Gawlik, verbonden aan de Monumenta Germaniae Historica, die in 1981 beide stukken heeft beschreven in het kader van de uitgave van de diplomata van keizer Hendrik V in de MGH. Deze uitgave berust momenteel in handen van Prof.Dr. M. Thiel (Göttingen), en zal waarschijnlijk in 1995 verschijnen.

124 Vgl. de oorkonden van Hendrik V die in afbeelding zijn opgenomen in de bijlage achterin bij Hausmann, 1956.

125 Bresslau en Klewitz, 1958, 165 en 182-183.

126 Hausmann, 1956, 73-79. *Henricus notarius* wordt onder andere vermeld in de getuigenlijst van de oorkonde die keizer Hendrik V begin mei, op weg vanuit Aken naar Utrecht, in Maastricht uitvaarigde voor de kerken van St. Servaas en St. Marie. Zie: Sloet, ed., 1873-1876, nr. 238.

127 Beide niet geheel consequent: vaker dan Heinricus II ook de ';' en aan het eind 'Traiectensem' en 'Traiecto' zonder ligatuur.

128 Een Utrechtse herkomst van de scribent kan in ieder geval worden verondergesteld bij de oorkonde van graaf Gerard II van Gelre uit 1177 (*OSU*, nr. 494) en die van bisschop Hardbert voor het klooster van Egmond, uit 1143 (*OHZ*, nr. 121). Waarschijnlijk is dit ook in het derde door Oppermann genoemde stuk, het zogenaamde testament van bisschop Godfried uit 1178 (*OSU*, nr. 499). Overigens vond ik nog een andere oorkonde van bisschop Godfried uit 1178 die genoemde decoratiekenmerken vertoont, namelijk *OSU*, nr. 496. Het valt zeker niet uit te sluiten dat een uitputtende studie van het oorspronkelijke Utrechtse oorkondenmateriaal uit de twaalfde eeuw - Oppermann beperkte zich destijds in feite tot het oorkondenmateriaal in de Utrechtse en Hollandse archieven - nog meer representanten van deze groep oplevert. Opmerkelijk is ten slotte dat beide eerstgenoemde stukken net als het tolprivilege van 1122 betrekking hebben op regelingen van tolgelden of andere *exactiones* die met het Utrechtse handelsverkeer te maken hebben.

129 De echtheid van de oorkonde van 1127 (*OSU*, nr. 322) is betoogd door Brandt, 1933-1934a, en door Koch in het *OHZ*, 219; die van 1143 (*OSU*, nr. 383) is betoogd door Koch in het *OHZ*, 239-241; die van 1178 (*OSU*, nr. 499) door Brandt, 1933-1934b.

130 Volgens J. Stiennon kan in oorkonden uit de elfde en twaalfde eeuw uit Noord-Frankrijk, het Rijngebied en Neder-Lotharingen een algemene neiging tot versiering van het diplomatische minuskelschrift worden waargenomen. In het Rijn- en Maasgebied zou die ontwikkeling het sterkst zijn geweest. Stiennon, 1973, 104. Meer gedetailleerde studies naar het twaalfde-eeuwse schrift van het Neder-Rijngebied, en van het bisdom Utrecht in het bijzonder bestaan echter niet bij mijn weten. Hier ligt nog een belangrijk onderzoeksterrein braak.

131 *OSU*, nrs. 223, 227, 245, 279, 322, 340, 347, 383. Nrs. 322 en 383 worden door Koch als echt beschouwd: *OHZ*, nrs. 108 en 121.

132 Van de 26 in origineel overgeleverde bisschoppelijke oorkonden uit de periode tot 1150 heb ik er 20 gezien. Daaronder trof ik, afgaande op mijn eigen indrukken, slechts tweemaal een handschrift dat in meer dan één oorkonde is overgeleverd: Hand 1: *OSU*, nrs. 293 en 320, Hand 2: *OSU*, nrs. 339 en 377.

133 Dr. A. Gawlik hield een datering van het handschrift in de eerste helft van de twaalfde eeuw voor zeer aannemelijk. In aanvulling op mijn eigen waarnemingen, merkt Gawlik op dat het perkament van de tolrechtoorkonde van eenzelfde kwaliteit is als die van de andere oorkonde, en dat de kleur van de inkt niet wezenlijk verschilt. Zie de brief, genoemd in noot 123.

134 Ik heb getracht het gebruik van technische termen bij de bespreking van de diplomatische aspekten tot een minimum te beperken. Voor een beknopte toelichting op de termen die in dit betoog onvermijdelijk waren, verwijs ik de lezer naar het *Lexicon voor Nederlandse archieftermen* ('s-Gravenhage 1983).

135 Hausmann, 1956, 73.

136 Hausmann en Gawlik, 1987, 132, nr. 764.

137 In de uitgave van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* is deze indictie- en dagdatering m.i. ten onrechte als het begin van de dateringsregel opgevat. Het paragraaftekentje dat aan de indictie voorafgaat geeft aan dat er sprake is van een tussenvoeging.

138 De opmerking in het *Oorkondenboek* dat het vermelde regeringsjaar van beide oorkonden onjuist is, kan ik op grond van de beschikbare tijdrekenkundige naslagwerken niet staven. Vgl. *OSU*, p. 283 en 285.

139 Zie bijvoorbeeld: Künzel e.a., 1988, 358. Jongkees heeft het prefix 'U-'/'Neder-' destijds willen verklaren door de naam Utrecht te koppelen aan de wijk Stathe die ten westen van het castellum Traiectum/Trecht was gelegen, dat wil zeggen stroomafwaarts, gezien de loop van de Oude Rijn (Jongkees, 1945/46, 68). Deze verklaring verliest echter aan waarschijnlijkheid door het feit dat de oudste Utrecht-vermeldingen (tot het eind van de twaalfde eeuw) bijna zonder uitzondering uit bronnen van buiten het bisdom Utrecht afkomstig zijn (zie hieronder). In het Utrechtse zelf bestond er kennelijk geen behoefte aan een preciezere plaatsaanduiding.

140 Een meest volledige overzicht van vroege vermeldingen van 'Utrecht', 'Inferius Traiectum' en 'Ultraiectum' geeft: Künzel e.a. 1988, 357-358.

141 Onder de in het *OSU* opgenomen oorkonden van vóór 1150 vond ik drie uitzonderingen op deze regel: *OSU*, nr. 184 (1026-1044):

'Uttret' en 'Utrect', en *OSU*, nrs. 314 en 315 (1125 mrt. 31): *Godebaldus episcopus Ultraiectensis*. De eerste oorkonde is gedateerd te Utrecht en betreft een particuliere schenking aan het *novum monasterium* te Utrecht (Domkapittel) betreft, waarbij onduidelijk is wie de oorkonde heeft opgesteld. De twee laatste oorkonden zijn beide uit de kanselarij van keizer Hendrik V, en werden beide uitgevaardigd in (het dicht bij Maastricht gelegen) Luik.

142 *OSU*, nrs. 306 (1122 mei 26) en 307 (1122 mei 27).

143 Zie: Koopmans, 1989, 10.

144 Jaffé, ed., 1856, 522. Ik ga ervan uit dat de secretarie van de keizer in het paleis Lofen gesitueerd mag worden.

145 Zie het overzicht van de oorkonden van notaris Hendrik II: Hausmann, 1956, 73-75. Vergelijk ook de overzichten van zijn beide voorgangers Hendrik I en Adalbert B: ibidem, 64-67, 71-72. Onduidelijk is waarom Hausmann op p. 73 niet ook de tolrechtoorkonde in zijn overzicht heeft opgenomen. Hij lijkt zich in deze zonder meer bij het *falsum*-oordeel van Oppermann te hebben aangesloten.

146 Een voorbeeld van een oorkonde waarbij alleen het eschatokoldictaat aan de keizerlijke notaris kan worden toegeschreven is de oorkonde die keizer Hendrik V op 2 augustus 1123 te Utrecht voor die van Deventer uitvaardigde. Zie: Hausmann, 1956, 74, nr. 23.

Rijk en talrijk

Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw

Bram van den Hoven van Genderen

Ronald Rommes

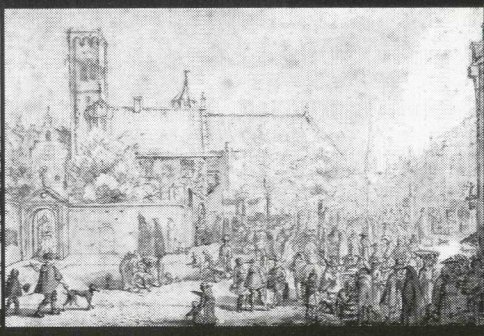

De grootste moeilijkheid bij het bepalen van de omvang van de bevolking in het verleden is een gebrek aan gegevens. Daarnaast is er nog de vraag of de weinige gegevens waar we dan over beschikken betrouwbaar genoeg zijn om ze te kunnen gebruiken. In het navolgende stuk zullen beide auteurs een aantal gegevens voor stad en provincie Utrecht bespreken en trachten een schatting van de bevolking te maken. Daarbij zal aandacht worden geschonken aan cijfers over de stedelijke militie, aantallen schoorstenen, de verschillende categorieën inwoners van Utrecht en de immigratie naar de stad.

Bram van den Hoven van Genderen studeerde geschiedenis in Utrecht. Na een baan als onderzoeker werkt hij nu als docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.
Ronald Rommes studeerde te Utrecht en werkte als AIO bij de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel bereidt hij een dissertatie voor over de ontwikkeling van migratiepatronen in Midden-Nederland van de 16e tot de 19e eeuw.

Groot of klein, dat is de vraag

De bekende uit Gouda afkomstige humanist Cornelius Aurelius schreef in 1522 of 1523 zijn *Apocalypsis* naar aanleiding van de verkiezing van de Utrechtse burgerzoon Adriaan van Utrecht tot paus Hadrianus VI. Op deze nieuwe paus stelde Aurelius zijn hoop om de 'miserabele toestand van de moederkerk' te verbeteren en zo het verval van zijn tijd te keren. Op typisch humanistische wijze roemt hij Adriaan evenals de stad waaruit de paus afkomstig is, om zo aan te geven hoe goed en betrouwbaar Adriaans herkomst wel niet is. Vandaar lofprijzingen en volzinnen over Utrecht als 'o Utrecht, stad Gods', 'Heilige stad', 'roemrijke plaats ... vol kapittels en kloosters en bewoond door talrijke aanzienlijke edelen en eerzame burgers', enkele bladzijden verder nog gevolgd door het 'o gelukkig Utrecht ..., stad van beschaving en, meer dan de overige Bataafse steden, plaats van geleerd geloof en morele schoonheid'[1]! Utrecht is wel eens eerlijker en bekwamer beschreven, maar het staat er dan toch maar en bepaald niet uit de mond van de minste.

Datzelfde geldt voor de nog veel beroemdere beschrijving die de in Antwerpen woonachtige, maar uit Florence afkomstige, Lodovico Guicciardini in 1567 van de Nederlanden geeft; hierin wijdt hij ook een kort hoofdstuk aan Utrecht. Volgens de Nederlandse vertaling van 1612 is Utrecht een stad, die 'groot ende machtich' is 'met seer schoone ende vercierde huysen over al met fraeye ende wonderlijcke kelderen'. Het meest bijzonder is echter de ligging van de stad 'want ick en weet nerghens ter werelt de steden soo nae bij malkanderen ligghende: in der voeghen dat men t'Utrecht uytgaende op eenen dagh kan reysen alwaer men wil tot in vijftich - in het origineel zelfs zestig - besloten (= ommuurde) steden toe rontom ghelijkcke verre van daer ghelegen'. Bovendien, als een man 's ochtends Utrecht uitwandelt, kan hij 's middags in één van maar liefst 26 steden zijn middagmaal nuttigen 'ende goede ciere maken' en dan 's avonds gewoon weer thuis eten[2]. Met name dit laatste element komt in tal van andere beschrijvingen van Utrecht voor; de auteurs kenden hun Guicciardini blijkbaar goed.

Groot, machtig, mooi en bijzonder was de stad kortom, blijkens twee Utrecht gunstig gezind zijnde schrijvers. En volkrijk. Aurelius schrijft over *tot ... agmina civium* (grote menigtes burgers) en Guicciardini kan het toch niet over 'machtig' hebben zonder daar veel inwoners bij te denken. En ook elders bij 16e-eeuwse auteurs als Hadrianaus Junius (1511-1575) en Cornelis Kemp (1520?-1589) vindt men de gelijkschakeling tussen Utrecht en 'volkrijk' (*populosa*). De Utrechters zelf waren dit idee blijkbaar eveneens toegedaan: in het conflict om de bisschopsbenoeming van Gijsbrecht van Brederode in 1455 en 1456 schrijven de Utrechtse Staten een brief naar de paus, waarin ze hun eigen land beschrijven, 'dat verscheidene belangrijke steden, kastelen en goederen omvat die, Gode zij dank, sinds de tijd van Willibrord welvarend en zeer volkrijk zijn' (*videlicet pluribus notabilibus opidis, castris et terris, Dei gratia opulentis et optime populatis a tempore sancti Willibrordi*)[3].

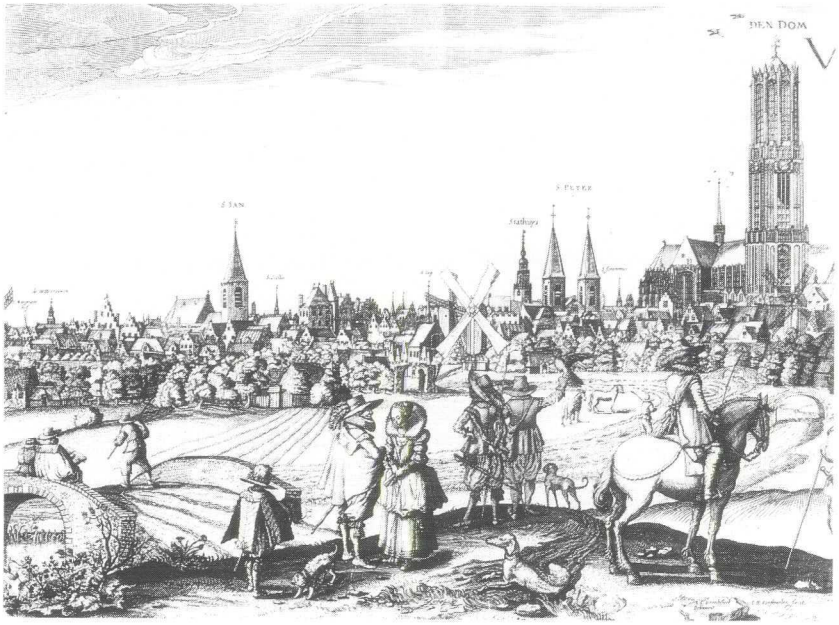

Gezicht op de stad Utrecht vanuit het westen met de torens van de Janskerk, de Pieterskerk, de Dom en het stadhuis. Ets uit 1642 door H. Verstralen naar J. Droochsloot (situatie van 1625). GAU, TA

Maar hoe volkrijk was dat volkrijk nu? Overdreven voorstellingen hiervan moet men zich niet maken. Een stad met meer dan 10.000 inwoners was in de Noordelijke Nederlanden een uitzondering. Wat nu nauwelijks meer dan een dorp is, was toen een kapitale stad! De schattingen van de precieze omvang van de Utrechtse bevolking in de late middeleeuwen en de 16e eeuw lopen echter nogal uiteen. Eén van de eersten die zich hierover heeft uitgelaten was Tenhaeff, die het hield op een goede 10.000 burgers rond 1481[4]. Let wel, hij heeft het hier over burgers, niet over inwoners. Dit getal is zijn eigen leven gaan leiden, waarbij latere auteurs het wel degelijk bestaande verschil tussen burgers en inwoners gemakshalve maar hebben weggelaten. Tal van andere cijfers doen nog de ronde, waarvan tabel 1 een overzicht geeft[5]. Verwarring alom. Vervelend daarbij is dat de meeste auteurs niet duidelijk maken hoe ze aan hun getallen zijn gekomen: was dit een schatting uit de losse pols of berustte het op degelijk cijfermateriaal?

Maar waar maken we ons eigenlijk druk om? Wat doen een paar duizend inwoners meer of minder ertoe? Het gaat toch maar om kleine aantallen, die in het niet vallen bij de huidige bevolkingscijfers? Exacte getallen zijn inderdaad niet zo van belang, maar wel de relatieve grootte van een stad destijds. Om vragen te kunnen beantwoorden over de mate waarin een gebied was geurbaniseerd, wat de verhouding tussen stad en platteland was, of het om één grote stad ging die de rest domineerde of dat er een aantal gelijkwaardige steden binnen een regio waren, zullen we enigszins gefundeerde uitspraken over de omvang van de bevolking moeten kunnen doen.

Het belang daarvan is groot. Tal van historische ontwikkelingen worden (mede) verklaard door de aantrekkingskracht en het overwicht dat één of meerdere 'grote' steden op hun omgeving konden uitoefenen. Zo heeft Blockmans een analyse gemaakt van het functioneren van Statenvergaderingen of parlementen in de late middeleeuwen. De meest actieve Staten vindt men uitsluitend in de meest verstedelijkte gebieden. Ook bredere politieke ontwikkelingen worden door hem in kaart gebracht door een beroep te doen op de omvang en de macht van een aantal steden. Goede voorbeelden hiervan zijn Vlaanderen en Holland, streken die in de 15e en 16e eeuw samen met de Noord-Italiaanse gebieden algemeen beschouwd worden als de meest verstedelijkte gebieden in Europa, waar bijna de helft of juist de helft van de bevolking zich stedeling mocht noemen.

Nog duidelijker ligt het natuurlijk op economisch vlak. Tal van modellen zijn door economen en geografen opgesteld om de aantrekkingskracht van steden te meten en de gevolgen daarvan te duiden. Russell bijvoorbeeld heeft dit voor de middeleeuwen gedaan waarbij hij zogenaamde kerngebieden aanwijst. Zodra een stad een bepaalde omvang overschrijdt, nemen handel en nijverheid dusdanig toe dat de hele economische basis van een stad verandert en deze een dominerende invloed over een groot gebied uit kan gaan oefenen[6]. Zo worden demografische ontwikkelingen en de trek naar de stad gezien als de motor achter de spectaculaire economische en politieke ontwikkeling van het graafschap Holland in de 14e eeuw, waarbij de basis werd gelegd voor de overheersende plaats dat het de komende eeuwen in de Noordelijke Nederlanden zou gaan innemen. Niet alleen voor de politiek en de economie maar ook voor de bloei van cultuur en wetenschap heeft de omvang van de bevolking en het bestaan van stedelijke centra volgens enkele auteurs groot belang gehad. Kortom, het maakt nogal wat uit of we het Nedersticht met de auteurs van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* plaatsen in de laagste categorie van niet verstedelijkte gebieden (op hetzelfde vlak als Henegouwen, Friesland of Luxemburg) of juist in dezelfde klasse als Vlaanderen en Holland kunnen onderbrengen[7]. Vooral omdat het Nedersticht een uitzonderlijk gebied is met een relatief klein oppervlak en één grote stad - die niet voor niets haar naam ook aan de hele provincie heeft gegeven - is de grootte van de stad Utrecht de moeite van het naspeuren waard.

Hieronder hebben we daarom geprobeerd enkele cijfers naar boven te halen, waarbij alras zal blijken hoeveel onzeker moet blijven. We hebben bijvoorbeeld geen gebruik kunnen maken van sommige elders benutte bronnen, zoals weeskamerlijsten, omdat ze in Utrecht ontbreken. Ook bewaarde opgaven van het aantal communicanten in enkele Utrechtse parochies zijn onbruikbaar vanwege hun incidentele karakter[8]. Gezien de beperkingen van het wèl gebruikte materiaal pretenderen we dan ook geenszins het laatste woord te hebben, maar bieden slechts een inventarisatie, een opzet, die misschien tot nader onderzoek kan inspireren. In ieder

geval kunnen we laten zien waarop alle cijfers berusten (of niet) en zo meer duidelijkheid verschaffen over de waarde van de schattingen in tabel 1.

TABEL 1. SCHATTINGEN UTRECHTSE BEVOLKINGSOMVANG*		
ca. 1300	5.500	Visser
14e eeuw	10.000 (maximaal)	Alberts/Jansen
ca. 1400	6.000 à 7.000	Alberts/Jansen
ca. 1400	9.000	Visser
1481	10.800	Blockmans e.a.
1481	ruim 10.000 burgers	Tenhaeff
1500	20.000	De Vries (1984)
begin 16e eeuw	20.000	Van Houtte
begin 16e eeuw	15.000	Rommes (1991)
1525	30.000	Van der Woude
1550	25.000	De Vries (1984)
1550-1570	8.000 à 12.000	Hazemeijer; Struick
1550-1570	20.000	Rommes (1991)
1550-1570	29.000 binnen de stadsmuren	Visser
1550-1570	35.000	Ramaer; Mols
1600	30.000	De Vries (1984)
1623	30.000	Rommes (1990)

* *Zie literatuurlijst en noot 5.*

Bevolkingsonderzoek en haar bronnen

Redelijk betrouwbare bevolkingsaantallen zijn pas vanaf 1795 bekend. Sinds de 'volkstellinge' van dat jaar zijn er met grote regelmaat functionarissen op pad geweest om het aantal inwoners van de Nederlandse steden en dorpen in kaart te brengen. Vanaf de oprichting van de Burgerlijke Stand in 1811 bestaat bovendien de mogelijkheid om de aantallen geboorten, overlijdens en huwelijken nauwkeurig vast

Utrechtse Doop-, Trouw- en Begraafregisters die enig inzicht in de bevolkingsbewegingen kunnen verschaffen, maar de periode vóór 1600 levert op dat gebied niets.

We hebben getracht aan de hand van uiteenlopende bronnen toch een idee van de Utrechtse bevolkingsontwikkeling tot omstreeks 1600 te krijgen. Daarbij bleek dat binnen de stad al een lange traditie in het tellen en kwantificeren van de bevolking bestond. Zo benoemde de raad van Utrecht in 1416 en 1424 per kwartier - de stad was in vier vierendelen of kwartieren verdeeld - vier respectievelijk twee mannen om de (droog)ovens, de stookplaatsen en het voor bereiding geschikte graan te tellen. Kennis van de eerste twee zal voor militair-fiscale doeleinden zijn geweest; het laatste gaf inzicht in de direct bruikbare voorraden per huis. Vanaf 1444 verplichtte de Utrechtse raad de gilden een boek bij te houden, waarin onder andere alle namen en toenamen van de leden van de schutterij stonden. We mogen dus een goede kennis van het aantal huizen en hun bewoners bij het stadsbestuur verwachten.

In het woelige jaar 1572 liet de raad zelfs optekenen 'van huys te huys hoe sterck een yegelick van huys gesin is'. Ook het aantal vreemdelingen, de soldaten en hun gezinnen, en de voorraden boter, kaas, zout en koren moesten geboekstaafd worden [9]. Militaire doelen stonden hierbij voorop, met name het werk aan de 'nieuwe fortificatie', de versterking van de wallen, waaraan ieder boven de 18 jaar na een oproep zou moeten meewerken en waarvoor ook een arbeidsreglement werd opgesteld. Helaas zijn van al deze tellingen geen concrete getallen bekend.

Eigentijdse schattingen

De meest eenvoudige oplossing zou natuurlijk zijn als een tijdgenoot, een betrouwbare kroniekschrijver of een reiziger, ons meedeelde dat Utrecht in zijn of haar tijd zo- en zoveel inwoners telde. Wel bleek hierboven dat men Utrecht met 'volkrijk' associeerde, maar dat brengt ons niets verder. Niemand voelde zich blijkbaar geroepen Utrecht getalsmatig te rangschikken. Bovendien moeten getallen, zeker uit het relaas van middeleeuwse kroniekschrijvers, altijd met argwaan bekeken worden, omdat ze vaak meer een symbolische - kijk eens hoe groot of belangrijk - dan een precieze waarde aangaven. Dit blijkt al uit het enige getal dat uit deze hoek komt: de auteur van de Tielse kroniek, die in het tweede kwart van de 15e eeuw schreef, weet te melden dat bij de epidemie van 1368 maar liefst meer dan 11.000 mensen in Utrecht aan de builenpest stierven [10]. Nu is Utrecht ongetwijfeld een plaats van belang geweest en de pest van 1368 kan misschien flink huisgehouden hebben, maar zoveel doden zou een onmiddellijke en complete ontvolking tot gevolg hebben gehad. Elfduizend moeten we dus lezen als 'veel', meer niet, en dan nog volgens een auteur die twee generaties later leefde.

Uit 1623 dateert een bevolkingsopgave die meer vertrouwen inboezemt. In verband met een dreigende voedselschaarste werd de 8 hoofdmannen van de schutterij gevraagd opgave te doen van het aantal mensen dat in hun kwartier van de stad woonde. Volgens hun schattingen waren dat er 24.955 [11]. Daarbij is de bevolking van de wijken buiten de stadspoorten niet inbegrepen. Uit gegevens over het aandeel van de overledenen valt af te leiden, dat daar ongeveer 15 à 20% van de stadsbevolking woonde: ruim 5000 mensen. Het totaal aantal inwoners zou daarmee op circa 30.000 inwoners komen.

Het is hierbij overigens onduidelijk of rekening is gehouden met de Utrechtse burgers die elders verbleven om aan fortificatiën te werken. Ook is het onzeker of de in de stad verblijvende militairen zijn inbegrepen. Blijkens een opmerking in het resolutieboek van de Vroedschap herbergde Utrecht in deze jaren doorgaans 14 à 15 compagnieën [12]. Bij een omvang die in deze periode kon variëren van 100 tot 150 manschappen per compagnie ging het in totaal om 1500 à 2000 soldaten [13]. Daarbij zou nog eens een duizendtal gezinsleden opgeteld kunnen worden, zodat het van minstens 2.500 personen onzeker is of ze in de schatting zijn inbegrepen. Kortom, het inwonertal van circa 30.000 in 1623 is een goede schatting, maar biedt geen volkomen zekerheid; de bevolking kan ook nog iets hoger zijn geweest.

Weerbare mannen of militiegegevens

Een deel van de mannelijke bevolking in Utrecht werd soms opgeroepen voor krijgsdienst. Aan de hand van gegevens hierover is het in principe mogelijk om de omvang van de totale bevolking te schatten. Uiteraard moeten we dan wel weten wie er precies in dienst moesten komen en met welk getal we de aantallen opgeroepen mannen moeten vermenigvuldigen om toch een indruk van de totale bevolking te krijgen.

Over de Utrechtse militaire organisatie is redelijk wat bekend. We weten dat de stadstroepen in de tweede helft van de 14e en de 15e eeuw over twee afdelingen schutters en drie vendels of bataljons waren verdeeld, als de burgers uitrukten om de belangen van hun stad te verdedigen. We kennen vaak de namen van de aanvoerders, weten welke gilden over welk bataljon waren verdeeld, worden op de hoogte gebracht van onenigheid onder de troepen of muiterij tegen onbekwame aanvoerders, zien de Utrechters zelfs met een wit kruis op hun tuniek in 1387 uitrukken tegen de al te eigenwijze Montfoorters, maar weten helaas niet exact hoeveel mannen nu onder de wapenen moesten komen.

De opgave van de historicus Waale dat de drie bataljons, waarmee de stad in 1402 Gorkum kwam helpen belegeren, ongeveer 1000 man telden, valt met geen mogelijkheid te verifiëren [14]. Dit getal kunnen we verder dan ook niet gebruiken. Anders ligt dit met een aantal passages uit een bekende Utrechtse kroniek over de jaren

1481-1483. De helaas anonieme auteur hiervan heeft de belevenissen die hij beschrijft zelf meegemaakt en geeft hiervan in dagboekachtige vorm een relaas. Hij was uitstekend van alles op de hoogte en wordt als zeer betrouwbaar beschouwd. Er bestaat dus geen reden aan de juistheid van zijn opgaven te twijfelen. In oktober 1481 gaf de raad opdracht aan alle burgers en 'ondersaten' (bewoners van de buitengerechten; zie hierna) tussen de 20 en 60 jaar om uit te rukken naar Vreeswijk. Uiteindelijk gaven 2400 burgers en 'ondersaten' aan deze oproep gehoor, die op hun expeditie werden vergezeld door 1100 huurlingen die in dienst stonden van de opstandige steden Utrecht, Amersfoort en Montfoort[15]. Tenhaeff heeft het getal van 2400 burgers als basis genomen voor zijn schatting van 10.000 inwoners. Ditzelfde hebben de auteurs van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* gedaan, die een iets hogere omrekenfactor hebben gebruikt. Met een gemiddelde grootte van ongeveer 4,5 voor een huishouden (een standaardgetal voor deze tijd) zou Utrecht volgens hen 10.800 bewoners hebben geteld.

Op het getal van 2400 hebben we niets af te dingen, wel op de interpretatie ervan. Dit getal dekt namelijk lang niet alle huishoudens in Utrecht. Allereerst moet bedacht worden, dat een vroeg-moderne stad verschillende categorieën inwoners telde, waar de burgers en 'ondersaten' er slechts twee van vormden. Daarnaast waren er in Utrecht nog drie andere groepen: de vreemdelingen of 'gasten' die slechts kortstondig als marskramer, op zakenreis of met een ander oogpunt in de stad verbleven, de geestelijken en de 'inwoenres'. Deze laatsten waren mensen die wel hun vaste domicilie binnen Utrecht hadden, maar bijvoorbeeld te arm waren om het burgerschap te kopen, niet zeker wisten of ze definitief in Utrecht zouden blijven of geen trek hadden om de lasten van het burgerschap op zich te nemen. Lang niet alle bewoners van Utrecht waren dus burger of 'ondersaat' van de stad[16]. Ons tweede bezwaar is dat lang niet alle burgers en 'ondersaten' die de stad telde mee uitgetrokken zijn op deze expeditie.

Om met dit laatste punt te beginnen. De officiële stadsburgers waren in Utrecht een bevoorrechte groep, die de volledige bescherming van het stadsrecht genoten, kiesrecht bezaten, maar ook tal van verplichtingen hadden waaronder in de 15e eeuw het gildelidmaatschap en de 'dienstplicht'. 'Ondersaten' waren de bewoners van de zogeheten buitengerechten (bijv. Abstede en Tolsteeg), gebieden buiten de muren van de stad Utrecht - maar binnen de zogeheten stadsvrijheid - waarvan de bewoners grotendeels onder de jurisdictie van de raad vielen. Sinds het einde van de 14e eeuw waren deze 'ondersaten' in rechten en plichten grotendeels gelijkgesteld met de Utrechtse burgers. Het grootste verschil was dat ze buiten de muren woonden en op deelterreinen enkele eigen bevoegdheden hadden.

Van de gevestigde burgers en gildeleden zullen weinigen zich aan de dienstplicht hebben kunnen onttrekken. Ze konden echter wel vrijstelling krijgen of zich vrijkopen! Of veel mensen dit hebben gedaan, valt niet meer te achterhalen. De 600 bur-

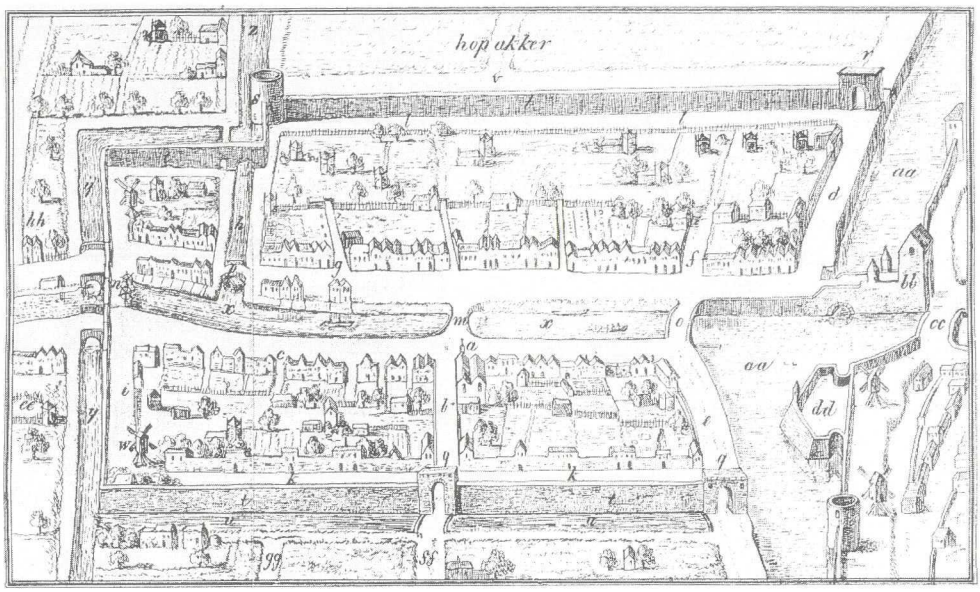

a. Sint Maartenskapel.
b. Kaatsteeg.
c. Zeedijk.
d. Oosterbuurt.
e. Westerbuurt.
f. Kraansteeg.
g. Flieruilensteeg.
h. Kiezersgrachtje.
i. Molensteeg.
k. Westerdijk.
l. Gruttersdijk.
m. Steenenburg.
n. Knollenburg, destijds van een Schut voorzien.
o. Tegenwoordige Schutsluis.
p. Steenenbrugje.
q. Eerste en Tweede Westerpoort.
r. Oosterpoort.
s. Rondeel, genaamd Sundpael.
t. Muren van de Weerd.
u. Westerstroompje.
v. Oosterstroompje.
w. Houten Molen.
x. Vaartleidende naar de Vecht.
y. Noorderstroompje.
z. Zwarte Water.
aa. Stads buitengrachten.
bb. Weerdpoort.
cc. Zandbrug.
dd. Bolwerk Morgenster.
ee. Pijlsweerd.
ff. Weg in de Nieuwe Weerd.
gg. Weg achter het Convent Bethlehem.
hh. Lauwenrecht.

De Bemuurde Weerd. Reconstructie door Van der Monde naar de plattegrond van Braun uit 1572.

gers uit 1481 aan wie de raad vrijstelling had beloofd in ruil voor een lening, moesten toch onder de wapenen komen. Wel waren er, zoals nog zal blijken, burgers die geen gildelid waren of gildeleden zonder burgerschap. Sommigen van hen zullen zeker door de mazen van het net zijn geglipt. Voor de 'ondersaten' was de marge nog groter, zeker als ze geen lid van een gilde waren. We kunnen ervan uitgaan dat zeker een aantal van hen het harnas en het zwaard aan zich voorbij hebben laten gaan.

Bovendien was Utrecht in 1481-1483 in een oorlog met haar landsheer, de bisschop, verwikkeld; eigenlijk was dit een burgeroorlog, omdat de 'Hoekse' factie de macht in de stad had overgenomen en haar tegenstanders uit de stad had verbannen. Het ging hierbij om tientallen leidende personen, die uiteindelijk met hun hele gezin buiten de stad waren gezet. Daar komen ongetwijfeld nog veel anonieme aanhangers bij. In de stad waren ook zeker mensen achtergebleven die de 'Hoekse' partij niet gesteund zullen hebben en zich waar mogelijk buiten een mobilisatie hebben gehouden, zoals blijkt uit de onvrede bij de voorbereiding van het beleg van IJsselstein in augustus 1482.

Ook een deel van de arme geboren Utrechters bleef waarschijnlijk in de stad achter omdat ze niet voor een eigen militaire uitrusting konden zorgen. Het had weinig zin laatstgenoemde groep slechts gewapend met een roestig broodmes uit te laten trekken, zeker niet als een professionele huursoldaat de leiding over de campagne voerde. Het enige cijfer dat we vooralsnog bezitten over de armoede in de stad betreft een belastingzetting uit circa 1507 voor de Utrechtse wijken buiten de poorten. Ruim eenentwintig procent van de geregistreerde huisbewoners was toen 'arm' of 'bedelend' [17]. Dit waren uiteraard in de juridische zin niet allemaal burgers of 'ondersaten', maar het geeft wel een indruk van de omvang die de armoede kon aannemen.

Er zijn, kortom, in 1481 veel meer dan 2.400 huishoudens van burgers en 'ondersaten' geweest. Het is daarom ook niet vreemd, dat er bij andere gelegenheden in deze burgeroorlog weer andere getallen worden genoemd: 5.000, 6.000 en 7.000 man, en zelfs ook van 1500 doden tegelijk [18]. Rekening houdend met de politieke tegenstellingen, armoede en met lieden, die zich gedrukt hebben, kunnen we bij verdere berekeningen uitgaan van ongeveer 3.000 huishoudens van burgers en 'ondersaten'.

Daarnaast verbleven er nog andere categorieën bewoners in de stad: de vreemdelingen, de geestelijken en de 'inwoenres'. Lang niet alle gevestigde bewoners van Utrecht hadden zich namelijk bij een gilde aangesloten of het burgerrecht gekocht. De Luikse kroniekschrijver Jacques de Hemricourt klaagt in het begin van de 15e eeuw dat slechts een kwart van alle inwoners van Luik burger was. De raad van Utrecht stelt in 1455 bijvoorbeeld dat er 'hier vele personen binnen onser stat woenaftich siin ende oec ampten rueren (een gildeberoep uitoefenen), die boirgere noch gildbroeders en siin, oec siin die sommige gildbrueders ende geen borgere' [19]. Veelzeggend is, dat er in 1522 een speciale raadscommissie 'in 't aenbrengen van den nyen borgers' was, dus om zoveel mogelijk inwoners ook burger te doen worden [20]. Menigeen werd derhalve niet uit zichzelf burger. De reden hiervoor was dat dit ook plichten met zich meebracht, waaronder krijgsdienst.

Een indruk van het minimum aantal mensen dat we tot deze categorie, de 'inwoenres', moeten rekenen levert een bron uit 1536. De toestand in Utrecht was toen gespannen. In 1528 was het wereldlijk gezag in het Sticht naar Karel V overgegaan. Deze had onmiddellijk kasteel Vredenburg als dwangburcht laten bouwen om de oproerige Utrechters onder controle te kunnen houden. Daarnaast was het Habsburgse gezag in een min of meer continue oorlog met de hertog van Gelre verwikkeld, die verwoed trachtte het hoofd boven water te houden. Utrecht was een bedreigde grensstad, het Nedersticht het toneel van schermutselingen. Het Hof van Utrecht was er zeer op gespitst dat iedereen de verplichte eed van trouw aan Karel V aflegde. Vreemdelingen waren verdacht; het konden oproerkraaiers of spionnen van Gelre zijn. Zoals ook vroeger al wel het geval was geweest, werden

de waarden van herbergen en de verhuurders van kamers en huizen geacht de namen van hun gasten of klanten aan het bevoegde gezag op Vredenburg door te geven. Na de overgang van Groningen in Habsburgse handen was men in Utrecht bang voor een Gelderse reactie en nam de nervositeit nog verder toe[21].

De raad verplichtte hierop 'allen vreemde personen die binnen die stadt van Utrecht voer zeker tijt comen woenen' als ook de 'bedienden', zowel van geestelijken en edelen als van burgers en ambachtslieden, om de eed van trouw aan Karel V te komen afleggen[22]. Dat het hierbij echt om vreemdelingen kon gaan, blijkt doordat het eedsformulier niet alleen in het Nederlands maar ook in het Frans was gesteld. Overigens kwamen ook sommige burgers en zonen van burgers een eed afleggen. Het gaat hierbij mogelijk voor een deel om Utrechters die elders hadden gewoond en uit den vreemde waren teruggekeerd. Een ander deel bestond uit geboren Utrechters die in hun geboortestad in de leer waren bij een ambachtsmeester.

Van hun namen is een register overgeleverd. Daarin komen we lieden van allerlei slag tegen, zoals Evert van Reness, 'beeldscilder' en jonker Jan van Holswijnder met zijn twee bedienden evenals een tichelaar 'geboren opte Vecht bij Utrecht'. Op 8 augustus 1536 legden 80 mannen de eed af, een dag later maar liefst 560. Hieronder bevond zich ook een man die wel Utrechts oudste inwoner zal zijn geweest: Lambert Aerntszn van Wageningen met zijn 100 jaar. Na 13 augustus ging het steeds om kleine getallen, van één tot vijf personen tegelijk. Waarschijnlijk waren dit nieuw aangekomenen of mensen die bij het begin van de registratie laks waren geweest. Tot eind december 1536 legden in totaal 856 mannen de eed af. Daarvan waren er minstens 251 geboren in de stad zelf of in een van de buitengerechten (48 mannen), terwijl van 71 anderen vermeld is dat ze burger of zoon van een burger waren. Het aantal mannen uit de buitengerechten (mogelijke 'ondersaten') bedroeg dus 48.

Van de 856 mannen die een eed kwamen afleggen behoorden er dus maximaal 119 (71 burgers en mogelijk 48 'ondersaten' uit de buitengerechten) tot de burgers en 'ondersaten', terwijl minstens 727 tot de 'inwoenres' gerekend kunnen worden (van 10 ontbreekt de benodigde informatie). Dit betekent echter nog niet dat we ook met 727 huishoudens in de stad rekening moeten houden. Een deel van de personen - edelen met hun bedienden - vormden een gezamenlijk huishouden. Daarnaast staan er nog ruim 300 personen op de lijst die jonger dan 21 jaar en waarschijnlijk nog ongehuwd waren. Woonden zij bij hun werkgever, zelfstandig in een 'camer' of misschien in een herberg? We weten het niet. We mogen er hooguit van uitgaan, dat de ruim 350 mannen van 21 jaar en ouder, die niet tot een adellijk of ander gegoed huishouden behoorden, vrijwel allen getrouwd waren en een zelfstandige huishouding voerden. Als we dit aantal vervolgens als richtsnoer voor de situatie omstreeks 1481 hanteren, betekent dit dat er buiten de 3.000 huishoudens

van burgers en 'ondersaten' nog eens honderden andere waren die meegeteld moeten worden bij een bevolkingsschatting.

Opmerkelijk is dat het vreemdelingenregister van 1536 vrijwel geen vermeldingen bevat van herbergiers, tappers, schippers en scheepsknechts. Waarom is onduidelijk. Het is in ieder geval onwaarschijnlijk dat zij en hun personeel allen het burgerschap van de stad hadden. In ieder geval geeft dit aanleiding om er rekening mee te houden, dat het aantal personen dat in het register van 1536 is ingeschreven geen volledig beeld geeft van alle 'inwoenres', passanten en vreemdelingen die in de stad woonden. We mogen bij de huishoudens van 3.000 burgers en 'ondersaten' nog eens 500 à 1.000 huishoudens van de 'inwoenres' en vreemdelingen optellen[23].

Tenslotte waren er nog de geestelijken die niet mee uittrokken in 1481. Zij werden in de late middeleeuwen geacht door middel van hun bedienden - samen met de vrouwen van de burgers - de muren te bewaken, wanneer de stadsvendels de poorten uitgetrokken waren. Een gedicht uit 1511 kan bevestigen dat deze praktijk nog in het begin van de 16e eeuw toegepast werd[24]. Natuurlijk kan de dichter, die Utrecht vijandig gezind is, het niet nalaten tal van dubieuze grappen en vette knipogen te maken over het soort vermaak dat achtergelaten vrouwen gehad zullen hebben met maar al te gewillige geestelijken. Het aantal geestelijken in Utrecht was ongetwijfeld aanzienlijk. De stad was de zetel van een bisdom en telde, naast 5 grote kapittels en vier parochiekerken en enkele kapellen, nog eens 26 kloosters in het begin van de 16e eeuw, een begijnhof en 16 gasthuizen waaraan meestal ook een kapel was verbonden. Van de kapittels en de parochiekerken valt een betrouwbare schatting te maken. Anders ligt dit bij de kloosters, die klein konden zijn (10 of 11 vaste geestelijken) maar ook meer dan 80 nonnen konden tellen. Van de meeste van deze kloosters zijn geen cijfers bekend, zodat hier met een schatting gewerkt moet worden, gebaseerd op de omvang van verwante of gelijksoortige geestelijke instellingen in Utrecht of elders.

Nog ingewikkelder wordt het door andere problemen: sommige geestelijken hadden hier wel een functie maar verbleven toch elders. Hun ambt in Utrecht lieten ze door iemand anders waarnemen; vaak was dit een andere geestelijke met een vaste positie ofwel een beneficie binnen Utrecht. Het gevaar bestaat dus dat mensen ten onrechte dubbel worden geteld als we simpel-

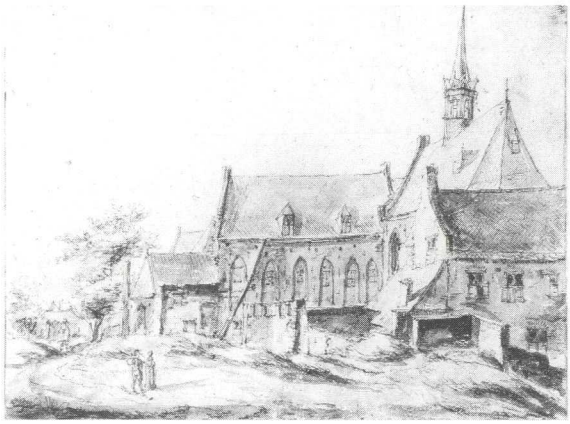

Het klooster en de kapel van het Agnietenconvent, gezien vanuit het oosten. Tekening in Oostindische inkt door Herman Saftleven (?); kort voor 1674. GAU, TA, Lb 1.12, neg. C 7151.

weg alle ambten bij elkaar optellen. Aan de andere kant is, met name uit Engeland, bekend dat grote aantallen geestelijken niet in het bezit waren van een dergelijk ambt: in Yorkshire liep dit in de 14e eeuw op tot 80 procent van de geestelijken (inclusief de lagere wijdingen)[25]. Uitsluitend tellen van ambten of baantjes is dus een onverantwoorde versimpeling.

Tenslotte blijft er de prangende vraag wie precies tot de geestelijkheid of tot hun gevolg werden gerekend. Begijnen waren officieel leken, maar leefden wel religieus. De geografische omvang van het Utrechtse begijnhof kan men zeker niet klein noemen; helaas weten we niet hoeveel begijnen er nu precies waren. De Utrechtse kanunniken en pastoors hadden meestal één of twee kapelaans of andere geestelijken in dienst, en hadden daarnaast nog ander personeel dat kon variëren van acht dienaren tot één manusje van alles, van een eigen rentmeester en een secretaris tot twee kokkinnen en enkele dienstmaagden.

De kapittels en sommige kloosters hadden daarnaast eigen functionarissen zoals een bakker en een schout; het Duitse huis had bijvoorbeeld ongeveer 15 mannen en vrouwen in (tijdelijke) dienst[26]. Leken huurden huizen of kamers in de kerkelijke zones binnen de stad, de immuniteiten. We kennen conflicten met de stadsoverheid over wie nu precies was vrijgesteld van de stedelijke accijnzen en belastingen; welke bedienden vielen hieronder en gold dit ook voor leken die binnen de immuniteiten woonden? Zou dit voor de krijgsdienst verschild hebben? Tenslotte bestonden er ook nog geestelijken met uitsluitend de lagere wijdingen, waarvan er in een kerkelijk centrum als Utrecht een aanzienlijk aantal zal hebben rondgelopen. Te denken valt bijvoorbeeld aan de notarissen maar ook aan de schrijvers en advocaten bij de gerechtshoven van de bisschop of de andere prelaten: een groep die groot genoeg was om in de kapel van Maria in den Wijngaard een eigen broederschap te hebben[27].

Tot deze groep geestelijken kunnen we ook de scholieren van buiten Utrecht rekenen. Het Hiëronymushuis telde in 1536 alleen al 33 'clercken' van 18 jaar of ouder, die van buiten de stad afkomstig waren en in Utrecht lessen volgden of gaven. In 1542 waren er tussen de 75 en 100 scholieren van buiten Utrecht, waarbij we dan nog alle leerlingen onder 18 jaar missen. Eén van ons heeft zich in een overmoedige bui aan een schatting van de omvang van de geestelijkheid gewaagd[28]. We mogen in het begin van de 16e eeuw van minstens 850 geestelijken in de Utrechtse stadsvrijheid uitgaan, waarbij de begijnen, de scholieren, de bedienden, het lagere kerkpersoneel, de geestelijken zonder vaste baan en de lieden met slechts de lagere wijdingen niet zijn meegeteld. Een aantal van in totaal circa 1500 valt zeker te verdedigen. Deze aanzienlijke groep inwoners is zeker niet bij de militaire expeditie van 1481 betrokken geweest.

Op grond van al onze overwegingen mag de conclusie dus luiden dat het stadsleger van 2.400 burgers geen goede afspiegeling vormde van de totale Utrechtse bevol-

king. Een schatting van nog geen 11.000 inwoners is gezien het aantal 'vreemdelingen', armen, geestelijken en niet mee uitgetrokken tegenstanders dus veel te laag[29]. Op hoeveel inwoners moeten we de Utrechtse bevolking dan wel schatten? Uitgaande van onze raming van 3.500 à 4.000 huishoudens die gemiddeld 4,5 personen telden, komen we tot een aantal van 15.750 tot 18.000 mensen. Samen met 1.500 geestelijken leidt dit tot de conclusie, dat de stad minimaal 17.250 en mogelijk ruim 20.000 inwoners telde[30]. Bij dat laatste getal is mede rekening gehouden met een onbekend aantal bedelaars en zwervers binnen de stad, de personen in de wees- en gasthuizen en de winterverblijf houdende plattelandsedelen met hun gevolg. Zoals gezegd kon het aantal armen aanzienlijk zijn in een stad en tot een kwart of een derde van de bevolking oplopen. We achten derhalve de schatting van De Vries - 20.000 inwoners in 1500 - beduidend realistischer dan die van de auteurs van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, die op 10.800 inwoners in 1481 uitkwamen (zie tabel 1).

Fiscale gegevens: haardsteden en schoorstenen

Nadat we in de vorige paragrafen bevolkingsaantallen voor 1481 en 1623 hebben geschat, zullen we hieronder trachten tot een schatting voor een tussenliggend jaar te komen. De enige bron die ons daarvoor ten dienste staat is een haardstedentelling uit 1577, waarvan het eindresultaat bekend is. Het gebruik van haardsteden- of huizenlijsten voor bevolkingsschattingen is betrekkelijk algemeen. Door het aantal huizen of haardsteden te vermenigvuldigen met een geschatte bewoning per pand kan de totale bevolking geraamd worden. Voor Holland is dat onder andere mogelijk door het gebruik van de zogenaamde Tiende Penningkohieren van 1561/1562 en de zogenaamde 'enqueste' van 1514; Van Kalveen heeft laten zien dat dit ook mogelijk is voor het Stichtse Eemland[31].

Het tellen van haardsteden gebeurde meestal met een fiscaal oogmerk. Zo ook in Utrecht in 1577[32]. De politieke situatie was toen zeer onzeker: de Utrechtse bevolking had het kasteel Vredenburg bestormd en de Spaanse bezetting verdreven, maar toch voelde Utrecht zich nog niet veilig. Oorzaak hiervan waren de huursoldaten die nog steeds in Utrecht gelegerd waren. Het ging hierbij om 7 vendels Duitse 'knechten' die niet wilden vertrekken zonder hun soldij te hebben ontvangen. Om te voorkomen dat alsnog plunderingen zouden uitbreken, besloten de stad Utrecht en de Staten het benodigde bedrag van 26.000 of 27.000 gulden zelf op te brengen. Alle oorlogshandelingen en belastingen van het afgelopen decennium maakten dit echter niet eenvoudig; het Nedersticht was verarmd en er waren tal van andere financiële perikelen. Zo wilden de Utrechtse hoplieden - de stedelijke voormannen - een gedwongen lening uitschrijven om de huursoldaten mee te kunnen betalen. Er werd over gedacht om de accijnzen opnieuw te verhogen en nieu-

we in te stellen. Het stadsbestuur was hiertegen omdat de lasten op die manier alleen bij de stedelingen kwamen te liggen en de economie schade zou lijden; bovendien was een verhoging uiterst impopulair.

Om het geld 'tot vertreckinge van den soldaten' bij elkaar te krijgen, nam men zijn toevlucht tot een bijzondere maatregel. Eind maart 1577 horen we voor het eerst dat de Staten van plan zijn een 'schoorsteengelt' of 'heertsteegelt' te heffen. Alle schoorstenen of haarden in het Nedersticht zouden worden geteld, waarna de bewoners voor iedere haardstede dienden te betalen. Midden mei 1577 kwam de zaak in een stroomversnelling. Omdat het te lang zou duren alle haarden op het platteland te tellen en het geld dringend nodig was, besloot men de dorpen, al naar gelang hun 'kwaliteit', voor een som gelds aan te slaan, die de dorpelingen onderling dan maar moesten zien op te brengen. Tevens zon men op andere manieren om aan geld te komen. Zo was dit bijvoorbeeld de aanleiding voor de beruchte eis aan de kapittels en kloosters om hun zilver en goud in te leveren, wat het einde van tal van middeleeuwse kunstwerken betekende. Tevens poogde men een 'ploeggeld' van 6 gulden per ploeg te gaan heffen, waar een belasting op vee, het 'beestgelt', voorlopig werd afgestemd in de Staten. Daarnaast benadrukte men rekening te zullen houden met de 'arme voirsteden' en de stadsvrijheden buiten de muren, die sterk onder de oorlogshandelingen hadden geleden.

Uiteindelijk besloot men dat voor iedere 'schoorsteen' 1 Karolusgulden of 20 stuiver betaald moest worden. Huurders betaalden maar de helft van dit bedrag; de eigenaren de andere helft. Waren de huurders echter arm (en betaalden ze wekelijks hun huur), dan kwam het gehele bedrag ten laste van de eigenaar. Wanneer men zijn schoorsteengeld had betaald en ook aan eerdere stedelijke leningen had bijgedragen, dan zou men hiervoor lijf- of losrenten ontvangen. Er was sprake van dat men op het platteland de bijdrage mocht vereffenen met een andere belasting, het huisgeld.

Op 2 juni 1577 kondigde de stad Utrecht dit besluit aan haar inwoners af. De controle zou streng zijn: een ieder werd geacht zijn huis voor de autoriteiten te 'openen'. De dag erop, op 3 juni, zouden vanaf 8 uur 's ochtends de burgerhoplieden in hun huizen gereed zitten, gesecondeerd door afgevaardigden van de Staten. Iedereen werd geacht bij hen langs te komen en zijn belasting te betalen. Deed men dit niet binnen 3 dagen, dan verbeurde de overtreder 3 stuivers extra. Echte ontduiking resulteerde in een boete van 3 Karolusgulden per 'haard'. Deze belasting is in Utrecht daadwerkelijk geïnd. Met een opgave van wanbetalers door de hoplieden - die dus over een lijst met belastingplichtigen hebben beschikt - in de hand deden deurwaarders in augustus en oktober pogingen om de niet betaalde restanten te innen, waarbij ze met de raad moesten overleggen als de wanbetalers armen waren. Bij het overleg dat de Staten van Utrecht op 23 mei 1577 in de kanselarij van het Hof van Utrecht voerden, deden de steden opgave van de door hen getelde 'schoir-

stenen ofte heertsteden'. Het resultaat dat aan de heren werd meegedeeld is in tabel 2 opgenomen. De vragen die vervolgens beantwoord moeten worden zijn wat men in deze telling onder het begrip 'haardstede' verstond, of de telling compleet is geweest en wat de bijbehorende bevolkingscijfers geweest kunnen zijn?

Uit de tekst blijkt duidelijk dat 'haardstede' synoniem is geweest voor 'schoorsteen'. Uit deze gelijkstelling mogen we opmaken, dat in dit geval een haardstede geen synoniem is van een huis of woning zoals elders vaak het geval is. Omdat er huis aan huis binnen gecontroleerd werd, kunnen we er zeker van zijn dat het ook niet om een 'versteende', niet op de werkelijkheid berustende, belastingeenheid gaat. Haard- of schoorsteen staat in de provincie Utrecht voor het aantal vuurplaatsen dat in een huis aanwezig was [33]. Uit veel latere lijsten van haardstedengelden blijkt dan ook, dat huizen vaak voor meerdere haardsteden werden aangeslagen. In Amersfoort was er in 1777 gemiddeld 1.5 haardstede per huis [34]. Sommige grotere huizen werden zelfs op tien of meer haardsteden gesteld.

Het blijkt dus dat in de Utrechtse steden een haardstede niet gelijk gesteld kan worden met een huis of 'woonstede', zoals bijvoorbeeld in Holland in 1514. Dit betekent dat ook voor een andere omrekeningsfaktor gekozen moet worden om via het aantal haardsteden de omvang van de bevolking te becijferen. De weinige handreikingen die de literatuur biedt liggen nogal uiteen. Een gemiddelde van 3 personen per haardstede lijkt echter een bruikbaar uitgangspunt. Dit getal komt in de buurt van het gemiddelde van een tweetal steden in Henegouwen in 1594: Ath 2,4

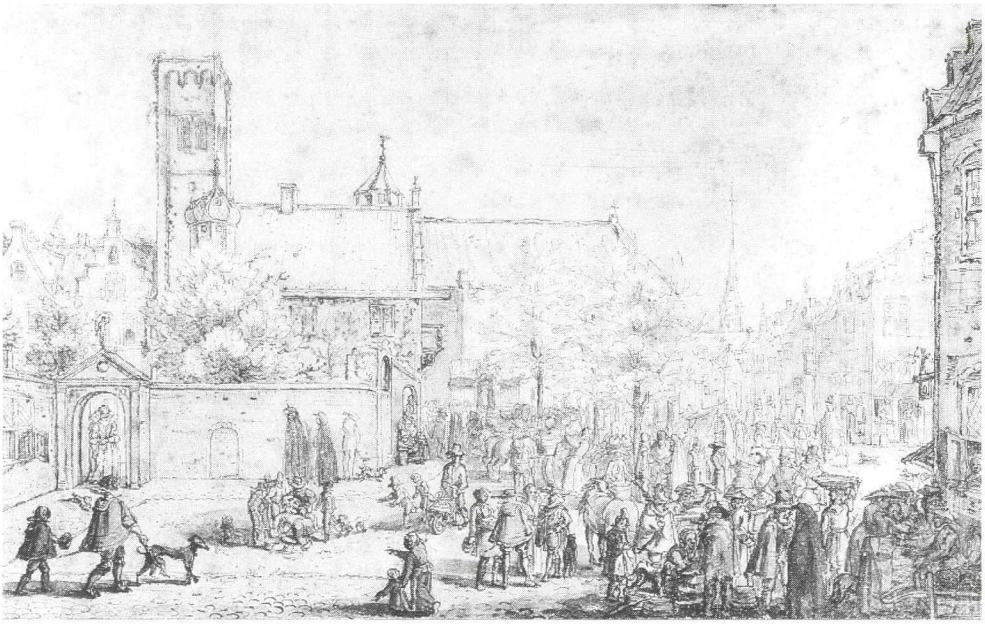

Markt op de Mariaplaats rond 1610. Op de achtergrond vanuit het zuiden een deel van de Mariakerk en de toren van het Ceciliaklooster. Uitsnede uit een pentekening in bruine inkt, in kleur gewassen van een anonieme kunstenaar. GAU, TA; neg. C. 2.989.

en Avesnes 4,1. Ook kan gewezen worden op het schoorsteengeld dat in de 18e eeuw in Leeuwarden is geheven. In 1749 waren daar gemiddeld 2.2 mensen per schoorsteen, terwijl dat er in 1796 3.0 waren[35]. Het verschil tussen beide jaren moet worden toegeschreven aan het zeer ongunstige karakter van de jaren veertig van de 18e eeuw. Tenslotte telden de belastinginners in 1777 in Amersfoort 1717 huizen met een totaal van 2547 haardsteden en ovens, terwijl daarnaast nog eens 44 panden (armenwoningen en gasthuizen) waren vrijgesteld van betaling. Wanneer we deze vrijgestelde gebouwen op 100 haardsteden schatten, dan waren er in totaal circa 2650 haardsteden op een bevolking van ruim 8000: gemiddeld 3.0 à 3.1 personen per haardstede (4.54 per huis).

Mogen we dergelijke omrekeningsfactoren ook voor Utrecht gebruiken? Een gegeven dat voor een hoge bewoningsgraad pleit, is dat de telling van 1577 midden in een verwarde oorlogstijd plaatsvond, waarin tal van plattelanders en vluchtelingen uit Hollandse steden als Delft en Gouda hun toevlucht binnen de muren van de Utrechtse steden hadden genomen[36]. Velen van hen woonden bij vrienden en familie. Daar staat echter tegenover dat een hevige pestepidemie de bevolking in de voorgaande jaren had geteisterd[37]. De sterfte die daaruit voortvloeide had ongetwijfeld het aantal inwoners in veel huizen verminderd. Bovendien waren de protestanten de stad allang ontvlucht en verbleven elders in ballingschap. We mogen dus niet zonder meer voor een hoge bewoningsgraad per huis kiezen. In tabel 2 zijn we daarom uitgegaan van een gemiddelde bewoningsgraad van 3 personen per haardstede, waarbij ruimte is gelaten voor hogere en lagere interpretaties.

TABEL 2. HAARDSTEDEN EN GESCHATTE BEWONING IN 1577

haardsteden		inwoners per haardstede 2.5	3.0	3.5
Utrecht	8860	22150	26580	31010
Amersfoort	1683	4208	5049	5891
Rhenen	405	1013	1215	1418
Wijk bij Duurstede[38]	419	1048	1257	1467
totaal	11367	28419	34101	39806

Een volgende stap is om te zien of de cijfers betrekking hebben op de volledige stadsbevolking of slechts op het deel daarvan dat belastingplichtig was. Stookovens voor brouwerijen en smidses moeten waarschijnlijk van het totaal worden afgetrokken. Daartegenover staat de mogelijkheid dat voorsteden als de Bemuurde Weerd niet in de telling waren opgenomen; dit waren aparte gerechten, terwijl de Staten expliciet stelden coulant voor deze voorsteden te zullen zijn, wat een onder-

scheid met de stad binnen de muren doet veronderstellen. Conventen en ridders werden geacht bij te dragen; ook arme huurders moesten betalen, maar mochten dit van hun huur aftrekken. Wèl waren er nog de 'godscameren', een klein aantal specifiek omschreven armenwoningen, die in principe waren vrijgesteld van belastingbetaling. Ook de gasthuizen betaalden meestal niet mee. In Utrecht waren er 16 gasthuizen en een onbekend aantal godscameren. Het aantal mensen dat hier woonde, kan in de orde van circa 500 worden geraamd. Voor de andere steden blijven we vooralsnog in het ongewisse.

Een laatste kwestie betreft de volledigheid waarmee de heffing heeft plaatsgevonden. De Staten van Utrecht waren in ieder geval ontevreden over de grondigheid daarvan. Zij meenden, dat 'die opteyckeninge hoger moste belopen off deselve most qualick ende niet naer behoren gedaen wesen'. Bovengenoemde cijfers zijn ons dan ook alleen bekend omdat de Staten op 23 mei opdracht gaven de telling opnieuw uit te voeren[39]. Nieuwe cijfers zijn echter niet bekend; het is ook hoogst onwaarschijnlijk dat er opnieuw geteld is, omdat de stad Utrecht al een week later tot inning overging. Hadden de stadsbesturen de Statenleden alsnog kunnen overtuigen van hun goede trouw? Of hadden de Staten wellicht de cijfers kunstmatig willen ophogen, omdat anders het gewenste bedrag helemaal niet werd gehaald? Tenslotte, al betaalde (vrijwel) iedereen overeenkomstig de opgave van de steden, dan nog werd niet de helft van het benodigde geld voor de betaling van de 'knechten' binnengehaald. De conclusie kan hooguit luiden dat de cijfers eerder aan de lage dan aan de hoge kant zullen zijn en dat wellicht nog een kleine opwaardering nodig is.

Als wij onze beschouwingen over het haardstedegeld van 1577 tenslotte samenvatten, komen we tot een geschatte bevolkingsomvang van de stad Utrecht van tussen de 25.000 en ruim 30.000. Voor het gemak zullen we bij verdere berekeningen een getal van 27.500 inwoners gebruiken. Daarbij zijn we uitgegaan van circa 26.580 bewoners van 8860 haardsteden (bij een gemiddelde bewoningsgraad van 3.0), van ongeveer 500 vrijgestelden in de gasthuizen en godscameren en van de mogelijkheid dat er sprake is geweest van onderregistratie en het onvolledig meetellen van de voorsteden. Voor Amersfoort denken we aan 5500 inwoners, terwijl de bevolking van Rhenen en, vooral, Wijk bij Duurstede misschien meer dan 1500 zal hebben belopen. Het meer agrarische karakter van deze stadjes zorgde daar ongetwijfeld voor een hogere bewoningsgraad per haardstede[40].

Bevolkingsdichtheid

Onze schatting van 25.000 à 30.000 inwoners in 1577 komt - opnieuw - redelijk overeen met die van De Vries (zie tabel 1), maar is lager dan die van Ramaer. Deze nam de gemeente-atlas van Kuyper uit 1870 en de stadsplattegronden van Jacob van

Deventer rond 1560. De bevolking in 1870 was bekend. Verder veronderstelde Ramaer dat er tussen de oppervlakte van de stad en het inwonertal samenhang bestond. Zo schatte hij dus de omvang van de bevolking uit 1560 op grond van de getallen uit 1870 en de ontwikkeling van de stadsplattegrond. Hij corrigeerde dit getal, omdat hij er terecht van uitging dat de steden in de 16e eeuw ruimer gebouwd waren dan in de 19e eeuw. De factor om dit mee te kunnen corrigeren ontleende hij aan bevolkingscijfers voor Hollandse steden uit 1514 en 1622. Voilà, het vermenigvuldigen kon beginnen. Het resultaat van ruim 35.000 voor Utrecht rond 1560 lijkt echter te hoog.

Visser, die langs soortgelijke wegen te werk ging, kwam voor 1560 uit op 29.000 mensen binnen de stadsmuren, waarbij nog enkele duizenden bewoners van de buitengerechten opgeteld zouden moeten worden. Volgens dezelfde methode kwam hij tot inwoneraantallen (binnen de stadsmuren) voor 1300 en 1400 (5.500 en 9.000). Hij heeft zich daarbij laten leiden door Alberts en Jansen, die zonder enige onderbouwing meenden dat Utrecht in 1400 minder dan 10.000 inwoners had[41]. Deze laatste schatting betwijfelen wij echter ten zeerste. Het zou namelijk impliceren, dat de Utrechtse bevolking tussen 1400 en 1481 meer dan verdubbeld zou zijn en daarvoor zien wij nauwelijks aanwijzingen. Wij verwachten een wat bescheidener groei in deze periode, mogelijk van 50%. Onze bevolkingsschatting voor het jaar 1400 zou dan uitkomen op circa 13.000. Dit blijft echter een vrijblijvend cijfer dat uitgaat van een vrij continue en geleidelijke groei van de stad.

De 14e-eeuwse bevolkingsgroei moet vooral na 1320 hebben plaatsgevonden. Het aantal oorkonden met transporten van huizen nam (na een daling in het voorgaande decennium) sedertdien flink toe evenals de bouwactiviteiten[42]. Open stukken land binnen de stad, de zogeheten kampen zoals de Janskamp en de Boeltgenskamp werden uitgelegd, waarna straten werden getrokken en huizen gebouwd. Met name in het oosten en zuidoosten van de stad - bijv. de Herenstraat en de Keukenstraat, maar ook de Keizerstraat - vond deze activiteit plaats op terreinen van de kapittels van de Dom, Oudmunster en Sint Jan. We kunnen echter ook denken aan de Bemuurde Weerd, die al voor 1350 moet zijn versterkt. Ook later werd er gebouwd en uitgebreid, echter minder grootschalig dan in de decennia na 1320. Dit alles wijst op forse bevolkingsgroei in de 14e eeuw, terwijl dit voor de 15e en de eerste helft van de 16e eeuw minder duidelijk valt aan te geven. Een verdubbeling van de bevolking achten we daarom in de 14e eeuw zeer wel mogelijk, zodat we de schatting van Visser voor het jaar 1300 (5.500 mensen binnen de stadsmuren) aan de lage kant maar desalniettemin acceptabel vinden. Veel blijft echter onzeker; de schattingen hebben ruime marges en berusten op weinig concrete gegevens. Een nauwkeuriger bestudering van de groei van Utrechts stratenpatroon en bebouwing kan in de toekomst misschien tot meer gefundeerde uitspraken leiden.

Immigratie en burgerschap

We hebben er eerder al op gehamerd dat lang niet iedereen burger van de stad werd. Het burgerrecht verwierven vooral mannen die een politiek ambt wilden bekleden, kooplieden en zij, die als zelfstandig ambachtsman lid van een gilde wilden worden. Toch hebben sommige auteurs de inschrijving van nieuwe burgers als bron benut om een indicatie van de bevolkingsomvang te geven[43]. In Leiden en Gouda bedroeg omstreeks 1400 de jaarlijkse toestroom van nieuwe poorters volgens een schatting van De Boer ongeveer één procent van de bevolking. Daarentegen komen we voor Vlaamse steden als Brugge en Ieper in de veertiende eeuw tot geheel andere waarden. Het verschil schuilt in het feit dat iedere stad haar eigen toelatingsbeleid tot het burgerschap voerde. Een vergelijking van het aantal nieuwe burgers in verschillende steden wordt daardoor een zinloze operatie.

Hoewel er dus geen sprake is van een vast statistisch verband tussen het aantal nieuwe burgers van een stad en haar *bevolkingsomvang*, kan deze bron toch benut worden voor bevolkingsonderzoek. De ontwikkeling van het aantal nieuwe burgers in de loop van de tijd kan namelijk een indicatie geven voor de *bevolkingsontwikkeling* in die periode. Zo kan ervan uitgegaan worden dat een forse toename van het aantal inschrijvingen samenhangt met een gunstige economische ontwikkeling. In dat geval zullen ook slechts weinigen de stad verlaten hebben om elders werk te zoeken en zal de bevolkingsomvang, door een sterk positief migratiesaldo, duidelijk zijn gegroeid[44]. Andersom ligt het voor de hand, dat een afnemend aantal nieuwe burgers samenhangt met een relatief ongunstige ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden, toenemende emigratie en daardoor een stagnerend of afnemend inwonertal. In Utrecht waren de kinderen van burgers automatisch zelf burger, mits ze maar in de stad woonden. Zij werden niet apart in burgerboeken of lijsten met nieuwe burgers ingeschreven. De enige uitzondering hierop was als een burgerzoon naar

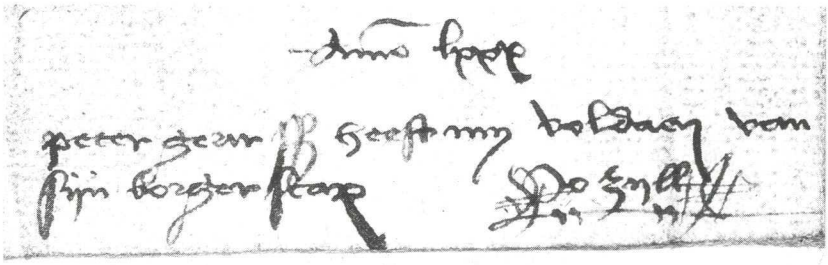

Verklaring van de stad Utrecht dat de orgelmaker Peter Gerritsz zijn burgerschap heeft betaald. Peter Gerritsz was één van de meest gerenommeerde orgelmaker in Utrecht in de 2e helft van de 15e eeuw en werkte onder andere voor de Utrechtse kapittels en de Utrechtse parochiekerken. Dergelijke uiterst beknopte verklaringen met een klein opgedrukt zegel (hier nauwelijks zichtbaar), bijna een soort minioorkonden, waren destijds heel algemeen maar zijn nu zeer zeldzaam, enerzijds door hun geringe formaat anderzijds door de inhoud ervan die voor instellingen te weinig belang had om ze lang te bewaren (GAU, SA, I nr. 222.2, p. 112).

Utrecht terugkeerde na eerst elders te hebben gewoond. Hij had zijn burgerrecht dan 'verwoent' en moest opnieuw officieel als burger worden opgenomen voordat hij zijn oude rechten kon hernemen. Vrouwen en geestelijken bezaten in Utrecht in principe geen burgerrechten en komen, op een grote uitzondering na, niet in de burgerlijsten voor [45]. Wilde men in de 15e eeuw als nieuwe burger in Utrecht erkend worden, dan moest de kandidaat - naast lid van een gilde worden - hiervoor een entreegeld aan de stad afdragen, enkele ambtenaren van de stad een toeslag betalen, een eed van trouw afleggen aan de bisschop (tot 1528) en de stad en tenslotte worden 'uitgeluid' voor de Buurkerk. Dit laatste hield de officiële bekendmaking in, die de stadsomroeper na het luiden van een klok in de Buurkerk, aan den volke kond deed [46]. Pas daarna had men het burgerrecht verworven, dat men weer kon verliezen door vertrek of door 'ontborgering', bijvoorbeeld na een misdrijf of door verraad. Het 'uitluiden' of afkondigen van de nieuwe burgers staat opgetekend in het officiële publicatieboek van de stad Utrecht, het zogenaamde Buurspraakboek dat na 1385 met uitzondering van enkele jaren vrijwel compleet is overgeleverd. Daarnaast zijn er voor de eeuw tussen 1411 en 1510 uit de meeste jaren lijsten met nieuwe burgers in de burgerboeken bewaard; deze maakten het de bestuurders mogelijk om na te gaan of iemand al dan niet burgerrecht had verkregen; bovendien kon zo de financiële kant van de zaak, zoals de afdracht aan enkele ambtenaren, worden geregeld.

Bij het gebruik van deze bron moeten we er wel rekening mee houden, dat vertekeningen mogelijk zijn dankzij veranderende regelgeving en periodieke verscherping van het toezicht. Zo werden in 1526 241 nieuwe burgers ingeschreven, terwijl het gemiddelde van de voorgaande jaren tussen 30 en 35 schommelde. De oorzaak was een resolutie van het stadsbestuur, die gebood dat 'een yegelick die gheen borger en is, in wat ghilden dat hij zij, borgerscap van der stat winnen ende coepen .. sel' [47]. Daarnaast moeten we oog hebben voor de verschillende achtergronden van de nieuwe Utrechtse burgers.

De grootste groep nieuwe burgers vormden de nieuwkomers en de autochtonen die het burgerschap niet geërfd hadden. Onder deze laatsten bevonden zich zonen van geestelijken, die meestal geen burger van Utrecht waren, waardoor zij het burgerrecht niet konden erven maar moesten kopen. Een voorbeeld is de paternostermaker Dirk Hey, heer Andries Heyensoen, die in 1416 burger werd. Zijn vader was notaris en zielpriester bij het kapittel van Oudmunster geweest.

Een tweede categorie nieuwe burgers waren de zogeheten slijkburgers, mensen die het burgerschap gratis verkregen in ruil voor hun belofte een deel van de stad schoon te houden of bijvoorbeeld een slagboom te bedienen. In feite probeerde de stad Utrecht zo op goedkope wijze een gemeentereiniging draaiende te houden. Vaak ging het om het schoonhouden van een brug, of van een toegang tot de werven, een zogeheten wed of een trap. Zo kregen in 1469 twee mannen het burger-

Een paternostermaker aan het werk; met een boor maakt hij kralen uit een stuk bot. Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung (facsimile-uitgave, Neurenberg 1965).

schap, één om de trappen op de Lijnmarkt schoon te houden bij het huis of de kroeg 'den Olyfant', de ander om hetzelfde te doen bij de 'Gulden Aep'. Het slijkburgerschap, dat in 1603 werd afgeschaft, was overigens, in tegenstelling tot het reguliere burgerschap, niet erfelijk overdraagbaar.

Gras- of buitenburgers waren een speciale juridische categorie: mensen die buiten de muren van Utrecht woonden - en daarmee in feite niet aan de voorwaarden voor het burgerschap voldeden - maar toch het burgerrecht bezaten. Het kon daarbij gaan om lieden die zo ver weg woonden als Eemnes of Bunschoten. Het voordeel voor de stad Utrecht lag op financieel en politiek vlak. Ten eerste ontving ze het geld dat voor het burgerrecht betaald moest worden. Ten tweede kon de stedelijke overheid dergelijke burgers bij financiële kwesties als burgers aanslaan. Minstens zo belangrijk was dat de stad op deze manier haar invloed op het platteland uitbreidde. De buitenburgers verwierven hele andere voordelen: ze kregen de volledige bijstand van de stad Utrecht als ze elders voor het gerecht gedaagd werden; bovendien ontsnapten ze zo aan de jurisdictie van de bisschoppelijke functionaris op het platteland, de maarschalk, die niets te zeggen had over de burgers van steden. Als ze een doodslag op het platteland hadden begaan, betekende dit een veel lagere straf, omdat ze als Utrechts burger 'slechts' een buitenstaander hadden gedood. Maar vooral hadden ze niet meer te maken met de willekeur van de beslissingen en ingrepen van de maarschalk. Iedere plattelander vreesde door deze om niets opgeroepen of gearresteerd te worden waarna men zich slechts door een geldbedrag kon vrijkopen[48].

Tenslotte staan in de burgerboeken ook mensen die het burgerrecht geschonken kregen of terugkregen. Het ging veelal om personen die voor de stad onmisbaar waren zoals de stadschirurgijn of de buskruitmaker. Zo ontving in 1405 de nieuwe stadschirurgijn samen met zijn vier zonen en zijn bastaardzoon het burgerrecht. In 1444 kregen twee steenbakkers zelfs het burgerschap voor zolang als ze op de stedelijke steenfabriek zouden werken. Lieden die zich verdienstelijk hadden gemaakt zoals iemand die in 1411 'onsen viande heeft helpen vangen' konden eveneens het burgerschap krijgen. Tenslotte kon men zijn burgerschap terugkrijgen na dit 'verwoent' te hebben. Een burgerzoon kon bijvoorbeeld geëmigreerd zijn om na een tijd

terug te keren. Anderzijds kon een 'lantborger' (= een gras- of buitenburger) als Hendrik Mod vander Eem, wiens burgerschap vervallen was verklaard, dit terugkrijgen toen hij in 1420 daadwerkelijk binnen de muren van Utrecht kwam wonen. Dit laatste, niet-politieke, terugwinnen van het burgerschap hebben we wel in de statistiek opgenomen omdat hier van daadwerkelijke vestiging in Utrecht sprake lijkt te zijn.

Onder deze categorie vallen ook enkele ridders of knapen die het burgerrecht kregen, zoals Hendrik van Nijenrode in 1398 en Wouter van Mijnden in 1410. Het kan echter zijn dat ze slechts een deel van de tijd of helemaal niet in Utrecht woonden. Burgerschap behelsde naast bescherming namelijk ook de verplichting tot bijstand. In die zin kon een stad door de verlening van het burgerschap een defensief verbond met een edelman sluiten. Dit laatste was duidelijk het geval in 1405 toen Gijsbrecht van Vianen aanvoerder van de stad werd in de oorlog die zijn geslacht en Utrecht tegen de heer van Arkel voerden.

Van alle manieren om burger te worden, die in de burgerboeken staan genoteerd, vormden de buitenburgers de groep die, tot de afschaffing van de buitenburgerij in het tweede kwart van de 16e eeuw, voor de grootste 'vervuiling' van de statistiek zorgt omdat het geen inwoners van de stad betrof. In een aantal gevallen is duidelijk aan te geven dat daarvan sprake is. Zo steeg het aantal nieuwe burgers in 1408 plotseling naar 107 en vervolgens naar 248 en 294 in 1410 en 1411 (het jaar 1409 ontbreekt). In 1412 protesteerde bisschop Frederik daarop heftig tegen de praktijk van de stad om het burgerschap aan buitenlieden te verkopen. De plotselinge en spectaculaire stijging van het aantal burgers kunnen we dus zonder twijfel toeschrijven aan een bewuste politiek van de stad Utrecht, die zich op dat moment in een moeilijk politiek en financieel parket bevond. Onder druk van de bisschop - en na een machtswisseling in de stad - besloot de raad van Utrecht in 1414 dat alle buitenburgers voor 1 mei binnen de stad moesten komen wonen op verlies van hun burgerschap. Een jaar daarvoor had men 131 buitenburgers van hun rechten vervallen verklaard omdat ze hun geld niet hadden betaald. In 1417 klaagde de bisschop echter opnieuw; ongetwijfeld hing zijn klacht samen met de plotselinge stijging van het aantal nieuwe burgers van 48 in 1415 naar 104 in 1416. In 1418 waren er slechts 29 nieuwe burgers zodat de bisschop in zijn opzet geslaagd schijnt te zijn [49].

Krijttekening uit circa 1650 met de toren van de Buurkerk, het Duitse Huis en rechts het van kantelen voorziene huis Groenewoude aan de Oude Gracht. Het heuvelachtige terrein op de voorgrond is natuurlijk gefantaseerd. GAU, TA, Ba 48(2); neg. C 28.641.

Een plotselinge onverklaarbare stijging laat ook het jaar 1434 zien, misschien eveneens door een groter aantal buitenburgers. Op 7 april 1441 nam de stad een nieuw reglement op de buitenburgers aan, waarbij slechts de juridische steun tegen de maarschalk overeind bleef staan. Kort daarop ging het weer mis. Terwijl het aantal 'normale' nieuwe burgers ver beneden het gewone niveau lag, kregen in 1448 en 1449 maar liefst 195 man 'om gratie' en 366 man 'om hun dienst wil' het burgerschap. Nu zitten we hier wederom in een politieke crisistijd, compleet met een machtswisseling in Utrecht in het jaar 1449. Deze grote aantallen kunnen we dus verklaren door aan te nemen dat de Utrechtse machthebbers hun aanhangers wilden belonen. In 1450 eiste bisschop Rudolf echter dat Utrecht geen burgers van 'buiten' meer aan zou nemen. We kunnen er dus van uitgaan, dat het grootste deel van de gigantische aanwas in 1448 en 1449 uit buitenburgers bestond[50]. Verder zijn er echter geen aanwijzingen dat buitenburgerij in Utrecht veel verspreid was zoals dat in sommige Vlaamse of Brabantse steden het geval was.

Ook nadat de invloed van de buitenburgerij op de inschrijving van nieuwe burgers verdisconteerd is, blijven we zitten met grote jaarlijkse schommelingen in de aantallen. Zo vonden in 1488 en 1493 slechts vier inschrijvingen plaats. Soms is het mogelijk een verklaring te geven voor de schommelingen. In 1421, midden in een oorlog met Holland en Gelre, is het aantal nieuwe burgers met 37 laag; de jaren erop met tussen de 105 en 120 erg hoog. Dat laatste is waarschijnlijk het gevolg van de bevolkingspolitiek van bisschop Frederik, die met vrijgeleides zoveel mogelijk mensen naar het Nedersticht trachtte te lokken. Een hoogoplopend conflict om de bisschopsstoel, gecombineerd met een opstand in de stad Utrecht, een hevige pestepidemie en een dreigende oorlog verklaren het lage getal van 1456. Ditzelfde geldt voor de weinige burgers die Utrecht tijdens de burgeroorlog van 1481-1483 mocht inschrijven. Het moeizame economische herstel hierna, gecompliceerd door een nieuwe oorlog en slechte tijden verklaart het dieptepunt in de jaren rond 1490 en het decennium daarna. De politieke beslissing om grote groepen mensen rond 1450 gratis het burgerschap te geven, leidde aan de andere kant weer tot een gering aantal kopers van het burgerschap in de jaren daarna.

De ogenschijnlijke toename van het aantal nieuwe burgers na 1550 kan voor een deel worden verklaard uit het feit dat er plotseling veel meer slijkburgers werden aangenomen, vooral in jaren na pestepidemieën. In de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw bedroeg het aantal slijkburgers gemiddeld 3 à 5 per jaar, zodat hun invloed op het totale aantal burgers gering was. Tussen 1550 en 1580 waren het er in totaal 224 (gemiddeld bijna 8 per jaar), hetgeen overeenkomt met ruim 16% van alle nieuwe burgers. Het ging hierbij zowel om nieuwkomers als om mensen die al lang in Utrecht woonden maar te arm waren om op de normale manier het burgerrecht te verwerven. Na 1580 nam het aantal slijkburgers weer fors af.

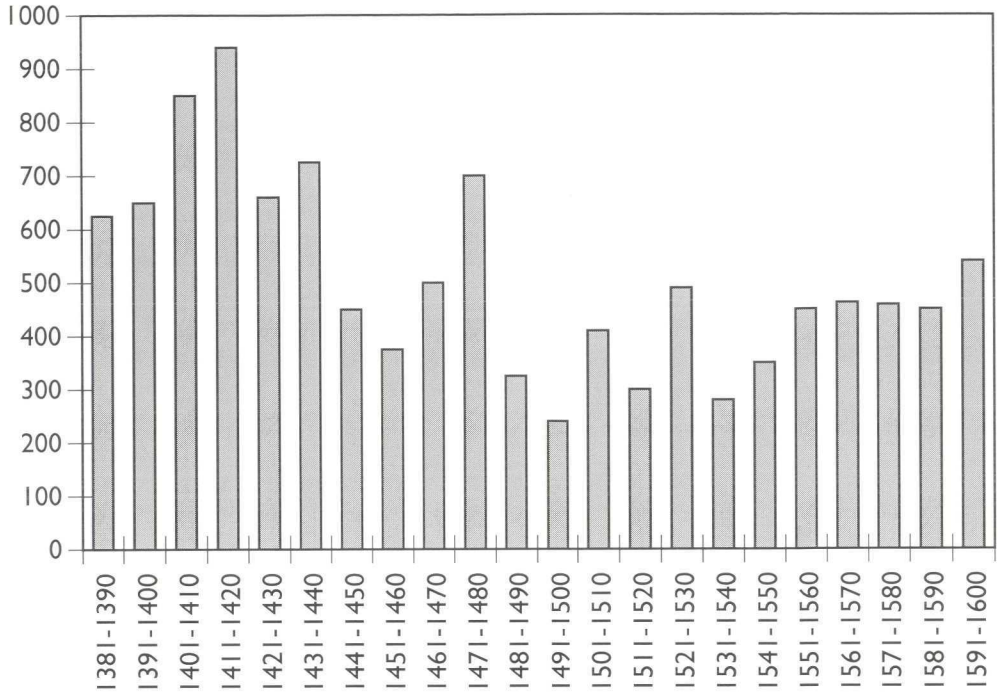

Het aantal nieuwe burgers in Utrecht, grafisch per decennium weergegeven.

Nadat we nu zicht hebben gekregen op de mogelijke vertekeningen van het beeld kunnen we ons wijden aan het trekken van enkele grote lijnen. Ook als rekening wordt gehouden met de vertekening door de buitenburgerij in deze tijd blijft het duidelijk dat de toestroom van nieuwe burgers in de decennia rondom 1400 groter was dan ooit daarna. Voorzichtig kunnen we concluderen dat Utrecht vooral tot 1445 veel burgers heeft getrokken. Hun aantallen liggen dan ook hoger dan in bijvoorbeeld Leiden of Gouda. Na 1445 zakte het getal, om tussen 1464 en 1480 weer toe te nemen. Na 1480 en zeker 1510 was het droevig gesteld met het aantal nieuwe burgers: ongeveer de helft van een eeuw eerder. De tijd tussen 1480 en 1500 mag men met recht een economisch en politiek rampzalige periode noemen. Van herstel was slechts geleidelijk sprake. Ogenschijnlijk duurde het nog tot het midden van de 16e eeuw voordat de stad iets van haar aantrekkelijkheid terugwon.

Stad, steden en platteland

We zijn nu op het punt gekomen waarop we onze schattingen en hun implicaties op een rij kunnen zetten. We hebben bevolkingsaantallen van de stad Utrecht geschat voor de jaren 1400, 1481, 1577 en 1623, terwijl we daarnaast hebben aangegeven dat we de schatting van Visser voor omstreeks 1300 laag maar ook weer niet

onwaarschijnlijk achten. Op grond van de aantallen nieuwe burgers na 1385 kan vermoed worden dat de groei na dit jaartal vooral in de laatste decennia van de 14e en de eerste decennia van de 15e eeuw plaatsvond. De rampjaren 1437-1439, met honger en pest, zullen het einde van deze groeifase hebben ingeluid. Pas na 1460 trok de groei weer aan om na 1480 abrupt afgebroken te worden.

De laatste decennia van de 15e eeuw lijkt bevolkingsgroei uitgesloten, zodat Utrecht omstreeks 1500 nog evenveel inwoners telde als twintig jaar eerder. De bevolkingsgroei tussen 1481 en 1577 vond dus geheel na 1500 plaats. De ontwikkeling van het aantal burgerinschrijvingen suggereert dat dit vooral een gelijkmatige ontwikkeling betrof, die wellicht na 1550 iets versnelde. Het tempo van de bevolkingsgroei tussen circa 1500 en 1577 (0,5% per jaar) bleef in deze periode achter bij dat van de meeste steden in het noorden van Holland, die een stormachtige groei kenden. Daarentegen deed Utrecht het beter dan Gelderse steden als Arnhem en Nijmegen, of bijvoorbeeld Gouda en Maastricht[51]. Utrechts groeitempo lag, kortom, rond het Nederlandse gemiddelde van die tijd.

In de eerste fase van de Gouden Eeuw blijkt Utrechts bevolkingsgroei sterk vertraagd te zijn. Stilstand of een toename met niet meer dan een paar duizend in bijna een halve eeuw (tot ruim 30.000 in 1623) betekent een groeipercentage van hooguit 0,2 à 0,3% per jaar. Daarmee hield Utrechts bevolkingsontwikkeling opnieuw het midden tussen de enorme groei van de steden in de kustgebieden (Holland, Zeeland en Friesland) enerzijds en de stagnatie en teruggang van veel van de binnenlandse steden in Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant anderzijds. Tegelijkertijd raakte Utrecht haar positie als grootste stad van de Noordelijke Nederlanden definitief kwijt. Amsterdam, Haarlem, Leiden en wellicht Middelburg waren de Domstad in deze periode qua inwonertal voorbijgestreefd; later zouden Rotterdam en Den Haag nog volgen.

We kunnen tenslotte nog een poging wagen de mate van verstedelijking van de provincie Utrecht te schatten. Eerder hebben we het aantal inwoners van Utrecht, Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede tezamen in 1577 op 36.000 geschat. Als we daarbij nog een bevolkingsaantal van circa 1.000 voor Montfoort[52] optellen, dan komt de totale stedelijke bevolking van de provincie Utrecht (binnen de toenmalige grenzen) op 37.000. Van het platteland is bekend dat daar in 1632/1633 32.000 mensen woonden[53]. In 1577 zullen dat er beduidend minder zijn geweest. Uitgaand van een groeitempo van gemiddeld 0,4 tot 0,5% per jaar komen we voor 1577 uit op een plattelandsbevolking van 23-26.000[54]. Dit betekent, dat het totale bevolkingsaantal van de provincie Utrecht 60.000-63.000 bedroeg, waarvan ongeveer 60% van de mensen in de steden woonde. Een halve eeuw eerder zal dat percentage vrijwel gelijk zijn geweest, waarmee de provincie Utrecht qua urbanisatie ruim uitstak boven het landelijk gemiddelde van 31 à 32% dat De Vries en Van der Woude voor 1525 hebben geschat[55]. Vlaanderen en Holland beschouwt men tot nu toe,

naast Noord-Italië, als de meest geurbaniseerde gebieden aan het begin van de 16e eeuw, waar ongeveer de helft van de bevolking in steden woonde. Het valt aannemelijk te maken dat ook in het begin van de 16e eeuw de urbanisatiegraad in Utrecht hoger was[56]. De conclusie kan dus luiden dat Utrecht de gehele 16e eeuw de meest verstedelijkte provincie binnen de Nederlanden was.

Opvallend is tenslotte de dominante positie van de stad Utrecht: ze was ruim vier keer zo groot als de op één na grootste stad, Amersfoort, en meer dan twee keer groter dan alle andere steden van het Nedersticht bij elkaar. Juist de grootte van Utrecht in het verder kleine Nedersticht verklaart de zeer hoge urbanisatiegraad in het gewest met alle gevolgen van dien. Met recht noemde Guicciardini in zijn beschrijving van de Nederlanden de centrale ligging van Utrecht - naast haar werfkelders - als belangrijkste kenmerk.

Epiloog

We hebben in dit artikel een aantal schattingen van de Utrechtse bevolkingsomvang gemaakt. Door het gebruik van de inschrijving van nieuwe burgers hebben we getracht iets te weten te komen over het mogelijke verloop tussen de schattingsjaren. Veel blijft echter nog onzeker en het is de vraag of die onzekerheid ooit weggenomen zal kunnen worden. Wellicht dat een systematische studie in de rekeningen van de stadskameraars nog nadere inzichten kan opleveren. De tijd zal het leren.

Bijlage

Aantal nieuwe burgers in Utrecht (per decennium)

Decennium	aantal	decennium	aantal
1381-1390	632*	1491-1500	243
1391-1400	652*	1501-1510	396
1401-1410	868*	1511-1520	296
1411-1420	911	1521-1530	498
1421-1430	662	1531-1540	274
1431-1440	727*	1541-1550	350
1441-1450	458	1551-1560	447
1451-1460	380	1561-1570	461
1461-1470	511	1571-1580	460
1471-1480	707	1581-1590	448
1481-1490	333	1591-1600	547

Bronnen: Gegevens voor Utrecht ontleend aan GAU, SA I nrs. 16, 17 en 222-1 en -2, en SA II nr. 153. De cijfers voor de decennia gemerkt met * zijn gebaseerd op het extrapoleren van jaren met ontbrekende gegevens. Voor 1411-1510 zijn in eerste instantie de gegevens uit nr. 222 gebruikt, aangevuld voor de jaren 1385-1412, 1429-1441, 1445, 1449-1450 en 1455 uit nr.16. Deze laatste bron was ook de basis voor de jaren 1481-1490 met uitzondering van 1483 en 1490. Beide bronnen zijn voor meer dan 50 jaar vergeleken; de verschillen per 10 jaar zijn te verwaarlozen. Tussen 1510 en 1580 zijn de cijfers uit nr. 16 afkomstig, waarbij ontbrekende jaren zijn aangevuld uit nr. 17. Vanaf 1580 is SA II nr. 153 geraadpleegd.

In de statistiek zijn de hoge aantallen uit 1408-1411 en overige jaren wel meegeteld, omdat het niet mogelijk was een onderscheid te

maken tussen buitenburgers en gewone burgers. De 595 burgers uit 1448 en 1449 zijn niet meegeteld, omdat zij wèl duidelijk als speciale categorie zijn opgetekend. Om politieke redenen verbannen burgers konden na een machtwisseling hun burgerschap terugkrijgen (bijvoorbeeld 45 in 1470). Voor zover we dit hebben kunnen achterhalen is deze groep is niet meegeteld.

Gebruikte afkortingen

GA	Gemeente Archief
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JOU	Jaarboek(je) Oud-Utrecht
RAU	Rijksarchief Utrecht
SA	Stadsarchief

Bronnen

Voornaamste archiefbronnen:
RAU, Archief Domkapittel, nr. 4258
RAU, Archief Staten uit de landsheerlijke tijd, nrs. 9, 19 en 368
GAU, SA I, nrs. 13, 16, 222, 223, 224, 590 en 634
GAU, SA II, nr. 1243
GA Amersfoort, Stadsarchief tot 1811, nr. 146

Literatuur

Alberts en Jansen, 1977 ▸ W.J. Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording; sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 2e vermeerderde druk, Den Haag, 1977.

Arnould, 1976 ▸ M.-A. Arnould, *Les relevés de feux. Typologie des sources du moyen âge occidental*, Turnhout, 1976, met een *Mise à jour* uit 1985.

Asch van Wijck, 1848 ▸ A.M.C. Asch van Wijck, 'De schut- of schuttengilden', *Bijdragen van het Historisch Genootschap*, 1-2 (1848) 92-202.

Basin, 1972 ▸ Thomas Basin, *Histoire de Louis XI*, Charles Samaran en Monique-Cécile Garand (eds.), Parijs, 1972.

Blockmans, 1974 ▸ W.P. Blockmans, 'Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 87 (1974) 483-502.

Blockmans e.a., 1980 ▸ W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaïk, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 4, Haarlem, 1980, 42-86.

Blockmans, 1981 ▸ W.P. Blockmans, *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden*, Zutphen, 1981.

Blockmans, 1988 ▸ W.P. Blockmans, 'Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formation des états', in: Neithard Bulst en J.-Ph. Genet (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (xiie-xviiie siècles)*, Parijs, 1988, 167-181.

Blok, 1994 ▸ M.W. Blok, 'Floris Tzwynnen', in: J. Aalbers e.a. (eds.), *Utrechtse biografieën I*, Amsterdam, 1994, 169-172.

Bocop, 1860 ▸ Arent toe Bocop, *Kronijk, uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, Utrecht, 1860.

Brulez, 1986 ▸ W. Brulez, *Cultuur en getal. Aspecten van de relatie economie maatschappij cultuur in Europa tussen 1400 en 1800*, Amsterdam, 1986.

Buchelius, 1906 ▸ Arnoldus Buchelius, 'Traiecti Batavorum descriptio', S. Muller Fz. (ed.), *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 27 (1906) 131-268.

Classen, 1991 ▸ Joachim Classen, 'Lodovico Guicciardini's <Descrittione> and the tradition of the Laudes and Descriptiones Urbium', in: Pierre Jodogne (ed.), *Lodovico Guicciardini (Florence 1521 - Anvers 1589)*. Actes du colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990, Leuven, 1991, 99-118.

Cornelius Aurelius, 1727 ▸ Cornelius Aurelius, *Apocalypsis, et visio mirabilis, super miserabili statu matris ecclesiae, et de summa spe ejus reparandae ex inopinata promotione venerandissimi domini, domini Hadriani Trajectensis..*, in: C. Burman, *Hadrianus VI, sive analecta historica de Hadriano Sexto, Trajectino, papa Romano*, Utrecht, 1727.

Dagboek, 1959/1960 ▸ *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz. (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Steyn*. I.H. van Eeghen ed., Groningen, 1959/1960.

Faber, 1972 ▸ J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, Wageningen, 1972.

Fehrmann, 1971-2 ▸ C.N. Fehrmann, 'De Kamper burgemeester Arnt tot Boecop en zijn tijd', *Kamper almanak*, 1971-2, 145-173.

Gaasbeek en Noordam, 1992 ▸ F. Gaasbeek en Ch. Noordam, *Montfoort. Geschiedenis en architectuur*, Zeist, 1992.

Guicciardini, 1567 ▸ Lodovico Guicciardini, *Description de tout le Païs Bas autrement dict la Germanie inferieure*, Antwerpen, 1567.
Guicciardini, 1612 ▸ Lowijs Guicciardijn, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden; anderssin ghenoemt Neder-Duytslandt, oversien ende vermeerdert meer dan de helft bij den selven autheur...overgheset in de Nederduytsche spraecke door Cornelium Kilianum*, Amsterdam, 1612.
Hart, 't, 1993 ▸ Marjolein C. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt*, Manchester/New York, 1993.
Hazemeijer, 1976 ▸ S.K. Hazemeijer, in: *Recht en slecht. Een registratie van misdaad en straf in de stad Utrecht 1550-1570* (GA Utrecht 21/5 - 3/7/1976).
Hohenberg en Lees, 1985 ▸ Paul Hohenberg en Lynn Lees, *The making of urban Europe, 1000-1850*, Cambridge, 1985.
Houtte, Van, 1964 ▸ J.A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis der Lage Landen*, Zeist/Antwerpen, 1964.
Hoven van Genderen, 1987 ▸ Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht*, Zutphen, 1987.
Hoven van Genderen, 1991 ▸ Bram van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (eds.), *Utrecht tussen kerk en staat*, Hilversum, 1991, 197-226.
Jacqmain, 1991 ▸ Monique Jacqmain, 'Les deux traductions françaises de la Descrittione di tutti i Paesi Bassi', in: Pierre Jodogne (ed.), *Lodovico Guicciardini (Florence 1521 - Anvers 1589)*. Actes du colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990, Leuven, 1991, 163-178.
Jansen, 1976 ▸ H.P.H. Jansen, *Hollands voorsprong*, Leiden, 1976.
Kalveen, Van, 1966 ▸ C.A. van Kalveen, 'Het inwonertal van Eemland ca. 1500', *JOU* 1966, 67-73.
Kalveen, Van, 1974 ▸ C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520*, Groningen, 1974.
Kemp, 1588 ▸ Cornelis Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae, et rebus a Frisis olim praeclare gestis libri tres*, Keulen, 1588.
Kuys e.a., 1983 ▸ Jan Kuys, Leontien de Leeuw, Valentijn Paquay en Remi van Schaïk, *De Tielse kroniek*, Amsterdam, 1983.
Lesger, 1990 ▸ C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, Hilversum, 1990.
Maarschalkerweerd, 1991 ▸ Ph.M. Maarschalkerweerd, 'Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen', *JOU* 1991, 39-58.
Mols, 1954-1956 ▸ Roger Mols, *Introduction a la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 3 dln; Leuven, 1954-1956.
Muller Fzn., 1883-1885 ▸ S. Muller Fz ed., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, 3 dln; Den Haag, 1883-1885.
Overvoorde en Joosting, 1897 ▸ J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting ed., *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen* I, Den Haag, 1897.
Ramaer, 1921 ▸ J.C. Ramaer, 'De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans', *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap*, 2e serie, 38 (1921) 1-38 en 174-214.
Rappard/Muller, 1911, ▸ F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz. (eds.), *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16e eeuw*, Amsterdam, 1911.
Reijmers, 1992 ▸ Annelies Reijmers, De commanderij van de ridderlijke Duitse Orde te Utrecht en haar bewoners in de vijftiende eeuw, doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht, 1992.
Robinson, 1969 ▸ David Robinson, *Beneficed clergy in Cleveland and the East Riding 1306-1340*, York, 1969.
Roessingh, 1964 ▸ H.K. Roessingh, 'Het Veluwse inwonertal, 1526-1947', *A.A.G. Bijdragen*, 11 (1964) 79-150.
Rommes, 1989 ▸ Ronald Rommes, 'De bevolking van Wijk bij Duurstede in de 17de en 18de eeuw', *Tussen Rijn en Lek* 23 (1989) 9-24.
Rommes, 1990 ▸ Ronald Rommes, 'Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16 (1990) 244-266.
Rommes, 1991 ▸ Ronald Rommes, 'Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht', *JOU* 1991, 93-120.
Rommes, 1995 ▸ Ronald Rommes, 'Duitse immigratie in Utrecht vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw', in: Karel Davids e.a. (eds.), *De republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, Apeldoorn, 1995, 169-188.
Rooyen, Van, 1988 ▸ F.J. van Rooyen, 'Naar Utrecht uitgeweken Delftenaren (circa 1572)', *Ons voorgeslacht. Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie* 43 (1988) 13-14.
Russell, 1972 ▸ Josiah Cox Russell, *Medieval regions and their cities*, Newton Abbot, 1972.
Schaïk, Van, 1987, ▸ Remi van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*, Hilversum, 1987.
Struick, 1984 ▸ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 4e dr; 1984).
Tenhaeff, 1920 ▸ N.B. Tenhaeff (ed.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechtsch-Hollandse jaarboeken 1481-1483*, Utrecht, 1920.
Tilmans, 1988 ▸ Karin Tilmans, *Aurelius en de divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*, Hilversum, 1988.
Touwaide, 1975 ▸ R.H. Touwaide, *Messire Lodovico Guicciardini. Gentilhomme Florentin*, Nieuwkoop, 1975.
Unger, 1915 ▸ N.W.S. Unger, 'De sociale en economische structuur van Dordrecht in 1555', *De Economist* 1915, 947-984.
Vervaart, 1990 ▸ O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw', *JOU* 1990, 39-57.
Visser, 1985 ▸ J.C. Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-geografisch tijdschrift*, 3 (1985) 10-21.
Vliet, Van, 1991 ▸ Kaj van Vliet, 'Thomas Basin in Utrecht', *JOU* 1991, 59-92.
Vries, De, 1974 ▸ Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700*, New Haven, 1974.
Vries, De, 1984 ▸ Jan de Vries, *European urbanization 1500-1800* London, 1984.

Vries, De, 1994 ▸ Jan de Vries, 'Population', in: Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman en James D. Tracy (eds.), *Handbook of European history 1400-1600. Late middle ages, renaissance and reformation*, Leiden, 1994, 1-50.
Vries, De, en Van der Woude, 1995 ▸ Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).
Waale, 1990 ▸ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum, 1990.
Woude, Van der, 1970 ▸ A.M. van der Woude, 'De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', *A.A.G. Bijdragen*, 15 (1970) 202-243.
Woude, Van der, 1980 ▸ A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5, Haarlem, 1980, 102-168.
Zanden, Van, 1988 ▸ J.L. van Zanden, 'Op zoek naar de "missing link". Hypothesen over de opkomst van Holland in de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 14 (1988) 359-386.
Zanden, Van, 1991 ▸ J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen, 1991).

Noten

1 Cornelius Aurelius, 1727, 251 en 255': 'o Trajectum, civitas Dei'; 'civitas Sancti'; 'civitas gloriosa ... qui tot contines in te sancta canonicorum, monialiumque collegia, tot nobilium procerum et honestorum agmina civium'; 'o felix Trajectum ... civitas literarum et villa pulchritudinis. Te enim prae ceteris nostrae Bataviae urbibus et moralis pulchritudo et docta exornat relligio..' Voor de persoon van Aurelius, zie Tilmans, 1988; voor de *Apocalypsis*, vooral daar, 44-47. Niet alleen de achtergrond van de paus kan Aurelius tot zijn bloemrijke lof hebben gebracht maar ook het feit dat Herman van Lokhorst, deken van Oudmunster, door Aurelius zijn maecenas wordt genoemd. Herman en Adriaan komen uit dezelfde Utrechtse parochie, en er bestaan meer verbindingen tussen beide dan Tilmans, 40-41 en 51 geeft.

2 Guicciardini, 1612, 255 en 258. De oorspronkelijke uitgave van 1567 bevat de mededeling over de 26 steden nog niet; dit is waarschijnlijk door de auteur in de tweede herziene en uitgebreide versie opgenomen. In Franse vertaling luidt de tekst van 1567 (Guicciardini, 1567, 249-250): Mais cest chose merveilleusse que ceste ville est situee en lieu du quel te partant en un iour, tu pourras aller (ie ne scay en quel autre endroict du monde on trouve les villes si pres l'une de lautre) a quelleque ce soit de soixante villes murees.... La cité est grande et puissante, & ha ses edifices tres-beaux, & ornez avec tres-beaux celliers par tout...' Voor de persoon van Guicciardini en zijn werk: Touwaide, 1975. Voor de Franse vertaling: Jacqmain, 1991; voor het verband van zijn werk met de traditionele lofprijzingen voor steden: Classen, 1991.

3 Kemp, 1588, Liber III caput 28 schrijft: 'Urbs Trajectum est antiqua, dives et populosa...'. Van Buchel, 1906, 224 zegt over Utrecht het volgende: 'quem populosam ac praepotentem esse non negat Junius'. Het citaat uit RAU, Dom, nr. 4258.

4 Tenhaeff, 1920, XIV.

5 Hazemeijer, 1976, 9; Ramaer, 1921, 19 en 30-38; Alberts en Jansen, 1977, 89 en 263; Visser, 1985, 10-21; Houtte, Van, 1964, 130; Vries, De, 1984, appendix 1; Rommes, 1990, 254 en 1991, 98; Mols, 1954-1956 II, 522; Blockmans e.a., 1980, 45; Struick, 1984, 150; Van der Woude, 1980, 136.

6 Blockmans, 1974, en Blockmans, 1988; Hohenberg en Lees, 1985; Russell, 1972, met name 15-38.

7 Jansen, 1976, aangevuld door Zanden, Van, 1988; Blockmans, 1981 en Brulez, 1986; zie het kaartje bij Blockmans e.a., 1980, 47.

8 De gegevens: 5.500 parochianen in de Jacobsparochie rond 1480 en 8.000 tot 9.000 communicanten in de Buurkerkparochie in 1569; Riemsdijk, Van, 1882, bijlage XXV, 296-297 en Rappard/Muller, 1911, 49, 57 en 62.

9 GAU, SA I, nr. 222-1, 125 en 183; ibidem nr. 13, 1572, f. 1-3^{v}; ibidem nr. 16, 1572, f. 83 en 85; Asch van Wijck, 1848, 131. Een telling van alle mannen tussen 18 en 60 jaar zou ook in 1514 hebben plaatsgehad (Mols, 1954-1956 I, 63).

10 Kuys e.a., 1983, 123.

11 GAU, SA II nr. 2064; nadere beschouwingen hierover in de op handen zijnde dissertatie van Ronald Rommes.

12 GAU, SA II nr. 121 (1/11-1626).

13 't Hart, 1993, 37 tabel 2.1.

14 Waale, 1990, 102; daarnaast leverde Utrecht nog 'genie'troepen, lieden die het vele graafwerk dienden op te knappen. Waale zelf (107) geeft al aan dat de animo onder de Utrechters niet groot was, wat een verdere reden is om aan deze expeditie niet al te veel op te hangen. Verderop (170-171 en 253) geeft hij overigens op dat het stadsleger maximaal 1500-1800 man omvat kan hebben. Dit cijfer is echter waarschijnlijk ontleend aan een schatting van de algemene bevolking van de hand van Visser (zie noot 5 hiervoor).

15 Tenhaeff, 1920, 35.

16 Zie hiervoor Muller Fz, 1883-1885, Inleiding 309-321; vergelijk voor Amersfoort: Maarschalkerweerd, 1991. De 'inwoenres' moesten wel aan alle stedelijke verbodsbepalingen gehoorzamen, maar bezaten niet dezelfde bescherming: de stad zou hen bijv. niet bijstaan wanneer ze buiten Utrecht terecht moesten staan. Bij doodslag op een 'inwoener' was de straf slechts laag: 6 weken gevangenisstraf en een geldboete.

17 RAU, Staten Landsheerlijke tijd nr. 368; voor de datering zie Vervaart, 1990, 52. Op de problemen die de interpretatie van deze zetting met zich meebrengt, kunnen we hier niet ingaan. Verreweg de grootste buurten waren de Bemuurde Weerd en het Lijnpad. De in totaal 415 namen doen vermoeden dat de bewoning aanmerkelijk minder dicht was dan in 1623 (1500-2000 inwoners?).

18 Hieronder bevonden zich echter ook huurlingen en naar Utrecht gevluchte boeren. Deze getallen zijn daarom minder goed te

gebruiken. Cijfers afkomstig uit de kroniek van 1481, uit de kroniek van Thomas Basin en de Bourgondische hofschrijver Molinet (Tenhaeff, 1920, 127; Basin, 1972, 170-171; daar ook het getal dat de kroniekschrijver Molinet noemt). Voor Basin in Utrecht: Van Vliet, 1991. Bij de laatste Utrechtse aanval op IJsselstein in 1511 waren volgens Hollandse bronnen ongeveer 2.000 burgers tussen 26 en 60 jaar betrokken. Zeker 431 burgers hadden de stad echter een som gelds voorgeschoten en mochten thuisblijven (Van Kalveen, 1974, 173, 176 en 178 noot 105). De op zich interessante cijfers die de Kampense burgemeester Arend toe Bocop noemt, laten we hier buiten beschouwing.

19 Overvoorde en Joosting, 1897, 10; door geen lid te zijn van een gilde kon men buiten de strikte gildebepalingen werken. Voor de militaire plichten van de gildeleden: CCIV-CCX; op dienstweigering stond een boete. Tot 1502 moest men lid van een gilde zijn om burger te kunnen worden; hierna was dit omgedraaid. Freiburg telde in 1445 64% niet-burgers, waar 80% van de Leidse immigranten rond 1600 geen burgerrecht verwierven; in Neurenberg lag dit percentage in 1449 echter op slechts 11% (Mols, 1954-1956 II, 364).

20 GAU, SA I, nr. 13, 1522, f.84^{r}.

21 Met dank aan Llewellyn Bogaers voor deze informatie. In het Raads Dagelijks Boek en het Buurspraakboek valt over de eedaflegging in augustus niets te vinden. Op 13 augustus 1536 werd een nieuwe regeling over de bewaking van de muren ingevoerd. Op 8 oktober legde de volledige magistraat de 'geboirlicke eeden' nogmaals af om te 'regieren in justicie ende goeder pollecie nae vermoegen der ordonnatien dair aff gemaict'. Op 20 oktober volgde de publicatie van een andere belangrijke verandering, de ordonnantie op de nieuwe versterking van Utrecht (Ibidem nr. 13, 1536, f. 65 en nr. 17, 1536, p. 106 en 115).

22 GAU, SA I nr. 224; hieraan zijn ook de volgende gegevens ontleend. Een nadere uitwerking van deze bron zal plaatsvinden in de dissertatie van Ronald Rommes.

23 Zie ook de in noot 19 genoemde getallen voor enkele andere plaatsen.

24 Van den Hoven van Genderen, 1987, 36. Het spotlied uit 1511 heeft het mislukte beleg van IJsselstein door de Utrechters tot onderwerp.

25 Robinson, 1969, 8. In Utrecht zal dit getal gunstiger hebben gelegen; bovendien draait het hier vooral om geestelijken met de hogere wijdingen.

26 Reijmers, 1992, 37.

27 Floris Tzwynnen, de latere stadspensionaris werkte al drie jaar in Utrecht, toen hij gedwongen werd burger te worden. Hij was ook notaris, derhalve een clericus met zeker de lagere wijdingen. De voordelen van de geestelijke stand hebben hem waarschijnlijk weerhouden om burger te worden. De Utrechtse raad had in de gespannen periode na 1477 echter meer controle over hem als burger. Over Tzwynnen: Blok, 1994.

28 Van den Hoven van Genderen, 1991, 197-198 en 221; net zomin als toen is hier ruimte voor een uitgebreidere onderbouwing.

29 Zie ook de constatering van Schaïk, Van, 1987, 141: 'De aantallen feitelijk gemobiliseerden kunnen derhalve geen afspiegeling zijn van de plaatselijke bevolkingsverhoudingen.'

30 De geestelijkheid zou dan 7.5 à 8.5% van de bevolking hebben uitgemaakt, hetgeen een betrekkelijk normaal percentage is voor bisschopsteden in die tijd.

31 Kalveen, Van, 1966; cijfers iets gecorrigeerd in Schaïk, Van, 1987.

32 Voor het hiernavolgende: RAU, Staten Landsheerlijke tijd, nr. 9, 1577, f. 13^{r}-14^{r}; ibidem nr. 19, ongedateerde brief van gecommitteerden uit Amersfoort, Wijk en Rhenen dat ze geen volmacht hadden om in het haardstedegeld toe te stemmen 'alsoe 'tselve nijet egael en kan gevonden.' GAU, SA I, nr. 13, 1577, f.94^{v}, 98^{v}, 106^{v}-107, 109, 111^{r} en 129. Ibidem nr. 16, 1577, f. 183^{v}.

33 Zie voor dit ingewikkelde onderwerp Mols, 1954-1956 I, 251-259, vooral 253 en 257-259 en Arnould, 1976, 17-19, 28, 32-33, 43-44 en 58-64. De opmerking van Schaïk, Van, 1987, 143, dat de stedelijke haardstedencijfers met de factor 4,5 vermenigvuldigd kunnen worden, gaat voor de Utrechtse tellingen dan ook niet op.

34 GA Amersfoort, Stadsarchief tot 1811, nr. 146.

35 Mols, 1954-1956 I, 257-258 en III, 81; Faber, 1972, tabel II.4 (vgl. tabel II.25). Een haardstedentelling van Dordrecht uit 1555 biedt minder geschikt vergelijkingsmateriaal. Hier staan ruim 2200 mensen geboekt voor 5476 schoorstenen. Bijna een derde werd voor slechts 1 schoorsteen aangeslagen; bovenaan de lijst staat iemand met 18 stuks. Met ongeveer 9900 inwoners zouden hier 1,8 schoorsteen per inwoner zijn (berekend op grond van Unger, 1915, 957 en 977). We weten echter niet of alle inwoners in de telling zijn opgenomen of dat er ook lieden waren vrijgesteld. Het totaal is daarom te onduidelijk om te gebruiken.

36 *Dagboek*, 1959/60, diverse verwijzingen; Rooyen, Van, 1988.

37 Zie Rommes, 1991.

38 RAU, Staten Landsheerlijke tijd nr. 9, 1577, f. 13^{r}. Voor Wijk luidde de opgave: circa 382 haardsteden en daarnaast nog eens 37 in de stadsvrijheid. De getallen voor Rhenen en zeker Wijk zijn aan de lage kant: zie hiervoor het onder noot 40 genoemde bevolkingscijfer voor Wijk.

39 RAU, Staten Landsheerlijke tijd nr. 9, 1577, f. 13.

40 Wijk bij Duurstede telde in 1597 2385 inwoners (Rommes, 1989, 10). Dit betekent dat er ofwel sprake is geweest van een forse groei van bijna 50% sinds 1577 of dat het aantal voor 1577 te laag geschat is.

41 Visser, 'Dichtheid', 14 noot 15. Overigens heeft ook Visser nergens zijn cijfers onderbouwd. De aantallen mensen per huis gaan waarschijnlijk terug op de Hollandse telling van 1514; of deze cijfers ook voor 1300 opgaan is maar de vraag; bovendien kent Utrecht een heel andere topografische ontwikkeling dan de meeste andere steden, wat een extra complicatie vormt.

42 Met dank aan Martin de Bruijn voor zijn suggesties en bereidwillige antwoorden. Opvallend is dat ook in Kampen, gezien het grote aantal nieuwe inschrijvingen als burger, na 1320 een grote groei plaatsvond.

43 Russell, 1972, 21-22.

44 De omvang van het migratiesaldo was van cruciaal belang voor de bevolkingsontwikkeling van steden in de vroegmoderne tijd. Zie bijvoorbeeld De Vries, 1984, 175-249.

45 In tegenstelling tot wat Muller beweerde konden geestelijken (met de hoger wijdingen) in de 14e eeuw incidenteel het burgerrecht krijgen. Hierna komt dit niet meer voor. ook vrouwen komen we, op twee uitzonderingen na, niet tegen in de burgerlijsten.

46 Zie bijvoorbeeld GAU, SA I nr. 222-2, p.113.

47 GAU, SA I, nr. 16 genoemd jaar. Elders blijkt ook de hoogte van het inschrijfgeld invloed te hebben gehad op de aantallen nieuwe burgers. De voor Utrecht bekende cijfers, variërend van een gouden oud Frans schild tot zeven gulden, ontlopen elkaar echter weinig, voor zover dat beoordeeld kan worden, gezien de tijdspanne van meer dan 200 jaar daartussen.

48 Zie Dekker en Van den Hoven van Genderen in de komende provinciegeschiedenis voor een samenvatting hiervan; in 1417 verdedigt de stad zich tegen de klachten van de bisschop over de toelating van buitenburgers door te wijzen op 'des groten onrechts wille, dat die maerschalken dagelix in den lande doen boven den lantbrief'. Voor de overtredingen van hun competentie door de maarschalken en de buitenburgers in het algemeen zie Van den Hoven van Genderen, 1987, met de daar genoemde literatuur.

49 Zie GAU, SA I nr. 16, 1408-1413, 1414 f. 4, 1415-1418, en Muller, 1883-1885, Inleiding, 310-311.

50 GAU, SA I nr. 16, 1441 f. 46, en 1448-1450 en Muller, 1883-1885, Inleiding, 311.

51 De Vries, 1984, appendix 1; Lesger, 1990, 223 tabel A.2.

52 In 1559 zou dit stadje 199 huizen hebben geteld: Gaasbeek en Noordam, 1992, 31.

53 Rommes, 1990, 256 tabel 2.

54 Vergelijk het rurale groeicijfer voor Holland van 0,7% per jaar (Zanden, Van, 1991, 36 tabel 2.2). In Utrecht lag het groeitempo zeker lager door het ontbreken van omvangrijke inpolderingen.

55 Vries, De, en Van der Woude, 1995, 85.

56 Voor de kleine stadjes kunnen minimale cijfers van 1000 inwoners worden verondersteld (ongeveer de grootte van Bunschoten), voor Amersfoort misschien 4.000 bewoners, voor Utrecht 20.000. De bevolking van het platteland kan geschat worden door uit de telling van Eemland uit 1514 een bevolkingsdichtheid voor de zandgronden te berekenen en deze voor de hele Utrechtse heuvelrug toe te passen. Uit Holland stamt een telling uit datzelfde jaar die onder andere getallen geeft voor plaatsen langs de grens met het Sticht. Als we ervan uitgaan dat aan de andere kant van de grens de bewoningsdichtheid identiek was en dat deze, gezien de gelijke agrarische achtergrond, niet al te veel verschilde van het overige Utrechtse platteland, kunnen we met enige omzichtigheid ook de omvang van de Utrechtse plattelandsbevolking schatten.

Van tingeltangel tot tentoonstelling

Uitgaan in Utrecht in de negentiende eeuw

W. W. Mijnhardt

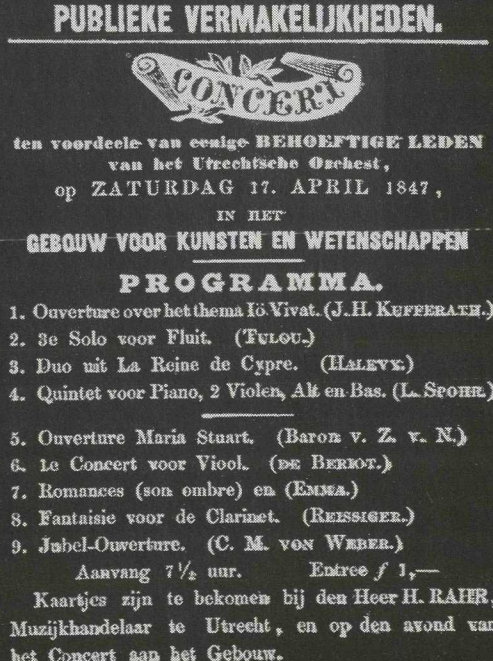

PUBLIEKE VERMAKELIJKHEDEN.

CONCERT

ten voordeele van eenige BEHOEFTIGE LEDEN
van het Utrechtsche Orchest,
op ZATURDAG 17. APRIL 1847,
IN HET
GEBOUW VOOR KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

PROGRAMMA.

1. Ouverture over het thema Iö Vivat. (J. H. KUFFERATH.)
2. 3e Solo voor Fluit. (TULOU.)
3. Duo uit La Reine de Cypre. (HALEVY.)
4. Quintet voor Piano, 2 Violen, Alt en Bas. (L. SPOHR.)

5. Ouverture Maria Stuart. (Baron v. Z. v. N.)
6. 1e Concert voor Viool. (DE BERIOT.)
7. Romances (son ombre) en (EMMA.)
8. Fantaisie voor de Clarinet. (REISSIGER.)
9. Jubel-Ouverture. (C. M. VON WEBER.)

Aanvang 7½ uur. Entree *f* 1,—

Kaartjes zijn te bekomen bij den Heer H. RAHR, Muzijkhandelaar te Utrecht, en op den avond van het Concert aan het Gebouw.

Een paar jaar geleden publiceerde Jacques Klöters onder de titel *Honderd Jaar Amusement in Nederland* het eerste overzicht van de geschiedenis van de vermaaksindustrie in Nederland[1]. Dit is een voortreffelijk en zeer leesbaar boek. Als in een kaleidoscoop krijgen we in een zestal hoofdstukken een breed panorama voorgeschoteld over de commerciële amusementswereld in de laatste honderd jaar met verrassende doorkijkjes op de lange termijn-ontwikkelingen. Het aardige aan zijn boek is dat het zich nu eens niet beperkt tot de grootheden van de Nederlandse amusementsindustrie - Van Johan Buziau tot Wim Kan - maar ook de talloze artiesten aan de vergetelheid ontrukt die in lekkende tenten, op tochtige tonelen en in rokerige zaaltjes onze voorouders enkele momenten vrolijkheid hebben verschaft. Bijzonder aardig is het aan de negentiende eeuw gewijde gedeelte. Klöters laat daarin zien hoe aanvankelijk het aanbod in de diverse steden zich concentreerde op de periode rond de jaarlijkse kermis. Slechts langzaam kregen commerciële ondernemers die voor vertier gedurende het gehele winterseizoen zorgden vaste voet aan de grond. Klöters beperkt zich - terecht overigens gezien zijn vraagstelling - tot het commerciële vermaak, maar dit vermaakstype is natuurlijk slechts een deel van het verhaal. Behalve ondernemers waren er in de negentiende eeuw ook nog vele verenigingen op de markt voor kunst en cultuur actief. Rederijkerskamers verzorgden bijvoorbeeld voordrachts- en toneelavonden, zangverenigingen hielden regelmatig uitvoeringen, allerlei soorten muziekgezelschappen organiseerden concerten, terwijl er bovendien tentoonstellingen op velerlei gebied werden ingericht. En laten we tenslotte de sport niet vergeten. Van de late negentiende eeuw af ontwikkelde de sportbeoefening zich immers tot de meest populaire vrijetijdsbesteding. Het is dan ook een interessante vraag hoe deze verschillende vermaakstypen zich tot elkaar verhielden. Trokken ze een verschillend soort publiek? Wanneer won de commercie het van het particulier initiatief? Welke vermaakstypen hebben in de loop van de tijd het onderspit moeten delven, etc?[2]

Utrecht speelt in Klöters verhaal geen grote rol. Dat behoeft ons niet te verbazen. *Honderd Jaar Amusement* verscheen ter gelegenheid van Amsterdam als Culturele Hoofdstad van Europa 1987 en heeft daarmee automatisch een sterk Amsterdamse oriëntatie. Dat is goeddeels terecht. Amsterdam was in de 19e eeuw weer culturele hoofdstad van Nederland geworden, nadat het die positie in de tweede helft van de achttiende eeuw goeddeels kwijt was geraakt. Waarom zou hij bovendien aandacht aan Utrecht hebben moeten besteden? In de diverse publikaties die de afgelopen jaren aan aspecten van het Utrechtse culturele leven in de negentiende eeuw zijn gewijd, laten de auteurs aan een ding doorgaans geen twijfel bestaan: Utrecht was een saaie stad, waarin stijfheid, godsvrucht en traagheid in het in de praktijk brengen van culturele vernieuwingen om de voorrang streden. Utrecht is overigens niet de enige stad die er bij Klöters wat bekaaid afkomt. Dat is jammer. Want het is een belangwekkend probleem hoe nu juist in provinciesteden in de negentiende

eeuw de organisatie van het vermaak in elkaar stak. Werden daar alleen afleggertjes uit de grote steden gepresenteerd of had de voortschrijdende urbanisatie, met name na 1870, ervoor gezorgd dat ook in de provincie nieuwe initiatieven werden ontwikkeld?

Klöters had met zijn boek overigens geen wetenschappelijke pretenties. Wanneer hij die wens wel had gekoesterd, zou hij van een koude kermis thuis gekomen zijn. Wetenschappelijke literatuur over de geschiedenis van het vermaak in de meest ruime zin van het woord is in Nederland nog nauwelijks voorhanden. In Engeland bijvoorbeeld is dat anders. Daar bestaat al bijna twee decennia een vereniging met een eigen tijdschrift, *Leisure Studies*, die zich uitsluitend met de geschiedenis van de amusementsindustrie bezighoudt[3]. De geschiedenis van het vermaak is niet alleen de moeite waard om haar zelfs wil of simpelweg omdat het leuk is. De buitenlandse voorbeelden maken duidelijk dat er ook geheel andere historische kwesties mee kunnen worden geïllustreerd. Amerikaanse onderzoekers hebben bijvoorbeeld de modernisering van de negentiende-eeuwse samenleving proberen te vangen in de ontwikkeling van de vrijetijdsbesteding. Zo zouden bijvoorbeeld de opkomst van de georganiseerde sportbeoefening en van het commerciële vermaak door hun fragmenterende functie een einde gemaakt hebben aan de traditionele cohesie in de kleinere dorps- en stadsgemeenschappen. Engelse historici hebben op hun beurt keer op keer betoogd dat juist aan de hand van de geschiedenis van het vermaak de opvattingen van de diverse sociale groepen over de ideale inrichting van de samenleving het best kunnen worden gedocumenteerd.

Het zou overigens al te gemakkelijk zijn de Nederlandse sociaal-historici te verwijten dat ze de geschiedenis van het vermaak links hebben laten liggen. In de laatste decennia is er op het terrein van de sociale geschiedenis van de negentiende eeuw een enorme vooruitgang geboekt. Alleen hebben in Nederland de sociaal-historici andere prioriteiten gelegd. Demografie, urbanisering en armenzorg hebben hier de meeste aandacht gekregen. Hier komt nog iets bij. In een klein land als Nederland, waarvan de geschiedenis nu eenmaal net zo omvangrijk en complex is als bijvoorbeeld de Engelse, terwijl voor de bewerking van dat terrein nu eenmaal veel minder historici voorhanden zijn, moeten keuzes worden gemaakt.

Nederlandse historici hebben zich overigens wel zijdelings, daarbij gestimuleerd door werk van Engelse vermaakshistorici, met de geschiedenis van het vermaak beziggehouden. In de negentiende eeuw bleek zowel in liberale als in orthodoxe-christelijke kring een immense bekommernis te bestaan over het gedrag van het 'gewone volk'. Dat volk diende beschaafder te worden, dat wil zeggen een gedrag te vertonen dat minder afschuw bij de orthodoxe en liberale elites zou opwekken. De pogingen van deze elites om dat 'volk' wat hun gedrag betreft naar hun eigen beeld te vormen, worden doorgaans met de term beschavingsoffensief getypeerd. Dat beschavingsoffensief bleek zich tot alle aspecten van het maatschappelijk leven

uit te strekken. Deze these van het beschavingsoffensief heeft bij historici, sociologen en antropologen heel wat pennen in beweging gebracht. Met name op het terrein van onderwijs, opvoeding, armenzorg en verzuiling is de omvang en betekenis van dit offensief langzamerhand behoorlijk in kaart gebracht[4].

Ook het vermaak was een ideaal doelwit van de beschavende elites. Het zingen van onfrisse straatliederen, het beoefenen van sporten als hanen- of hondengevechten, de liederlijke vertoningen op de kermis, om maar niet te spreken van onzedelijk gedrag in café-chantants en huizen van plezier dienden evenzeer bestreden te worden. Tegelijkertijd moesten verantwoorde alternatieven als volksvoorlezingen, volksgezang, gymnastiek en beschaafd toneel worden aangeboden. Vandaar de oprichting in vele steden van Verenigingen voor Volksvermaken. Deze organisaties wensten de kermis, in vele plaatsen immers het jaarlijks hoogtepunt in de vermaakscurve en met name van orthodoxe zijde aangewezen als de poel des verderfs bij uitstek, te vervangen door beschaafd volksvermaak. Een andere optie was, althans in de ogen van deze elites, oude feesten en vermaken een nieuwe dimensie of duiding te geven zodat ze meer overeenkwamen met wat een welgevoeglijk en godvrezend burger kon doen en laten. Op dit terrein is, zoals gezegd, het aanbod van historici veel schaarser gebleken, al zijn er inmiddels enkele uitzonderingen[5].

Op de ingewikkelde markt van kunst, cultuur en vermaak waren natuurlijk niet uitsluitend aanbieders, consumenten en beschavende burgers actief. Ook de overheid was een regulerende factor van betekenis, al was het maar passief in de vorm van het verlenen van toestemming voor manifestaties of het heffen van belastingen. Sinds het geruchtmakende artikel 'Holland op zijn smalst' van Victor de Stuers in de *Gids* van november 1873 waarin hij de geringe belangstelling van nationale overheden voor het cultuurbeleid aan de kaak stelde, is het ontbreken van een nationaal cultuurbeleid in talloze publikaties anathema geweest. De gezaghebbende Emanuel Boekman uit 1939 kwam tot een soortgelijke conclusie ten aanzien van het cultuurbeleid van de gemeentelijke overheden. Eerst vanaf 1870 zou, aanvankelijk nog slechts mondjesmaat, een begin worden gemaakt met een gemeentelijk cultuurbeleid[6]. De aanklacht van De Stuers is inmiddels op diverse plaatsen genuanceerd[7]. De nationale overheid had, ook in de negentiende eeuw, wel degelijk een cultuurbeleid. Over de negentiende-eeuwse cultuurpolitiek van lokale overheden is veel minder bekend.

De hierboven opgeworpen vragen waren enkele jaren geleden aanleiding een doctoraalwerkcollege te organiseren over de ontwikkeling van het vermaak in Utrecht in de negentiende eeuw. Het begrip vermaak werd hierbij heel ruim genomen. Uitgangspunt was de vraag welke mogelijkheden de Utrechter had om zijn zinnen te verzetten of het nu om muziek, tentoonstellingsbezoek of een avondje variété ging. Alleen georganiseerde evenementen werden in het onderzoek betrokken. Vertier

als cafébezoek of een wandeling langs de bolwerken dat natuurlijk ook als vermaak kan worden beschouwd, werd buiten het geheel gehouden, al was het maar omdat deze vermaaksvormen moeilijk te traceren zijn. De doelstelling van het college was heel bescheiden. We wilden vaststellen hoe het georganiseerd vermaak in Utrecht zich ontwikkelde, welke bronnen we daarvoor konden gebruiken en welke aanbieders op deze markt actief waren. De resultaten waren opmerkelijk. Met name na 1850 kreeg Utrecht in een snel tempo steeds meer uitgaansmogelijkheden. Was aanvankelijk de kermis nog het onbetwiste hoogtepunt van het jaar, in de tweede eeuwhelft nam de kermis niet zo zeer in betekenis af, maar werden er het gehele jaar door allerlei evenementen georganiseerd. Het gebruikelijke verwijt dat Utrecht een saaie stad was, houdt geen stand. Vergeleken met Amsterdam was het Utrechtse aanbod uiteraard klein, maar wanneer de omvang van Utrecht in aanmerking wordt genomen was er, zeker vergeleken met het eigen Utrechtse verleden, duidelijk van de ontwikkeling van een kleine vermaaksindustrie sprake. Niet alleen het commercieel vermaak nam toe. Ook de verenigingen lieten zich niet onbetuigd en organiseerden steeds meer evenementen.

De bronnen vormden echter een groot probleem. Onze voornaamste bron was de krant. De betrouwbaarheid hiervan was moeilijk te toetsen. In hoeverre weerspiegelde een toegenomen aantal besprekingen van evenementen werkelijk een groei? Of was die toename het gevolg van een veranderend redactiebeleid? Bovendien hebben kranten eerder de neiging buitengewone gebeurtenissen dan het alledaagse te vermelden. Zelfs de kranteadvertenties zijn niet direkt betrouwbaar. Betekende een toename van het aantal advertenties ook een toename van het aantal voorstellingen? Of nam de publieke belangstelling juist af of moest men gezien het groeiende aanbod meer concurreren en werden daarom steeds advertenties geplaatst? [8] Controles via de affícheverzameling van het Utrechtse Gemeentearchief en het archief van Burgemeester en Wethouders boden wel enig soelaas maar leverden nog geen waterdichte gegevens op. Ook al zijn de cijfers dus niet geheel betrouwbaar, de bovenvermelde ontwikkelingen kunnen zonder meer staande worden gehouden.

Enkele studenten hebben vervolgens in de vorm van een doctoraalscriptie het onderzoek voortgezet. Drie scripties worden hieronder in verkorte vorm gepubliceerd. Ze bieden zeker nog geen antwoord op alle hierboven vermelde vragen. Wel geven ze een aardig inzicht in de Utrechtse ontwikkelingen. Ze zijn vooral bedoeld als tussentijds verslag van werk in uitvoering en dienen als aansporing om het onderzoek voort te zetten.

In haar scriptie "Ondernemers van publieke vermakelijkheden en de opkomst van het burgerinitiatief" heeft Nellie van Vulpen een poging gedaan de commercialisering van het Utrechtse vermaak in de tweede helft van de negentiende eeuw in kaart te brengen. Centrale vraag was in hoeverre het commerciële vermaak de

andere aanbieders op de markt zoals verenigingen wist te overvleugelen. Haar conclusies zijn om twee redenen van belang. Ook in Utrecht was er van een duidelijke commercialisering van het vermaak sprake. Het lijkt er echter niet op dat de groei van het aantal commerciële evenementen de expansie van het verenigingsvermaak in de weg heeft gestaan. Integendeel. Beide aanbieders bleken te profiteren van een groeiende vraag naar vertier. In dat opzicht lijken de Utrechtse ontwikkelingen te passen in een internationaal patroon. Ook elders is aangetoond dat de groei van de commercie geen nadelige gevolgen heeft gehad voor het particuliere verenigingini-tiatief[9]. Meer uitzonderlijk lijkt op het eerste gezicht het mislukken van de commercialisering in de jaren '80 te zijn. Dan stort het Utrechtse vermaaksimperium van de familie Abspoel ineen en alleen dankzij het particulier burgerinitiatief kon een gedeelte van het bedrijf in stand worden gehouden. Van Vulpen laat echter zien dat we niet te snel van een mislukking mogen spreken. Buitenlands onderzoek, en dan met name voor Engeland, heeft aangetoond dat ook daar de meeste provinciesteden nog te klein waren om een succesvolle commercialisering van het vertier mogelijk te maken. Alleen in metropolen als Londen was een succesvolle commercialisering haalbaar. In een dergelijk perspectief blijkt zelfs Amsterdam nog aan de kleine kant. Ook hier was het particulier initiatief immers noodzakelijk om podia als het Concertgebouw op te richten en in stand te houden.

In Utrecht was overigens al vroeg een vergelijkbare faciliteit aanwezig in de vorm van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. In haar scriptie heeft Christine Weijs de vraag gesteld of het gebouw dat bij de opening expliciet was bestemd 'voor al de ingezetenen der stad', deze doelstelling in de tweede helft van de eeuw heeft kunnen waarmaken. Haar conclusie luidt dat het bestuur van K&W nauwelijks ruimte maakte voor activiteiten die niet uit eigen kring afkomstig waren. Rederijkerskamers bijvoorbeeld die hier hun uitvoeringen wilden organiseren maar hun leden uit een andere, lagere sociale groep dan de bestuurders van K&W recruteerden, kregen in Kunsten en Wetenschappen in de praktijk maar moeilijk toegang. Om de begroting sluitend te maken verhuurde het bestuur de ruimtes toen maar aan allerlei verenigingen die niets met de doelstelling van K&W uitstaande hadden. Deze gang van zaken illustreert voortreffelijk een van de paradoxen van het beschavingsoffensief. De elites die vaak oprecht de behoefte gevoelden de eigen cultuur voor anderen toegankelijk te maken, schrokken niet zelden terug van de consequenties van hun eigen handelen, zeker wanneer er sociale grenzen doorbroken dreigden te worden. Men wenste de lagere bevolkingsgroepen wel te beschaven maar weigerde er fysiek mee geconfronteerd te worden. Of, zoals Jan Blokker enkele jaren geleden deze paradox onder woorden bracht: 'Ik haat het museum tegenwoordig, het is stampvol met allerlei tuig. Mijn primaire en elitaire reactie is dan direct: die hebben hier niets te maken, ze begrijpen het toch niet. Maar dat is natuurlijk schandelijk.'[10]

Bij de totstandkoming van het gebouw van Kunsten en Wetenschappen in Utrecht speelde het gemeentebestuur van Utrecht een grote rol. Een dergelijke betrokkenheid van de overheid bij het stedelijke culturele leven spoort niet met het gevestigde beeld. In haar scriptie heeft Monique Dirven het negentiende-eeuwse gemeentelijk cultuurbeleid onderzocht. De resultaten ervan hebben dat standaardbeeld stevig geretoucheerd. Het Utrechtse gemeentebestuur stelde in de loop van de eeuw steeds meer geld voor cultuur ter beschikking. Ze had hiervoor economische motieven. Welgestelden zouden op die wijze beter aan de stad kunnen worden gebonden. Maar de pretentie van de gemeente ging verder. Ook zij wilde een rol spelen in het beschavingsoffensief dat de minder bedeelden een betere toegang tot de cultuur zou verlenen. Utrecht lijkt in dit opzicht zelfs een gidsrol vervuld te hebben, al waren de resultaten - getuige de activiteiten van het K&W-bestuur - niet altijd even bemoedigend.

Deze kleine studies maken, bij al hun beperkingen, duidelijk dat de geschiedenis van het vermaak ook voor Nederland vruchten kan afwerpen. Utrecht met zijn grote vermaaksaanbod tussen tingeltangel en tentoonstelling vormt hiervan een interessante casus.

W.W. Mijnhardt is hoogleraar cultuurgeschiedenis na 1500 bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit.

Noten

1 J. Klöters, *Honderd jaar amusement in Nederland* (Den Haag 1987).

2 Zie voor een goede uiteenzetting over dit type vragen: W.Knulst, *Van vaudeville tot video, een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in hert uitgaan en het gebruik van de media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989).

3 Zie voor een recent overzicht: P.Bailey, 'Leisure, culture and the historian. Reviewing the first generation of leisure historiography in Britain', *Leisure Studies*, 8 (1989) 107-127.

4 Een beperkte keuze uit het enorme aanbod: J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994), m.n. 11 e.v. voor een introduktie in het begrip beschavingsoffensief en V.C.Sleebe, *In Termen van Fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied (1770-1914)* (Assen 1994) voor een modelanalyse van dat offensief.

5 Zie o.a. de bundel geredigeerd door L. Heerma van Voss en F. van Holthoon, *Working class and popular culture* (Amsterdam 1988). en de recente studie over het beschavingsoffensief in Goes van J.Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995).

6 E.Boekman, *Overhand en kunst in Nederland* (Amsterdam 1939). Vgl. *Het leven als leerschool. Portret van Emanuel Boekman 1889-1940)* (Amsterdam 1989).

7 Vgl. V. de Stuers, *Holland op zijn smalst* (Bussum 1975).

8 Zie voor een grondige bespreking van dit type problemen, Claude S.Fischer, 'Changes in Leisure activities, 1890-1940', *Journal of Social History* (1994) 453-475.

9 Vgl. Fischer, 'Changes', 469.

10 Geciteerd bij J.Helsloot, 'De paradox van Jan Blokker', in: Don Kalb en Sytze Kingma, *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in de 19e en 20e eeuw* (Amsterdam 1991) die dit verschijnsel voortreffelijk analyseert.

Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw

Monique Dirven

De overheden in het negentiende-eeuwse Nederland hadden geen enkele aandacht voor culturele zaken. Het sterkst gold dit voor de stadsbesturen; pas na 1900 gingen deze er langzaam toe over kunst en cultuur onderdeel te maken van het beleid.

Dit idee, dat de gemeentebesturen zich volledig afzijdig hielden van de kunst, wordt algemeen geaccepteerd. Toch moet deze mening aangepast worden. Een onderzoek op het gebied van toneel, beeldende kunst en muziek in het Utrecht van de vorige eeuw leverde verrassende resultaten op.

Monique Dirven (1969) volgde de specialisaties Cultuurgeschiedenis en Cultuureducatie aan de Letterenfaculteit van de Universiteit Utrecht. In 1993 rondde zij haar studie af. Momenteel is zij werkzaam bij het bureau Explorama in Utrecht, als projectmedewerkster voor onder andere het Willibrordjaar.

Kunst en cultuur vormen tegenwoordig een vanzelfsprekend onderdeel van het beleid van alle overheden. Op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau nemen bestuurders het initiatief tot het tot stand brengen of steunen van kunst. Ondanks de bezuinigingen van de laatste jaren gaan er nog steeds grote sommen geld naar culturele instellingen en activiteiten.

In vroeger eeuwen waren het vaak hooggeplaatste personen, die uit interesse kunstenaars steunden of particuliere collecties aanlegden. Voorbeelden hiervan zijn de koningen Lodewijk Napoleon en Willem I, aan het begin van de negentiende eeuw[1]. Zij besteedden veel aandacht en geld aan eigentijdse kunst, en aan het uitbreiden van verzamelingen van oude kunst. Emanuel Boekman schreef in zijn dissertatie *Overheid en Kunst in Nederland* uit 1939 dat in deze situatie pas aan het einde van de negentiende eeuw verandering kwam[2]. Na 1870 ging de Nederlandse overheid er volgens hem langzaam toe over om kunst en cultuur te steunen.

In dit artikel richt de aandacht zich op het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw. Hield ook het gemeentebestuur in de vorige eeuw zich bezig met culturele zaken? Maakten kunst en cultuur deel uit van het beleid? Om een antwoord op deze vragen te vinden, is onderzoek gedaan naar het gemeentelijk beleid in een van de vier grote steden, Utrecht. In dit artikel wordt ingegaan op de houding van het gemeentebestuur tegenover muziek, toneel en beeldende kunst.

Het stadsbestuur van Utrecht in de negentiende eeuw

Het stadsbestuur van Utrecht bestond uit het college van Burgemeesters en Wethouders en de gemeenteraad. De gemeenteraad telde rond 1850 29 leden. Vóór de instelling van de gemeentewet in 1851 hadden raadsleden zitting voor het leven, daarna kozen de stemgerechtigde burgers hun bestuur voor een periode van zes jaar. Alleen mannelijke burgers vanaf 23 jaar, die een bepaald bedrag aan belasting betaalden, mochten stemmen. Na 1850 veranderde de samenstelling van de raad langzamerhand. Terwijl vóór 1851 voornamelijk renteniers en magistraatspersonen zitting hadden, kregen in de tweede helft van de eeuw steeds meer mannen met vrije beroepen een plaats, zoals advocaten en artsen. Op het eind van de eeuw namen de eerste ondernemers en vertegenwoordigers van de werklieden zitting.

Moderne politieke partijen waren er nog niet. Vanaf het midden van de eeuw bestond wel het recht tot oprichting van eigen kiesverenigingen. De belangrijkste in Utrecht waren de liberale Utrechtse Kiezersvereniging (UKV) en de Unie, de conservatieve kiesvereniging van de oude elite.

Naast de conservatieve en liberale waren er de christelijke kiesverenigingen. Aanvankelijk hadden deze weinig invloed, maar aan het einde van de eeuw lieten ze hun stem steeds luider horen. Dit bewerkstelligde een toenadering tussen liberaal en conservatief, die samen sterker stonden tegenover de opkomende kerkelijke partijen[3]. De verschillen tussen liberaal en conservatief verdwenen hierdoor steeds meer. Ondanks het naast elkaar bestaan van verschillende kiesverenigingen was er nauwelijks sprake van grote politieke tegenstellingen. Alle bestuurders behoorden tot de kleine groep gegoede inwoners in de stad. De adel en de hogere burgerij maakten nog steeds de dienst uit[4].

H.A. van Beuningen, één van de eerste ondernemers in de Utrechtse gemeenteraad, ca. 1908. GAU, TA, C33.433

De raadsleden, die over het algemeen weinig binding met de kiesvereniging hadden, zaten op persoonlijke titel in de raad en brachten hun eigen mening naar voren [5]. Politieke programma's bestonden niet en van een omschreven beleid was geen sprake.

Het ontbreken van politieke programma's en beleidsnota's maakte het moeilijk de ideeën over het steunen van kunst en cultuur te achterhalen. Een van de belangrijkste bronnen vormden de gemeenteraadsverslagen. Deze doen bijvoorbeeld verslag van de besprekingen rond het wel of niet toekennen van een subsidie. Tijdens de jaarlijkse begrotingsbesprekingen stonden culturele subsidies regelmatig ter discussie. Ik heb systematisch alle *Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad* tussen 1853 en 1910 bekeken. Ook de *Verslagen van de toestand van de gemeente Utrecht* van deze jaren heb ik bestudeerd. Daarnaast gaven de archieven van verschillende culturele verenigingen en instellingen, en de *Notulen van Burgemeester en Wethouders* soms relevante informatie.

Muziek

Het Collegium Musicum Ultrajectinum

Utrecht had in de negentiende eeuw een bloeiend muziekleven. Talloze muzikale gezelschappen en verenigingen waren actief in de stad en genoten soms zelfs nationale bekendheid. Beroepsmusici traden op in bijvoorbeeld Tivoli, in de oude Mariakerk aan de Mariaplaats en na 1847 in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Amateur-verenigingen oefenden in besloten kring en gaven jaarlijks een uitvoering.

Hechtte het stadsbestuur belang aan de muziek? Al in de zeventiende eeuw steunde de Vroedschap een muzikale vereniging, het Collegium Musicum Ultrajectinum (CMU). Deze elitaire, besloten vereniging was opgericht in 1631. De leden waren afkomstig uit de bourgeoisie[6]. Onder hen bevond zich een aantal leden van het stadsbestuur, wat waarschijnlijk de reden was dat de stad de vereniging steunde. Vanaf het begin stelde het stadsbestuur gratis een ruimte ter beschikking en het

stemde in 1661 toe in een jaarlijks subsidie van vijftig gulden[7].
De financiële steun groeide in de loop der jaren en bedroeg in 1830 duizend gulden. In dat jaar werd de band tussen het CMU en het stadsbestuur nog hechter. De Utrechtse afdeling van de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst wilde in samenwerking met het CMU het niveau van het plaatselijke muziekleven verhogen. Besprekingen tussen de twee verenigingen en het stadsbestuur leiden tot de aanstelling van een 'stadsmuziekdirecteur'[8], in dienst van de gemeente. De keuze viel op Johann Hermann Kufferath uit het Duitse Bielefeld. Hij was vanaf januari 1830 werkzaam in Utrecht als dirigent van de stadsconcerten van het CMU en directeur van de Toonkunstafdeling. Ook dirigeerde hij het schouwburgorkest en leidde het Utrechtse Studenten Orkest, dat net als het CMU iedere winter zes of zeven optredens gaf. De stadsmuziekdirecteur ontving een jaarlijks salaris van 900 gulden van het stadsbestuur. Omdat de stad nu de directeur van het CMU betaalde, ging de subsidie aan de vereniging omlaag van duizend naar zevenhonderdvijftig gulden.
Een vooruitstrevende ontwikkeling was de instelling van de 'Stedelijke Zangklasse', die ook door Kufferath beheerd werd. Talentvolle kinderen uit minder gegoede gezinnen kregen op deze school gratis muziekonderwijs. Het stadsbestuur van Utrecht was hiermee waarschijnlijk het eerste in Nederland dat georganiseerd muziekonderwijs steunde[9].

Een nieuw cultuurcentrum in Utrecht

De instelling van een stadsmuziekdirecteur wierp zijn vruchten af. Kufferath bewerkstelligde een opleving van het Utrechtse muziekleven[10]. De belangstelling voor de stadsconcerten groeide, en daardoor voldeed de oude Stadsmuziekzaal in het koor van de Mariakerk (gelegen aan de Mariaplaats) niet langer. De bestuursleden van Toonkunst en van het CMU voerden besprekingen met het stadsbestuur, die leidden tot de oprichting van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.
Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (het huidige conservatorium) werd in 1847 geopend, op de plaats van de oude Mariakerk. Allerlei verenigingen en instellingen konden er -tegen een laag tarief- zalen huren om er hun bijeenkomsten, vergaderingen, tentoonstellingen of concerten te houden. Het stadsbestuur leverde een financiële bijdrage aan het nieuwe 'cultuurcentrum'. Jaarlijks stond een bedrag op de begroting voor de aflossing van aandelen. In de commissie van beheer van Kunsten en Wetenschappen zaten twee leden uit het stadsbestuur[11].
Het gebouw was een aanwinst voor de stad, maar financieel functioneerde het niet goed. De stad nam daarom in 1860 het beheer over. Het stadsbestuur had duidelijke ideeën over de wijze waarop het beleid gevoerd moest worden. Het wilde geen commerciële instelling van het gebouw maken; het moest voor culturele doeleinden bestemd blijven.

Jaren later, in 1885, bespraken B & W de lage tarieven voor huur van de lokalen. Ze besloten deze nog steeds niet te verhogen. Bij de oprichting van het gebouw was bepaald dat het behalen van zoveel mogelijk winst niet het doel van K. en W. zou zijn, maar dat het belangrijk was dat de burgerij voor niet te hoge bedragen geschikte lokalen kon huren. Zo zou de gemeente 'nuttige en goede zaken' bevorderen. Wat in de praktijk van deze ideële doelstellingen terechtkwam, wordt beschreven door Christine Weys in dit Jaarboek.

Het Muziekcorps van de Stedelijke Schutterij

Een complot tegen de stadsmuziekdirecteur was er de oorzaak van dat in 1862 de verhouding tussen het CMU en het stadsbestuur veranderde. Een aantal ontevreden bestuursleden van het Collegium had een jaar eerder een verzoek ingediend bij de raad om Kufferath eervol ontslag te verlenen als stadsmuziekdirecteur. Ze vonden zijn programma's te modern en gaven hem de schuld van de verslechterende financiële situatie van de vereniging. De raad weigerde het verzoek in te willigen, maar in 1862 nam Kufferath zelf ontslag als gevolg van de intrige tegen hem. De nieuwe directeur van het CMU, Richard Hol, was niet in dienst van de stad. Bij Kufferath had deze constructie immers problemen opgeleverd. Wel ontving het CMU een extra subsidie van 750 gulden per jaar als bijdrage voor zijn salaris [12].

De muzikale interesse van het stadsbestuur verschoof in de loop der jaren van het CMU naar het Muziekcorps van de Stedelijke Schutterij. Dit gezelschap bestond sinds 1795. In 1828 leidden bezuinigingsmaatregelen tot de opheffing, maar in 1844 werd het Schutterijkorps opnieuw opgericht. Het gaf harmonieconcerten op verschillende plaatsen in de stad en kreeg drie jaar later ook een symfonische afdeling. Welke reden had het stadsbestuur om dit korps, dat veel minder 'chique' was dan het CMU, te steunen? Aan de financiële steun die het Schutterijkorps ontving waren enkele voorwaarden verbonden. Het moest regelmatig ter beschikking staan van het stadsbestuur en in de zomermaanden openbare, gratis toegankelijke 'volksconcerten' geven op de Maliebaan. Het stadsbestuur vond het belangrijk ook de 'lagere klassen' muzikaal genot te verschaffen; dat zou hen opvoeden tot goede burgers.

De subsidie voor het muziekkorps kwam uit de post 'openbare vermakelijkheden' op de begroting en bedroeg aanvankelijk tweeduizend gulden. In 1862 maakte het raadslid Pabst bezwaar tegen de steun: hij vond dat het muziekkorps te weinig in het openbaar optrad om de subsidie te rechtvaardigen [13]. Andere raadsleden waren het hiermee eens. Maar de reden van het beperkte aantal optredens was volgens velen dat de stad geen geschikt podium bezat. Het korps stond op de Maliebaan op een te kleine verhoging, zonder beschutting. De raad besloot daarom tot oprichting van een vaste muziektent.

Over de noodzaak daarvan was iedereen het eens, maar er heerste grote onenig-

heid over de plaats waar deze moest staan. De mogelijkheden waren de Maliebaan, de Nieuwe Baan en het Lepelenburg. Alle drie deze plaatsen riepen hevige bezwaren op. De Maliebaan zou ontsierd worden, de Nieuwe Baan lag te ver buiten de stad, en het Lepelenburg had te weinig ruimte. Een compromis bracht in 1865 voorlopig uitkomst. De raad besloot een verplaatsbare tent te laten maken, die ging circuleren tussen de drie locaties. Op de plaats die het best voldeed, zou de definitieve tent komen [14]. Waarschijnlijk is deze verplaatsbare tent veel langer blijven functioneren dan aanvankelijk gepland was. Pas in 1890 sprak de raad opnieuw over een muziektent. Uit deze besprekingen blijkt dat er al geruime tijd een tent op het Lucas Bolwerk stond, die echter nog steeds verplaatsbaar was [15].

Het Muziekkorps van de Stedelijke Schutterij kwam in steeds grotere financiële problemen. De salarissen van de vele musici drukten zwaar op de begroting, hoewel ze niet erg hoog waren. Om aan de muzikale smaak van de tijd tegemoet te komen, moesten voortdurend nieuwe musici aangenomen worden en muziekinstrumenten aangeschaft. Het korps diende in de loop der jaren vele verzoeken in tot verhoging van de subsidie. Dit lokte telkens hevige discussies uit in de raad. Tegenstanders vonden dat de stad al genoeg bijdroeg aan de muziek. De financiële toestand van de gemeente was niet rooskleurig en voortdurend werden de belastingen verhoogd. Dit geld kon beter besteed worden dan aan de muziek. Een beter uitgerust korps was volgens deze raadsleden niet nodig: 'Het publiek is licht tevreden, als het maar krachtige muziek hoort, waarbij de Turksche trom zich goed laat horen. Het apprecieert toch geen stukken van Beethoven en dergelijke' [16]. Daarnaast wezen ze erop dat het korps niet genoeg in het openbaar optrad om een verhoging van de bijdrage te rechtvaardigen.

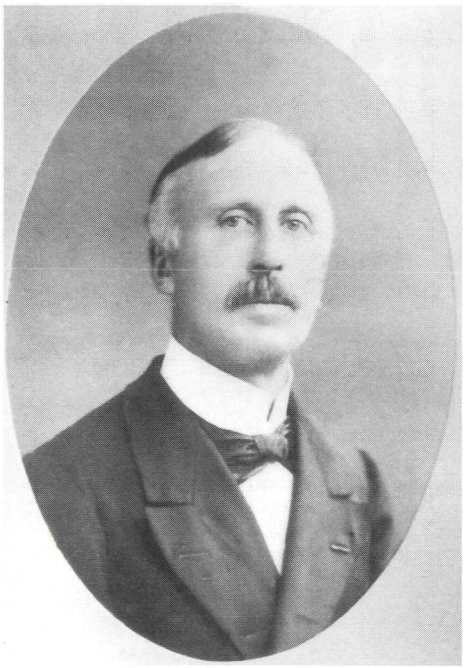

Dr P.Q. Brondgeest, GAU. TA, C 28.945

Voorstanders betoogden dat de hele bevolking profiteerde van uitvoeringen. De armen konden de openbare concerten beluisteren en zij die het zich konden permitteren gingen bijvoorbeeld naar Tivoli. Ook andere instellingen, zoals het CMU en verschillende zangverenigingen, maakten gebruik van de diensten van de musici van het korps. Zoals raadslid P.Q. Brondgeest in 1893 uitdrukte: 'Is dit niet een voordeel, dat men instellingen heeft, die in bloei verkeeren, en aan zoo velen een genot geven, dat gerekend kan worden tot de meest zuivere, de meest

beschavende te behooren, een instelling, die ook aan zoo velen een bestaan verzekert?'[17].

De voorstanders bleven in de meerderheid, zodat de subsidie voortdurend steeg. Op het eind van de eeuw was het bedrag opgelopen tot 10.000 gulden, wat in die tijd een gigantisch bedrag was. Het stadsbestuur ging zich ook bemoeien met het bestuur van het muziekkorps. Vanaf 1895 voerde de Vereniging 'Het Utrechtsch Stedelijk Orkest' (USO) het beheer. Het korps kwam daarmee los te staan van de schutterij[18]. In het bestuur van deze vereniging zaten twee afgevaardigden uit de gemeenteraad.

Een eeuwenoude band verbroken

Hoe ging het ondertussen met het elitaire Collegium? Er kwam steeds meer bezwaar tegen de financiële steun aan deze vereniging. Het was een particuliere instelling die volgens sommigen net zo weinig recht op gemeentegeld had als de vele andere verenigingen in de stad. In 1873 wees het raadslid Van Doorn erop dat de subsidie aan het CMU -in tegenstelling tot de steun aan het Muziekkorps- niet aan alle inwoners ten goede kwam. De concerten waren niet openbaar en konden alleen door de zeer vermogenden bijgewoond worden. Die konden hun eigen vermaak wel betalen en hadden geen recht op een bijdrage uit de gemeentekas.

Mr N.J.P. Kien, de burgemeester, ontstak hierop in woede: 'Behoort de meer beschaafde klasse dan niet tot het volk? Zal men de stad Utrecht zoo maken, dat meer beschaafden zich er niet meer vestigen willen? Dat maakt op mij een zeer onaangenamen indruk. Mijn liefde voor het volk strekt zich uit tot alle klassen'[19]. Ook het feit dat de subsidie al eeuwen bestond, was voor Kien reden om hem te behouden.

Ondanks voortdurende bezwaren bleef de subsidie aan het CMU tot 1895 op de gemeentelijke begroting. Een reden hiervan kan zijn dat veel leden van het stadsbestuur lid in het CMU zaten en weigerden de steun aan de eigen vereniging af te schaffen. Als rechtvaardiging voor het behoud ervan voerden ze aan dat het CMU belangrijk was voor vele andere muzikale instellingen in de stad. En als Utrecht geschikt vermaak bood aan gegoede inwoners, vestigden zich nieuwe rijken in de stad. Die brachten belastinggeld in het laatje.

In 1895 stemde uiteindelijk toch een meerderheid van de raad voor afschaffing van de subsidie aan het CMU. Hoewel de vereniging wist dat de steun al jarenlang ter discussie stond, was ze niet voorbereid op dit besluit. De financiële gevolgen kwam ze nooit te boven. Na een aantal moeilijke jaren werd het Collegium Musicum Ultrajectinum in 1920 opgeheven.

Andere muzieksubsidies

Het CMU en het muziekkorps van de schutterij waren niet de enige instellingen die

de inwoners van Utrecht muzikaal genot verschaften. Ook het Studentenconcert verzorgde optredens, o.a. in het 'amusementspark' Tivoli. Voor amateurs waren er in de loop van de tweede helft van de eeuw steeds meer zangverenigingen, koren en kamerensembles. Sommige hiervan waren verbonden aan de Vereniging ter bevordering van de Toonkunst, andere werden door particuliere muziekliefhebbers opgericht.

Kregen deze verenigingen en instellingen ook steun van het stadsbestuur? Behalve aan het CMU en het Schutterijkorps heeft de gemeente Utrecht in de negentiende eeuw geen vaste muzieksubsidies verleend. Maar hiertoe zijn ook geen verzoeken ingediend. Op indirecte wijze profiteerden de vele verenigingen wel van gemeentegeld. Ze hadden belang bij de aanwezigheid van goede musici in de stad, en ze konden tegen een laag tarief gebruik maken van de zalen in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

Vier muzikale organisaties deden wel een (eenmalig) beroep op de gemeenteraad. Dit betrof twee zangfeesten (in 1874 en 1887), een muziekwedstrijd (in 1877) en een Volkszangschool voor kinderen van minder bedeelde inwoners (opgericht in 1883). Allemaal ontvingen ze de gevraagde steun van de stad. Bij alle was de reden hiervan dat ze voldeden aan het criterium dat op het eind van de negentiende eeuw steeds belangrijker werd: de subsidie kwam aan alle inwoners van de stad ten goede.

Het betoog dat raadslid Fruin in 1884 hield vóór toekenning van het bedrag aan de Volkszangschool, gaf een reden voor het grote belang dat velen toekenden aan de muziek. Deze school zou een bijdrage leveren aan de bevordering van de beschaving. Wanneer de 'volksklasse' behoorlijk leerde zingen, zou ze ophouden met het 'uitbrullen van smakelooze en onkiese liederen' langs de straten[20]. Het steunen van muziek had volgens hem dus tot doel het verheffen van de lagere klassen en daarmee het bevorderen van een aangename sfeer in de stad.

Toneel

De schouwburg

In tegenstelling tot het bloeiende muziekleven was er op het gebied van theater minder te doen in Utrecht. Een eigen toneelgezelschap heeft de stad in de vorige eeuw nooit gehad. Pas in 1796 was er een vaste schouwburg (op het Vredenburg), maar dit gebouw brandde in 1808 af. Het duurde tot 1819 voordat de nieuwe schouwburg opgericht werd.

Nadat de oprichter, C. van Leeuwen, was overleden, veranderde de schouwburg een aantal malen van eigenaar. In 1851 kocht J.E. de Vries het gebouw. Hij heeft het jarenlang in handen gehad. Het dagelijks bestuur liet hij over aan J. van Doesburg.

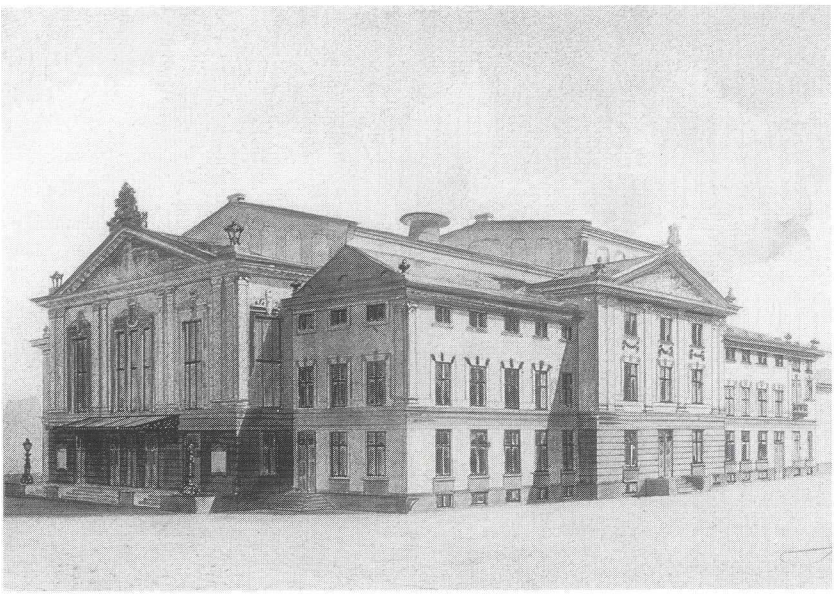

De schouwburg na de verbouwing. GAU, TA X 4.19, neg. C34.248

Deze slaagde er decennia lang in programma's samen te stellen die waren aangepast aan de smaak van het publiek: veel melodrama's en blijspelen[21].
De Utrechtse schouwburg was een rangentheater, met vier amfitheaters in hoefijzervorm. De goedkoopste zitplaatsen in het vierde amfitheater werden het 'schellinkje' genoemd. Het zicht op het podium was er erg slecht en er stonden alleen enkele oncomfortabele banken. Het balkon en het eerste amfitheater hadden de beste plaatsen. Alleen de meest vermogende inwoners van de stad konden zich een plaats op de betere rangen veroorloven[22].

Steun of censuur?

Hoewel de schouwburg in particuliere handen was, had het stadsbestuur wel enige zeggenschap verworven over het toneelaanbod. In 1819 verleende de stad Cornelis van Leeuwen toestemming om een vaste schouwburg te bouwen op het Vredenburg en gaf hem de grond in erfhuur. Van Leeuwen kreeg het alleenrecht op schouwburg-exploitatie in de stad, maar in ruil hiervoor moest hij voor iedere voorstelling toestemming vragen aan B & W[23]. Hoewel deze regeling een stevige controle garandeerde, heb ik geen voorbeelden gevonden van voorstellingen die door het stadsbestuur zijn afgewezen.
De bemoeienis van de stad bleef niet beperkt tot toezicht op de voorstellingen. De schouwburg ontving ook financiële steun. Dit blijkt uit een brief die Van Leeuwen op 11 december 1838 aan B & W stuurde: 'Aangemoedigd door de gunstige beschikking, welke hij ter ondersteuning in de groote kosten waarmede toneelvoorstellingen hier ter stede immer vergezeld gaan, bereids van de zijde der Edel. acht-

bare Regeering dezer stad heeft mogen ondervinden' deed hij een verzoek om een vaste subsidie [24]. Tijdens de besprekingen van de begroting over 1839 besloot de raad een jaarlijks bedrag van 1000 gulden te reserveren voor het toneel. Ook de opvolgers van Van Leeuwen konden over deze steun beschikken.

In de loop der jaren kwam de steun aan het toneel steeds vaker ter discussie te staan. Ieder jaar was er wel een raadslid dat bij de besprekingen van de begroting voorstelde de subsidie aan het toneel af te schaffen. Als reden werd meestal aangevoerd dat de stad noodzakelijker uitgaven te doen had. Financieel ging het niet goed met Utrecht en het belastinggeld kon beter op een andere manier besteed worden. Maar het toneel had ook sterke voorstanders, zoals de liberalen Jhr mr J.L.B. de Muralt en mr B.G.A. Pabst. Zij wezen erop dat een grote stad haar gegoede inwoners geschikt vermaak moest bieden. Dit lokte nieuwe vermogende families naar Utrecht. En ook vonden ze dat het toneel beschavend kon werken op de lagere klassen.

In 1877 werd de subsidie toch afgeschaft, met als belangrijkste reden de slechte staat waarin het gebouw verkeerde. De schouwburg was erg lelijk en je kon van veel plaatsen het podium niet zien. Ook de akoestiek en de zitplaatsen lieten veel te wensen over. Veel raadsleden die in principe niet tegen het steunen van toneel waren, stemden in dat jaar voor de afschaffing. Ze vonden dat de subsidie niet op een goede manier besteed werd en ze hoopten dat het intrekken ervan een beter alternatief zou doen ontstaan [25].

De eigenaresse van de schouwburg, de weduwe De Vries-Bia, legde zich niet zomaar neer bij het intrekken van de steun. Ze verzocht in 1878 de raad het bedrag opnieuw toe te kennen. Zonder de subsidie zou de schouwburg in ernstige problemen komen en bestond de kans dat ze failliet zou gaan. De Muralt, die de schouwburg een warm hart toedroeg, liet het pre-advies van B & W aan de raad vergezeld gaan van een stuk over de geschiedenis van de schouwburg. Hij wilde daarmee aantonen dat het voor deze instelling noodzakelijk was een bijdrage van de stad te ontvangen.

Het conservatieve raadslid mr B.J. Lintelo Baron de Geer vond dat degenen die gebruik maakten van de schouwburg, voornamelijk vermogende inwoners, er zelf maar meer voor moesten betalen. Andere raadsleden beschouwden de schouwburg echter als een goede leerschool voor de gehele bevolking. Ze hadden gehoopt dat door het afstemmen van de subsidie in het voorgaande jaar een beter alternatief zou opkomen. Nu dit niet het geval was, wilden ze de toelage opnieuw toewijzen. Er werd besloten de post voorlopig terug te brengen op de begroting.

Een particulier initiatief

Niet alleen de gemeenteraad had kritiek op de lelijke en slecht functionerende schouwburg op het Vredenburg, ook vele inwoners van Utrecht ergerden zich aan

het gebouw. Op 22 december 1880 brachten 55 'Utrechtse Heeren en Vrouwen' 18.000 gulden bijeen om het gebouw van mevrouw De Vries over te nemen. Deze Utrechtse notabelen vonden dat de vierde stad van Nederland een betere schouwburg verdiende [26].

De nieuwe eigenaren richtten de N.V. de Utrechtse Schouwburgmaatschappij op. De gemeente gaf de grond waarop het gebouw stond kosteloos in eigendom, met als voorwaarde dat er een nieuwe, door B & W goedgekeurde schouwburg werd gebouwd. Na dertig jaar zou de gemeente het recht krijgen de schouwburg met alles wat erbij hoorde te naasten [27].

De schouwburgmaatschappij vroeg in 1881 een subsidie van 3000 gulden voor de inrichting van het nieuwe gebouw. B & W adviseerden de raad de subsidie toe te kennen: 'Utrecht is een in bloei en omvang toenemende stad, en moet daarom voor ontspanning voor aanzienlijken zorgen' en: 'de schouwburg is een leerschool der zeden, verhooging van kunstzin, ontwikkeling van geestesgaven, gevoel voor het schoone en goede wordt daar opgewekt en dat bevordert de beschaving, de ware zedelijkheid' [28]. Niet alle raadsleden waren het hiermee eens. De Geer, een felle tegenstander van steun van de stad aan de schouwburg, vond dat deze slechts tot vermaak diende van dat gedeelte van de bevolking, dat haar eigen plezier wel kon betalen. En hij vreesde dat ook andere particuliere ondernemingen, zoals Tivoli, eenzelfde verzoek zouden indienen [29].

De schouwburgmaatschappij kreeg de subsidie niet. Een jaar later, in 1882, diende ze opnieuw een verzoek in, voor een jaarlijks bedrag van 1500 gulden. De gemeenteraad sprak lang over dit verzoek. De schouwburg functioneerde inmiddels naar

De schouwburg op het Vredenburg. GAU, TA X 4.18, neg. C28.958

ieders tevredenheid, maar een bedrag van 1500 gulden vond de meerderheid te hoog. Een ander voorstel, om 1000 gulden toe te kennen, werd met een krappe meerderheid van 14 tegen 13 stemmen aangenomen.
De schouwburg ontving weer jaarlijks 1000 gulden van de stad. Bij de besprekingen van de begroting leverden ieder jaar een aantal raadsleden commentaar op deze steun. Het bezwaar dat het een subsidie aan een particuliere instelling betrof, telde steeds zwaarder. Uiteindelijk trok de stad om deze reden de steun in 1895 in. Vanaf dat jaar wist de schouwburgmaatschappij het op eigen kracht te redden.
Wat gebeurde er nog meer in Utrecht op het gebied van toneel? De stad kende in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer amateur-toneelverenigingen. Deze kregen geen financiële steun van de gemeente en dienden hiertoe ook geen verzoek in. Net als de muziekverenigingen konden ze wel tegen laag tarief gebruik maken van zalen in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. De grootste amateur-gezelschappen traden in de schouwburg op.

Beeldende kunst en musea

Voor de elite

Vinden velen ook tegenwoordig nog dat beeldende kunst een elitaire zaak is, in de negentiende eeuw was dit in nog veel sterkere mate het geval. Alleen de bovenste lagen van de bevolking hielden zich bezig met kunst en museumbezoek. Zij hadden de tijd, de middelen en de kennis om zich te verdiepen in de eigen cultuur en in het verleden. Musea waren slecht toegankelijk. De openingstijden waren beperkt, en zonder een degelijke scholing waren de collecties moeilijk te begrijpen[30]. Van publieksbegeleiding was nog geen sprake.
Aan het eind van de negentiende eeuw probeerde een vooruitstrevende Duitse museumdirecteur, Alfred Lichtwark, een nieuwe benadering te introduceren. Hij wilde de musea toegankelijker maken. Naar zijn voorbeeld probeerde een aantal Europese musea zich op een breder publiek te richten. In Nederland duurde het tot na de eeuwwisseling voordat deze publieksgerichte houding algemeen doordrong.
Het gemeentebestuur van Utrecht echter was al in de laatste decennia van de negentiende eeuw zeer vooruitstrevend in haar pogingen ook andere groepen van de bevolking in aanraking te brengen met beeldende kunst en musea. Deze houding van het stadsbestuur van Utrecht tegenover beeldende kunst en musea komt het duidelijkst naar voren bij de vereniging Kunstliefde en bij het gemeentemuseum.

Het genootschap Kunstliefde

In 1807 richtte een aantal 'Liefhebberen en Werkende Tekenaren' het 'Modern Teekengezelschap, naar het Gekleed Model' op[31]. Vanaf 1814 heette het genoot-

schap 'Kunstliefde'. Het hield wekelijks teken- en schilderavonden, waar amateurs oefenden onder leiding van enkele beroepsschilders. Daarnaast organiseerde het genootschap lezingen over beeldende kunst, tentoonstellingen en kunstbeschouwingen. Kunstliefde had een elitair karakter. De leden waren voor een groot deel dezelfden als van het Collegium Musicum Ultrajectinum [32]. Een groot aantal Utrechtse notabelen is actief geweest in de vereniging.

Tekenavonden en tentoonstellingen stonden open voor niet-leden, maar de kunstbeschouwingen niet. Op deze besloten bijeenkomsten bekritiseerden en bespraken verzamelaars of kunsthandelaren tekeningen, etsen of aquarellen van leden. Voor de Utrechtse notabelen waren dit dé gelegenheden bij uitstek om zich te tonen, maar - volgens Van Dokkum - 'meer om te converseren en te coquetteeren, dan om van schone kunst te genieten' [33]. Dat gezelligheid een belangrijke rol speelde bij deze vereniging blijkt ook uit het bestaan van de 'vriendschappelijke' vereniging Kunstliefde, een commissie die gezelligheidsavonden, excursies en feesten organiseerde [34].

Kunstliefde ontving vanaf de oprichting steun van het stadsbestuur. Als dank voor het feit dat de tekenoefeningen ook openstonden voor niet-leden, kreeg het genootschap gratis onderdak van de gemeente. Tot 1847 heeft Kunstliefde in een aantal gebouwen van de gemeente gezeteld. In dat jaar betrok het genootschap kamers in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, waarvoor het, net als andere verenigingen, gewoon huur betaalde.

Vanaf 1813 kreeg de vereniging ook financiële steun van het stadsbestuur. Om een hoog bedrag ging het hierbij niet, 275 gulden per jaar (hoewel toch nog vergelijkbaar met het jaarsalaris van een arbeider). In 1825 ging het omhoog tot 300 gulden, maar in 1834 werd het 250 gulden.

Het is opvallend dat deze culturele subsidie op de gemeentelijke begroting onder de post 'Jaarwedden van onderwijzers en verdere kosten van scholen van kunsten en wetenschappen' in het hoofdstuk Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen viel. Daar was een reden voor: de subsidie was ingevoerd als dank voor het gratis tekenonderwijs dat het genootschap verschafte aan Utrechtse jongeren.

Een enkele maal, in 1858 en in 1868, leverde een raadslid tijdens de besprekingen van de begroting commentaar deze steun. Kunstliefde was een bloeiende vereniging, die geen financiële bijdrage nodig had. Maar een voorstel tot afschaffing steunden de meeste raadsleden niet. Veel leden van het gemeentebestuur waren zelf lid van het genootschap en wilden de subsidie laten bestaan. Hoewel Kunstliefde het geld niet nodig had, verleende een subsidie van de stad de organisatie waarschijnlijk wel een bepaalde erkenning.

In 1877 bracht het conservatieve raadslid De Geer een ander argument naar voren voor afschaffing van de subsidie; het lag volgens hem 'niet op den weg der gemeente, deze private inrichting met het geld der ingezeetenen te ondersteunen' [35]. Dit

S. Muller Fz., als stadsarchivaris sedert 1874 belast met het beheer van het gemeentelijk Museum van Oudheden. In 1879 werd hij tevens benoemd tot rijksarchivaris. Litho naar een tekening door Jan Veth, 1895.

argument - een subsidie moet aan alle inwoners van de stad ten goede komen - was in deze jaren steeds vaker te horen. Bij Kunstliefde was het in 1877 doorslaggevend, de raad schafte met zestien tegen tien stemmen de steun aan de vereniging af.

De band tussen Kunstliefde en de stad was door het intrekken van de steun niet geheel verbroken. Sinds 1874 bestond het 'Museum Kunstliefde', waarvoor het genootschap een groot aantal schilderijen van de stad in bruikleen had ontvangen. Het museum was kosteloos gehuisvest in twee zalen van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Zoals vaker gebeurde bij het verlenen van steun, verbond het stedelijk bestuur aan de bruikleen wel enkele voorwaarden. In de commissie van beheer van het museum zaten, naast leden van Kunstliefde, twee raadsleden. Het museum was geopend op maandag, woensdag en vrijdag van één tot vier uur. De toegangsprijs mocht van het stadsbestuur niet meer dan vijfentwintig cent bedragen. De raad hechtte er vooral belang aan dat ook de minder gefortuneerde inwoners in staat waren de schilderijen te bekijken, en daarom was het museum op zon- en feestdagen van twaalf tot vier uur gratis toegankelijk[36].

Het Museum van Oudheden

Utrecht was de eerste stad in Nederland met een eigen gemeentemuseum, dat voor het publiek was opengesteld. In de loop der eeuwen had de stad allerlei voorwerpen met een oudheidkundige waarde verzameld. In de negentiende eeuw bestond de gewoonte zoveel mogelijk 'zaken van historisch belang' te verzamelen en die allemaal door en naast elkaar op te stellen in de zalen van een museum.

Het Utrechtse 'Museum van Oudheden' was vanaf 1830 gevestigd in het pas verbouwde stadhuis aan de Oudegracht. Het beheer was in handen van de stadsarchivaris. Hij hield tevens het toezicht op het archief, de bibliotheek en de topografische atlassen; samen de vier verzamelingen van de stad. Burgemeester Van Asch van Wijck was de grote stimulator achter het ordenen en uitbreiden van de collectie[37]. Op woensdag 5 september 1838 werd het opengesteld voor het publiek. Veel kans op succes had het aanvankelijk niet: na de dood van burgemeester Van Asch

van Wijck besteedde het stadsbestuur er jarenlang nauwelijks aandacht aan.
Verandering in deze situatie kwam in 1873, het jaar dat de stadsarchivaris mr J.W.L. Raven overleed. Een aantal raadsleden besloot verandering te brengen in de zwaar verwaarloosde toestand waarin het gemeentemuseum en de andere verzamelingen van de stad verkeerden. Een onderzoek van een speciale raadscommissie leidde tot een nieuw reglement voor het beheer van de vier verzamelingen en tot het instellen van een blijvende 'raadscommissie van bijstand in het toezicht op het Oud-archief'[38]. Het gemeenteverslag bevatte vanaf 1874 jaarlijks een bijlage waarin de commissie samen met de nieuwe archivaris een verslag uitbracht van de situatie van de vier verzamelingen in het afgelopen jaar.
In 1874 werd S. Muller Fz. als stadsarchivaris aangesteld. Hij heeft jarenlang aan het hoofd van het gemeente- en van het rijksarchief in Utrecht gestaan. Onder zijn beheer vielen de bovengenoemde vier collecties van de stad. Zijn eerste taak was het inventariseren en ordenen van de collecties. Daarbij had hij vooral problemen met het museum, dat hij in een grote chaos aantrof. Alles stond door elkaar en een groot deel was nooit geordend of in een catalogus beschreven. Overal lagen brokstukken en fragmenten van beeldhouwwerken, bedekt met een dikke laag stof en vuil. B & W stelden geld beschikbaar voor het verrichten van de belangrijkste reparaties. De zalen kregen een opknapbeurt en er kwamen enkele nieuwe toonkasten. De archivaris verwijderde vele waardeloze voorwerpen en hij probeerde de verzameling zoveel mogelijk systematisch te rangschikken. Hij begon met het opstellen van een catalogus van de ruim 1000 voorwerpen die het museum bevatte.
Eind 1874 waren het museum en het archief klaar voor openstelling voor het publiek. In het eerste jaar kwamen er redelijk veel bezoekers, die volgens de commissie het bewijs waren van 'de ontwakende belangstelling bij de burgerij in de geschiedenis en de oudheden van de gemeente'. De commissie hoopte, dat de inwoners van de stad ook in het vervolg hun pogingen bleven steunen om de verzamelingen van de stad op te knappen en toegankelijk te maken. Ze vond wel dat nog veel meer inwoners van Utrecht gebruik zouden moeten maken van de mogelijkheid om hun kennis te vergroten in het museum[39].

Een nieuw museumgebouw

Het museum kreeg al snel nieuwe problemen. Door de gestage groei van het aantal voorwerpen begon het langzamerhand uit te puilen. De Commissie van Toezicht op het Oud-Archief klaagde jaarlijks over het nijpende ruimtegebrek. De zalen in het stadhuis raakten overvol, de zolder en binnenplaats fungeerden als hulplokalen. Naarstig werd gezocht naar een nieuwe, geschikte lokatie.
In 1888 stelden B & W als nieuwe vestiging voor het museum het buiten Het Hoogeland voor dat de stad net had aangekocht. In dit park stond een woonhuis dat verbouwd kon worden tot museum. B & W raadpleegden de Commissie van

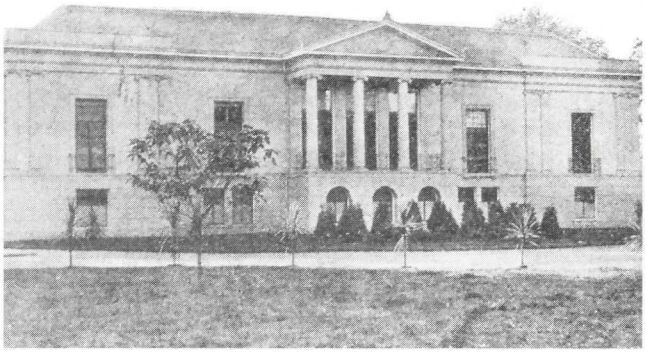

Het Stedelijk Museum in het Hoogeland. GAU, SA 16.2, neg. C 39.839

Toezicht op het Oud-Archief. Samen met de stadsarchivaris stelde de commissie een positief advies op. Het huis was zonder veel kosten om te bouwen tot museum, het was in goede staat en niet te vochtig. Het was vrijstaand, zodat het aan alle kanten goed te verlichten was en het brandgevaar beperkt bleef. Binnen waren veel vertrekken onderling met elkaar verbonden, wat de 'circulatie van het publiek' bevorderde[40].

Op 25 april besprak de gemeenteraad het voorstel van B & W om het gebouw Het Hoogeland te bestemmen tot gemeentemuseum. De meeste raadsleden waren enthousiast want 'daardoor zal onze stad een blijvend sieraad en een nuttige instelling bekomen' en 'uit het onderzoek van den archivaris is gebleken, dat het tot een museum gemaakt kan worden dat zijn weerga in ons vaderland niet heeft'. Het raadslid De Geer prees de geplande indeling van het gebouw. Hij vond het vooral een geruststelling dat de martelwerktuigen niet te veel in het zicht lagen: 'Op den zolder is een allerliefst pijnigingskamertje; dat is wenschelijk, opdat men die pijnigingswerktuigen niet zoo als nu het allereerste zien kan tot schrik van de dames'[41].

Dat musea in de negentiende eeuw heel anders waren dan de huidige blijkt uit de indeling die Muller maakte voor het nieuwe museum. Alles kwam vol te hangen. Beneden kwamen de stenen beeldhouwwerken. In de gangen werden de wapens en naamborden opgehangen. Het archeologisch museum van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen was ook op de benedenverdieping gepland. Boven was een vertrek gereserveerd voor de kerkelijke voorwerpen en een ander voor de spullen die betrekking hadden op het stadsbestuur. Daarnaast zouden er vijf antieke stijlkamers komen, uit de periodes 1500, 1600, 1650, 1700 en 1800. De stadsarchitect raamde de kosten van de verbouwing op 11.000 gulden. Voor de verhuizing zelf was 3000 gulden nodig. De gemeenteraad keurde op 17 augustus 1889 het indelingsplan en de begroting goed.

In januari 1891 was de verhuizing voltooid. Maar de commissie en de archivaris namen de inrichting zeer serieus, en daarom kon de opening van het museum pas een aantal maanden later plaatsvinden. Een groot deel van de collectie zat nog vol stof en roet en moest schoongemaakt worden. Op veel voorwerpen werden num-

mers aangebracht. De archivaris wilde daarnaast een *Gids door het museum* opstellen, om het de bezoeker makkelijker te maken zijn weg te vinden.

Een doorslaand succes

In juni 1891 vond de openstelling plaats. Het publiek stroomde toe. Van juni tot eind 1891 ontving het museum 12.852 bezoekers; vóór de verhuizing waren het er in een heel jaar ongeveer 2000 geweest. Ook het minder rijke deel van de Utrechtse bevolking was welkom en er werd actief geworven. Op de zondagmiddag was het museum gratis toegankelijk. Iedere zondag moesten, nadat de toegestane 400 bezoekers toegelaten waren, nog velen geweigerd worden.

De Commissie voor het Oud-Archief uitte in haar jaarlijkse verslag haar blijdschap over de hoge bezoekersaantallen: 'Wij achten dit een gelukkig verschijnsel: het opwekken van de belangstelling der lagere klasse, die aanvankelijk slechts aarzelend scheen binnen te treden, is wellicht het gelukkigste gevolg van de verhuizing van het museum; immers juist in deze kringen kan het zien van schoone zaken het meeste nut doen en de belangrijkste resultaten leveren voor het vormen van de smaak. Doch niet minder waardeeren wij de belangstelling, ons door andere, hoogere kringen der samenleving getoond'[42]. Uit deze uitspraak blijkt dat een van de voornaamste redenen om ook de lagere klassen in aanraking te brengen met het museum de veronderstelde beschavende werking was. Helemaal tevreden waren de commissieleden niet; er waren nog minstens 70.000 inwoners van de stad die het museum niet gezien hadden. Ze wilden proberen nog meer bekendheid aan het museum te geven, en lieten de *Gids door het museum* als feuilleton in het Utrechtsch Dagblad verschijnen.

In 1892 ontving het museum 20.289 bezoekers. Volgens de leden van de commissie rechtvaardigde dat aantal de hoge kosten voor de verhuizing en de inrichting van het museum[43]. Maar in de jaren hierna, toen het nieuwe er af was, liepen de bezoekersaantallen sterk terug. De commissie liet het er niet bij zitten. Om bezoekers te trekken, bedacht ze maatregelen om opnieuw de aandacht op het museum te vestigen, zoals tijdelijke tentoonstellingen van tekeningen en platen uit de atlassen. De tentoonstellingen waren redelijk succesvol. Een andere doeltreffende maatregel was het stimuleren van het bezoek van schoolklassen, onder leiding van hun docent.

Het Hoogeland werd langzamerhand ook te klein voor het Utrechtse gemeentemuseum. Rond 1900 ontstonden plannen voor de samenvoeging van alle Utrechtse musea voor oude kunst in één gebouw, een 'Centraal Museum'. De initiatiefnemer was stadsarchivaris S. Muller Fz. Hij wilde naast het gemeentemuseum ook het Museum Kunstliefde, het museum van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en het Aartsbisschoppelijk Museum in het Centraal Museum onderbrengen. Jarenlang praatten de gemeenteraad en B & W over deze

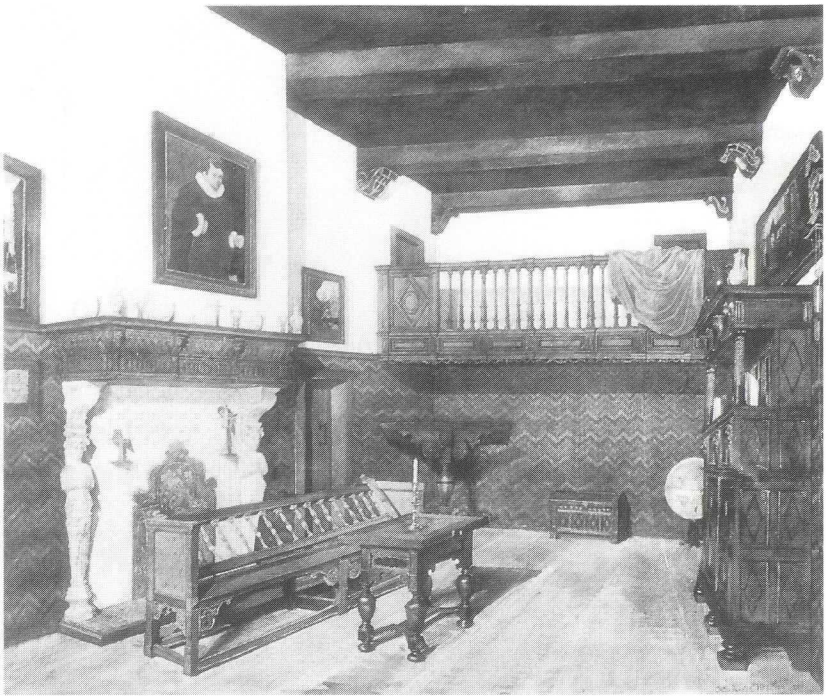

Een stijlkamer in het Stedelijk Museum. GAU, SA 16.2, neg. C 39.493

plannen, waarbij het grootste probleem het vinden van een geschikte lokatie was. In 1909 stelde de stadsarchivaris het oude St. Agnietenklooster voor als museumgebouw. Dit gebouw, dat ruim genoeg bleek te zijn en voldeed aan de eisen voor isolatie en brandveiligheid, werd goedgekeurd. B & W, de directeur van de gemeentewerken, de stadsarchivaris en de diverse musea gingen in bespreking over de wijze van uitvoering[44].

Pas in 1921 werd het Centraal Museum geopend. Lange tijd zetelden het Oudheidkundig Museum van de gemeente, de verzameling van het Provinciaal Utrechts Genootschap en het Aartsbisschoppelijk Museum gezamelijk in dit pand. Het Centraal Museum bevindt zich nog steeds in het voormalige St. Agnietenklooster. De collectie van het Aartsbisschoppelijk Museum is in de jaren '70 echter overgegaan naar het oude St. Catharijneklooster, waar tot op heden Museum Catharijneconvent is gevestigd. In 1995 is de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap aan de gemeente overgedragen.

Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw

Conclusies

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat het stadsbestuur van Utrecht in de

negentiende eeuw op velerlei manieren het culturele leven in de stad stimuleerde. Algemeen werd sinds de promotie van Boekman juist gedacht dat gemeentebesturen in de negentiende eeuw geen aandacht hadden voor kunst. Volgens Boekman was een grote onverschilligheid tegenover kunst en cultuur kenmerkend voor het negentiende-eeuwse Nederland. Dit kwam door het ontbreken van 'een krachtig pulseerend cultureel beleid'[45]. De sociale en economische omstandigheden waren de oorzaak dat de overheden geen aandacht en geld besteedden aan culturele zaken.

Het sterkst gold dit volgens Boekman voor de gemeenten: 'Aan de geest van den tijd, wat in dit geval wil zeggen: tot het uiterste gedreven nuchterheid, ja, onverschilligheid, ontkwam geen enkel gemeentebestuur' (...) 'De opvatting, dat kunst geen gemeentezaak is, gold immers nog veel langer dan die, dat zij buiten de sfeer der regeeringsbemoeiing valt'[46]. De conclusie, dat stadsbesturen zich ver hielden van culturele zaken, trok hij nadat hij de situatie in Amsterdam onderzocht had: 'Neemt men voor alle steden van ons land de hoofdstad als de voornaamste tot onderwerp van beschouwing - en er is geen reden aan te nemen, dat Amsterdam niet nog tot de beste zou behooren - dan blijkt, dat geen vorm van kunst, behalve tooneel of musea, onderwerp van beraadslaging of, belangrijker, post van begrooting uitmaakte. Voor de gemeentebesturen bestond de kunst feitelijk niet'[47].

Na het verschijnen van dit proefschrift is er naar gemeentelijk cultuurbeleid in het negentiende-eeuwse Nederland geen onderzoek meer gedaan. De opvatting van Boekman wordt nog steeds aangehaald, zoals in 1991 in het boek *Een Bolwerk voor de Muzen* over de geschiedenis van de Utrechtse stadsschouwburg. De schrijver begint het werk met 'in de negentiende eeuw waren de overheden van mening dat zij zich slechts dan met kunst hoefden bezig te houden wanneer de goede zeden in gevaar dreigden te komen', en hij verwijst daarbij naar de dissertatie van Boekman[48].

Een passief beleid

Uit mijn onderzoek is gebleken dat het Utrechtse stadsbestuur wel degelijk belang hechtte aan kunst en cultuur. Van een planmatig beleid was geen sprake, maar over culturele zaken werd regelmatig gesproken door het college van B & W en de gemeenteraad. Steun aan culturele organisaties bestond voornamelijk uit financiële bijdragen. Een andere, minder vaak toegepaste manier was het ter beschikking stellen van ruimtes tegen zeer lage tarieven of gratis.

Het beleid was passief, het gemeentebestuur besprak alleen subsidieverleningen wanneer hiervoor een verzoek was ingediend. De stad organiseerde of initieerde zelf geen culturele activiteiten. Een uitzondering hierop vormde het Museum van Oudheden. Dit gemeentemuseum was op initiatief van het stadsbestuur opgericht en inrichting en aankopen kwamen geheel voor rekening van de gemeente. Het

museum werd door afgevaardigden uit de gemeenteraad bestuurd en beheerd.
In de tweede helft van de eeuw ging het stadsbestuur zich wel steeds meer bemoeien met de organisatie van de activiteiten die ze steunde. Vanaf 1860 beheerde het het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. In de commissie van beheer van het Museum Kunstliefde zaten twee raadsleden. Ook tot het bestuur van de nieuwe Vereniging 'Het Utrechtsch Stedelijk Orkest', die het Muziekkorps van de Stedelijke Schutterij ging leiden, traden twee raadsleden toe.

Prestige en beschaving

Twee argumenten kwamen voortdurend naar voren als redenen voor het verlenen van een culturele subsidie. De eerste was een prestige-overweging: goede culturele instellingen waren belangrijk voor de vierde stad van Nederland. Ze verleenden de gegoeden geschikt vermaak, zodat dezen niet naar de randgemeenten verhuisden. Ook werden hierdoor nieuwe rijken naar de stad gelokt. Het was belangrijk om welgestelde inwoners te hebben, want dezen brachten een groot deel van het belastinggeld op. Het andere argument gold het vermaak voor de minder bedeelden: cultuur werkte beschavend en vormend.
In de eerste helft van de negentiende eeuw was het prestige-argument het meest belangrijk en steunde het stadsbestuur voornamelijk culturele activiteiten voor de rijkere inwoners. Na 1850 veranderde dit langzamerhand. Steeds meer gold de regel dat een subsidie aan alle inwoners van de stad ten goede moest komen. Dit was de reden dat in de jaren '70 groeiend commentaar kwam op de steun aan de besloten verenigingen CMU en Kunstliefde, en aan de schouwburg. Deze instellingen organiseerden activiteiten die alleen voor de gegoeden betaalbaar waren.
In de laatste decennia van de eeuw subsidieerde de gemeente voornamelijk openbare, voor iedereen toegankelijke activiteiten. Algemeen achtte men volksopvoeding en volksverheffing in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds belangrijker. De hogere burgerij beschouwde het verschil in welvaart tussen de verschillende groepen van de bevolking als een verschil in beschaving. Een groot deel van het volk leefde in armoede en ondervoeding. Dit kon verholpen worden door het te 'verheffen' en orde, netheid en plichtsbesef bij te brengen. Culturele activiteiten zouden hierbij van dienst zijn.
Het idee van cultuur als middel tot volksverheffing verklaart het grote belang dat het Utrechtse gemeentebestuur hechtte aan de muziek. Muziek werd in de negentiende eeuw beschouwd als de hoogste vorm van kunst, als de enige kunstvorm waar geen voorkennis voor nodig is, en die rechtstreeks doordringt tot de geest[49]. Daarom vond men muziek zeer geschikt om de lagere klassen te vormen. De financiële steun die het stadsbestuur van Utrecht aan muziek gaf, groeide enorm in de loop van de eeuw. Dit bedrag kwam grotendeels ten goede aan het Muziekkorps van de Stedelijke Schutterij. De subsidie, die aanvankelijk 2000 gulden bedroeg,

groeide op het eind van de negentiende eeuw uit tot 10.000 gulden! Een voorwaarde hierbij was voortdurend dat het korps in de zomermaanden gratis toegankelijke, openbare optredens verzorgde.

De schouwburg kon niet rekenen op een dergelijke steun. Het bedrag dat het toneel ontving werd nooit hoger dan de in 1838 ingestelde 1000 gulden. Dat de subsidie aan de schouwburg veel meer tegenstand opriep dan die aan de muziek, kwam voornamelijk omdat het een particuliere instelling was. Daarnaast waren de meeste plaatsen erg duur, zodat voornamelijk welgestelden de voorstellingen konden bijwonen. En tenslotte was niet iedereen overtuigd van de beschavende werking van de stukken die gespeeld werden. Hoewel veel raadsleden de schouwburg 'een goede leerschool' noemden, waren enkelen bang dat toneel juist een verderfelijke invloed zou hebben.

In het gemeentemuseum stak het stadsbestuur wel veel geld. De beheerders van het museum hechtten er veel belang aan dat het museum toegankelijk was en door grote groepen van de inwoners van de stad bezocht werd. Om deze reden was het museum op zondag gratis te bezoeken. Ook besteedden ze veel aandacht aan de begeleiding van het bezoek, bijvoorbeeld door het opstellen van de *Gids door het museum*. Hiermee liep het Utrechtse gemeentemuseum vooruit op de landelijke ontwikkeling.

Hoewel in de laatste decennia van de negentiende eeuw de voorwaarde dat een subsidie aan alle inwoners van de stad ten goede moet komen zeer zwaar telde, bleef ook het prestige-argument gelden.

Dat het stadsbestuur van Utrecht culturele activiteiten wilde stimuleren, blijkt ook uit de wijze waarop werd omgegaan met de belasting op de openbare vermakelijkheden. De gemeentewet gaf het stadsbestuur de mogelijkheid een belasting op 'tooneelvertooningen en andere openbare vermakelijkheden' te heffen. De gemeente Utrecht maakte hiervan geen gebruik. Ze hanteerde het principe dat deze belasting alleen voor 'onzedelijke' vertoningen gebruikt mocht worden. Dit betekende dat slechts enkele activiteiten tijdens de kermis belast werden, voor een bedrag van net honderd gulden per jaar.

In 1865 stelden B & W de raad voor deze belasting licht uit te breiden. De raad was echter tegen en het voorstel leidde uiteindelijk tot een volledige afschaffing van de belasting op openbare vermakelijkheden in Utrecht[50].

Tenslotte

Boekmans bewering dat de gemeentebesturen in de negentiende eeuw zich geheel afzijdig hielden van kunst en cultuur blijkt voor Utrecht niet op te gaan. De vraag blijft of Utrecht een positieve uitzondering op de regel vormde. Dat Utrecht redelijk vooruitstrevend was, mag men afleiden uit het feit dat ze de eerste gemeente was die georganiseerd muziekonderwijs steunde en die het gemeentemuseum voor

het publiek openstelde. Om te weten te komen of ook andere stadsbesturen culturele activiteiten steunden, zal nog uitgebreid onderzoek moeten worden verricht.

Gebruikte afkortingen

GAU Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JOU Jaarboek Oud-Utrecht

Bronnen

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

- Archief van het Collegium Musicum Ultrajectinum:
  inv. nr. 2, Resolutiën van de vroedschap betreffende het CMU;
  inv. nr. 32, stukken betreffende staat der financiën van het CMU en bouw van het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen 1846.
- Archief van de Utrechtse Toneelvereniging Molière, na 1897 Utrechtse Rederijkerskamer Molière.
- Archief van het Modern Tekengezelschap naar het gekleed model, na 1814 Schilder- en tekenkundig Genootschap Kunstliefde 1807-1977:
  inv. nr. 84, stukken betreffende het gebruik van de lokalen in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen;
  inv. nr. 305, stukken betreffende de oprichting van het museum.
- Archief van de N.V. Maatschappij tot exploitatie van het park Tivoli te Utrecht 1880-1981.
- Stadsarchief 4: inv. nr. 87, notulen van de raad der stad, 17 april 1815- 4 oktober 1851
- Stadsarchief 5:
  Bibl. nr. XXXIII E.. en F.., Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad;
  Bibl. nr. XXXIV E.., Verslagen van de toestand van de gemeente Utrecht;
  Inv. nr. 94*, Notulen van Burgemeester en Wethouders;
  inv. nr. 1014, Verschillende stukken betreffende het recht van de Vries;
  inv. nr. 1015, Requesten van schouwburgdirecteuren te Utrecht om subsidiën uit de stadskas;
  Stukken betreffende de onderhandelingen met de Utrechtse Schouwburgmaatschappij.
- Archief van de vereeniging "Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid" 1838-1920.
- Archief van de vereniging "Voor de Kunst".
- *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad.*

Literatuur

Boekman, 1939 ▸ E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, Amsterdam, 1939.

Boswinkel, 1979 ▸ J.J. Boswinkel, '150 jaar muziekleven in Utrecht' in: A. Graafhuis (reds), *Utrecht als muziekcentrum. Toelichting en catalogus ter gelegenheid van de opening van het Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht op 26 januari 1979*, Utrecht, 1979, 9-34.

Croo de Vries, Du, 1979 ▸ A.B.R. du Croo de Vries, 'Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht', in: A. Graafhuis (reds), *Utrecht als Muziekcentrum. Catalogus bij de tentoonstelling ter gelegenheid van de opening van het Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht op 26 januari 1979*, Utrecht, 1979, 36-52.

Dokkum, Van ▸ J.D.C. van Dokkum, 'De Utrechtse Toonkunstafdeling in haar ontwikkelingsjaren (uit oude notulen en verslagen)', *JOU* 1931, 122-165.

Gaal, Van, 1991 ▸ Rob van Gaal, *Een bolwerk voor de muzen: 50 jaar stadsschouwburg Utrecht 1941-1991*, Utrecht, 1991.

Honour, 1981 ▸ Hugh Honour, *Romanticism*, Middlesex, 1981.

Jansen en Rogier, 1983 ▸ Tony Jansen en Jan Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*, Nijmegen, 1983.

Kernkamp, 1990 ▸ H.H.W. van Kernkamp, 'Honderd jaar Utrechters en hun politiek', in: Ig Camminga (reds), *Als de dag van gisteren. Utrecht*, Zwolle, 1990, 103-125.

Ketelaars, 1984 ▸ Paul Ketelaars, Kleine zielen in hun coterie. Het culturele leven in Utrecht aan de hand van vier Utrechtse culturele verenigingen, doctoraalscriptie Utrecht, 1984.

Meyere, De, 1985 ▸ J.E.A.L. de Meyere, 'Het centraal museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland', *Tableau*, 1985 (5)

Paap, 1979 ▸ Wouter Paap, *100 jaar muziekonderwijs in Utrecht. Gedenkschrift bij de viering van het eeuwfeest van het Utrechts conservatoriumen de gemeentelijke muziekschool (1875-1975)*, Utrecht, 1975.

Riemsdijk, Van, 1881 ▸ J.C.M. van Riemsdijk, *Het stads-Muziekcollege te Utrecht (Collegium Musicum Ultrajectinum). Een bijdrage tot de geschiedenis der toonkunst in Nederland*, Utrecht, 1881.
Santen, Von, 1985 ▸ J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *JOU* 1985, 110-165.
Schilp, 1975 ▸ C.A. Schilp, *Toneel in Utrecht in de twintiger en dertiger jaren*, Utrecht, 1975.

Noten

1 Jansen en Rogier, 1983, 306-307.
2 Boekman, 1939, 35.
3 Santen, Von, 1985, 162-163.
4 Ibidem, 161.
5 Kernkamp, 1990, 105
6 Ketelaars, 1984, 25.
7 GAU, archief Collegium Musicum Ultrajectinum, 2.
8 Dokkum, Van, 132.
9 Paap, 45.
10 Riemsdijk, Van, 49
11 Croo de Vries, Du, 49.
12 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1865, XXXIII E8, 40-41.
13 GAU, idem 1862, XXXIII E7, 190.
14 GAU, idem 1865, XXXIII E8, 212.
15 GAU, idem 1890, XXXIII E34, 370.
16 GAU, idem 1873, XXXIII E17, 233.
17 GAU, idem 1893, XXXIII E37, 307.
18 Boswinkel, 1979, 26.
19 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1873, XXXIII E17, 237.
20 GAU, idem 1884, XXXIII E32, 18.
21 Schilp, 1975, 19.
22 Ibidem, 31.
23 GAU, Verschillende stukken betreffende het recht van De Vries, stadsarchief 5, 1014.
24 GAU, Notulen raad der stad (met origineele bijlagen) 17 april 1815- 4 oktober 1851, 87, bijlage 123A.
25 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1877, XXXIII E25, 262.
26 Gaal, Van, 1991, 31.
27 GAU, Stukken betreffende de onderhandelingen met de Utrechtse Schouwburgmaatschappij, stadsarchief 5, 1015.
28 Ibidem, 338.
29 Ibidem, 234.
30 Bootjaars, 1980, 121.
31 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1914, GAU, XXXIII F13,14.
32 Ketelaars, 1984, 120
33 Dokkum, Van, 1937, 29
34 GAU, Archief Modern Tekengezelschap naar het gekleed model, na 1814 Schilder- en Tekenkundig Genootschap Kunstliefde 1807-1977, nr. 144, 11-33.
35 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1872, nr. XXXIII E20, 38.
36 Ibidem.
37 Meyere, De, 1985/5, 38.
38 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1873, nr. XXXIII E21, 267.
39 GAU, Verslag van de toestand van de gemeente 1874, nr. XXXIV D24, Bijlage I, 11.
40 GAU, Idem 1888, nr. XXXIV E1, bijlage 1, 13-14.
41 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1889, nr. XXXIII E33, 76-79.
42 GAU, Verslag van de toestand van de gemeente 1891, nr. XXXIV E4, 27.
43 GAU, Idem 1892, nr. XXXIV E5, 21.
44 GAU, Idem 1910, GAU, XXXV A12, bijlage A, 15
45 Boekman, 1939, 63.
46 Ibidem, 75, 168.
47 Ibidem, 75
48 Gaal, Van, 1991, 13.
49 Honour, 1981, 120-121.
50 GAU, Verslagen zittingen gemeenteraad 1865, GAU, bibl.nr. XXXIII E, 184.

Vermaak in Utrecht

(1850-1880)

Publiekswerving door de Utrechtse Schouwburg en de koffiehuizen

Nellie van Vulpen

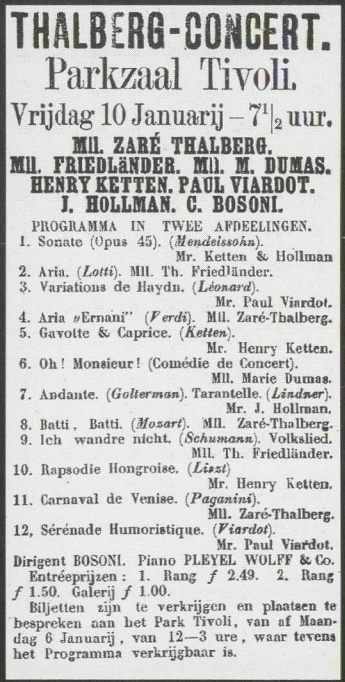

THALBERG-CONCERT.

Parkzaal Tivoli.

Vrijdag 10 Januarij – 7½ uur.

MIL. ZARÉ THALBERG.
MIL. FRIEDLÄNDER. MIL. M. DUMAS.
HENRY KETTEN. PAUL VIARDOT.
J. HOLLMAN. C. BOSONI.

PROGRAMMA IN TWEE AFDEELINGEN.

1. Sonate (Opus 45). (*Mendelssohn*).
Mr. Ketten & Hollman
2. Aria. (*Lotti*). Mll. Th. Friedländer.
3. Variations de Haydn. (*Léonard*).
Mr. Paul Viardot.
4. Aria „Ernani" (*Verdi*). Mll. Zaré-Thalberg.
5. Gavotte & Caprice. (*Ketten*).
Mr. Henry Ketten.
6. Oh! Monsieur! (Comédie de Concert).
Mll. Marie Dumas.
7. Andante. (*Golterman*). Tarantelle. (*Ländner*).
Mr. J. Hollman.
8. Batti, Batti. (*Mozart*). Mll. Zaré-Thalberg.
9. Ich wandre nicht. (*Schumann*). Volkslied.
Mll. Th. Friedländer.
10. Rapsodie Hongroise. (*Liszt*)
Mr. Henry Ketten.
11. Carnaval de Venise. (*Paganini*).
Mll. Zaré-Thalberg.
12. Sérénade Humoristique. (*Viardot*).
Mr. Paul Viardot.

Dirigent BOSONI. Piano PLEYEL WOLFF & Co.

Entréeprijzen: 1. Rang *f* 2.49. 2. Rang *f* 1.50. Galerij *f* 1.00.

Biljetten zijn te verkrijgen en plaatsen te bespreken aan het Park Tivoli, van af Maandag 6 Januarij, van 12—3 ure, waar tevens het Programma verkrijgbaar is.

Ongeveer vanaf 1850 groeide het aanbod aan publieke vermakelijkheden in de stad Utrecht. Een belangrijke rol hierbij speelden ondernemers van de Schouwburg en de koffiehuizen. Zij boden het publiek een steeds grotere variatie aan vermaak. Vooral het koffiehuis Tivoli groeide uit tot een van de grootste aanbieders van ontspanning en vermaak. De ondernemers van de Schouwburg en de koffiehuizen richtten zich vooral op het welgestelde publiek. Voor de meeste koffiehuizen bleef het aanbieden van vermaak een bescheiden rol spelen binnen het totaal van hun activiteiten en hun investeringen bleven beperkt. Maar de eigenaren van de Schouwburg en Tivoli hadden wel grote bedragen gestoken in hun onderneming. Het publiek dat voor de inkomsten moest zorgen was echter te klein om de kosten te dekken. Desondanks werd niet overwogen de toegang voor een groter publiek aantrekkelijk te maken. Wegens exploitatieproblemen moesten de eigenaren van Tivoli eind jaren '70 dan ook besluiten tot verkoop. Even zag het ernaar uit dat daarmee het einde van Tivoli in zicht was.

Petronella Margaretha van Vulpen, geboren in 1950 te Hoogland, studeerde geschiedenis in deeltijd aan de Rijksuniversiteit van Utrecht van 1985 tot 1994. Haar afstudeerscriptie *Ondernemers van publieke vermakelijkheden en de opkomst van het burgerinitiatief* is uitgangspunt geweest voor bijgaand artikel.

Inleiding

Wie de Utrechtse kranten tussen 1850 en 1880 doorbladert, zal het opvallen dat het aantal vermakelijkheden in die periode sterk toenam: van nog geen 200 in 1850 naar ruim 700 in 1880. Interessant is ook dat veel van dat vermaak rond 1850 was geconcentreerd in de kermistijd, in juli. In de jaren '70 was het aanbod veel meer gespreid over het jaar.

De advertenties laten zien dat er een keur aan mogelijkheden bestond om vertier buitenshuis te zoeken. Het publiek kon daarvoor in diverse gelegenheden terecht: de Schouwburg, de koffiehuizen, waarvan Tivoli wel de belangrijkste was, en het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Verder waren er nog de vermakelijkheden die in de open lucht werden georganiseerd en de jaarlijkse kermis.

Op het gebied van vermaak lijken zich in de tweede helft van de negentiende eeuw interessante ontwikkelingen te hebben voorgedaan. Niet alleen was het aanbod toegenomen, maar ook waren er steeds meer ondernemers die vermakelijkheden gingen aanbieden. Onder vermaak versta ik in dit artikel de ontspanningsmogelijkheden die werden aangeboden in de Schouwburg, Tivoli en een tiental koffiehuizen. Om de ontwikkelingen op het gebied van het publieke vermaak in Utrecht in kaart te brengen, stond de onderzoeker geen kant en klaar archief ter beschikking. Daarvoor moesten minder conventionele bronnen worden geraadpleegd. Voor dit onderzoek bleek de krant, in dit geval de *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, en diens opvolger het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (in dit artikel verder aangeduid als *UD*), een uiterst vruchtbare bron. Op grond van analyse van bovengenoemde advertenties, aangevuld met redactionele commentaren en ingezonden brieven, is antwoord te vinden op een aantal vragen [1]. Wie waren het die in de periode 1850-1880 actief zijn geweest op het gebied van het georganiseerde vermaak en welk beleid hebben zij gevoerd wat betreft investeren, adverteren, entreeprijzen en aanvangstijden? Op welk publiek hebben zij zich gericht en wat voor vermaak kreeg het voorgeschoteld?

De keuze voor de periode 1850-1880 is niet geheel toevallig. Vanaf het midden van de negentiende eeuw nam het aanbod aan vermaak snel toe, evenals het aantal ondernemers dat dit ging organiseren. Het is ook de periode waarin twee belangrijke ondernemers actief zijn geweest: Abraham Johannes Abspoel en Johan Eduard de Vries, eigenaren van respectievelijk Tivoli en de Schouwburg.

Deze ontwikkelingen vonden plaats in een tijd dat zowel de bevolking als de welvaart in Utrecht groeide [2]. In de tweede helft van de jaren '70 begon echter de economische depressie die zou duren tot in de jaren '90. Niet zeker is in hoeverre dit invloed heeft gehad op de vraag naar en het aanbod aan vermaak. Wel is in 1880 een duidelijke stagnatie waar te nemen maar dat kan ook andere oorzaken hebben gehad.

De Schouwburg

De Utrechtse Schouwburg was in 1821 door Cornelis van Leeuwen op het Vreeburg opgericht[3]. In 1850 was Mr. J.G.A. Bosch, zoon van de eigenaar van de *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, eigenaar. Hij verkocht de Schouwburg in 1855 aan Johan Eduard de Vries, directeur van de Schouwburg van Amsterdam. In 1875 stierf De Vries vrij plotseling op 65-jarige leeftijd; zijn weduwe werd de nieuwe eigenaar. De Vries werd geconfronteerd met talrijke problemen. Toen Cornelis van Leeuwen in 1819 vergunning had verkregen voor de bouw van de Schouwburg had de gemeente een aantal concessies geëist. Een daarvan was dat hij de grond in erfpacht nam, waarbij de gemeente zich het recht voorbehield de overeenkomst op elk moment te verbreken. De eigenaar kon daarbij verplicht worden alles in de oude staat terug te brengen. De Vries vond deze bepaling zeer nadelig voor zijn financiële positie, maar hij slaagde er niet in ze ongedaan te maken. Hij vreesde dat op zo'n wankele basis maar weinig geldschieters bereid zouden zijn in de Schouwburg te investeren[4].

Geld had hij hard nodig want er mankeerde nogal wat aan het gebouw. In koude winters stonden de spelers te bibberen op het toneel terwijl het publiek warm aangekleed, zat toe te kijken[5]. Met de veiligheid was het droevig gesteld. In de zaal konden zo'n 800 bezoekers terecht[6]. Bij drukbezette voorstellingen werden de gangpaden volgezet met stoelen zodat de vluchtwegen geblokkeerd waren. Dat zou ernstige gevolgen kunnen hebben wanneer er brand uitbrak. Er werden hierover verschillende klachten geuit. In 1880 vond tijdens een operette-uitvoering een explosie plaats. In één klap doofde de gasverlichting. Het publiek stond op om de zaal te verlaten, maar ging gelukkig zitten toen er werd geroepen dat alles veilig was. De meeste bezoekers bleken niet eens te weten dat er nooduitgangen waren[7]. De schade was groot: het dak van het toneel was vernield, honderden dakpannen waren naar beneden gekomen en alle ruiten waren gesprongen. De decoratie was beschadigd en enkele artiesten waren zo geschrokken dat zij van een arts kalmerende middelen kregen toegediend. De voorstelling ging natuurlijk niet door.

De eigenaren van de Schouwburg beheerden het gebouw niet zelf maar hadden daarvoor pachters aangesteld. Zowel de eigenaren als de pachters waren voor hun onderhoud niet uitsluitend afhankelijk van inkomsten uit de Schouwburg. De Vries was tot aan zijn dood directeur van diverse theaters buiten Utrecht[8]. Johannes Doesburg, vanaf 1851 pachter van de Schouwburg[9] was kruidenier van beroep.

Wat de precieze taken van de 'bureaulist' - de gangbare benaming voor de pachter van de Schouwburg - waren, is niet helemaal duidelijk. Zo weten we niet zeker of en zo ja, hoeveel invloed hij had op de programmering. Bij de bespreking van een voorstelling werd altijd naar De Vries verwezen als het ging om de keuze van stukken. Meer duidelijkheid bestaat er over zijn andere taken: hij zorgde voor het adverteren, de verkoop van programma's, tekstboekjes en de reservering van plaat-

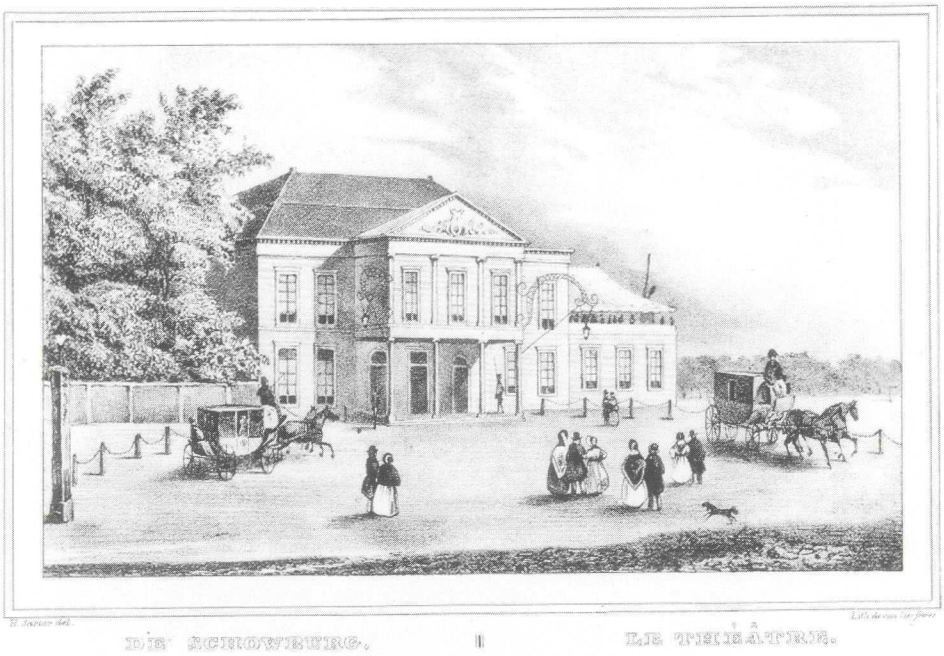

De Utrechtse Schouwburg ca. 1830. Lithografie door Van Lier naar H. Sartor. GAU, TA, X 4.10/C 38.573.

sen. Bij hem kon men kaartjes kopen en plaatsen reserveren. Bepaalde bezoekers konden daarbij rekenen op een voorkeursbehandeling. Zij hoefden niet zoals het gewone publiek in de rij te gaan staan, in de hoop een plaatsje te bemachtigen. Dat leidde tot klachten. Zo vroeg een boze briefschrijver zich af wat de zin van vaste bespreekuren was, als de plaatsen toch al waren weggegeven. Omdat dit verschijnsel zich vaker bleek voor te doen, vroeg de redactie Doesburg om een reactie.

Deze gaf grif toe dat bepaalde klanten een streepje voor hadden. Een aantal vaste klanten had naar zijn mening zekere rechten en voor hen hield hij plaatsen vrij. Anderen, die buiten Utrecht woonden of vanwege bezigheden elders geen plaats konden reserveren aan het loket, konden ook rekenen op zijn welwillende medewerking. Vaak waren dat hooggeplaatste personen en die wilde hij graag te vriend houden. Zij immers maakten dure voorstellingen in Utrecht mogelijk[10].

Elke voorstelling in de Schouwburg werd in de krant aangekondigd. De advertenties werden altijd op tijd geplaatst en vervolgens een aantal malen herhaald. De inhoud maakte duidelijk wat het publiek kon verwachten, wat er werd opgevoerd en door wie. Daarnaast besteedde ook de redactie veel aandacht aan de voorstellingen. Aangezien de krant duur was en dus alleen door welgestelden gelezen werd, hadden deze advertenties maar een beperkt bereik. Om een groter publiek te bereiken waren er aanplak- en strooibiljetten.

Prijsontwikkelingen en openingstijden kunnen aangeven of de Schouwburgdirectie probeerde meer publiek te trekken. De entree was hoog, zeker in vergelijking met

andere vermaakgelegenheden. Er werden weliswaar abonnementen aangeboden, waardoor de prijzen van de afzonderlijke evenementen daalden, maar het totale bedrag was voor veel mensen onbetaalbaar. Midden jaren '60 was een abonnement voor vijf voorstellingen *f* 6,- voor de boven-loge en *f* 3,- voor de parterre [11]. Overigens bood de Schouwburg lang niet altijd de gelegenheid een abonnement te nemen. In de jaren '70 werden ze alleen voor bepaalde reeksen voorstellingen aangeboden. Eén groep werd wel doelbewust met lagere prijzen begunstigd: militairen in uniform, waarschijnlijk alleen de officieren.

Opvallend is dat over de gehele periode 1850-1880 een diversificatie van prijzen is opgetreden. Dat heeft vooral te maken met een toegenomen variatie in gezelschappen. Rond het midden van de eeuw was het aantal toneelgezelschappen dat in de Schouwburg speelde nog beperkt. In de volgende decennia kwam er meer afwisseling in soort en aantal. Aan het begin van de periode varieerden de prijzen van *f* 2,30 voor de hoogste tot *f* 0,40 voor de laagste rangen. Aan het einde van de jaren '70 liepen ze uiteen van *f* 4,- tot *f* 0,30.

Een aparte categorie entreeprijzen was er voor de volksvermakelijkheden. Ze werden voor het eerst georganiseerd in de jaren '60 en waren bedoeld ook de werkende stand de gelegenheid te bieden de Schouwburg eens te bezoeken. De eerste volksvoorstellingen kwamen maar moeizaam tot stand. Ze waren dan ook geen initiatief van de Schouwburgdirectie maar van Utrechtse notabelen [12]. Het tweede volksconcert in december 1864 werd vanwege de strenge koude zelfs afgelast; de stookkosten zouden te hoog worden zodat er verlies zou worden geleden [13]. De volgende jaren kwamen er meer volksvoorstellingen, maar het aanbod bleef beperkt. De prijzen voor de volksvoorstellingen waren lager, maar een bezoek aan de Schouwburg bleef duur: de duurste plaatsen kostten in de jaren '60 *f* 1,- en de goedkoopste *f* 0,15. Aan het einde van de periode liepen ze uiteen van *f* 1,50 tot *f* 0,20.

Ook de openingstijden laten zien dat de Schouwburgdirectie zich niet op een groot publiek richtte. De aanvang van de voorstellingen lag rond het midden van de eeuw om half zeven en verschoof later naar zeven uur of half acht. In de negentiende eeuw waren de werkdagen lang, ook voor de middenklasse. Bovendien werden op zondag geen voorstellingen gegeven. De wet van 1 maart 1815 betreffende de viering van de christelijke feestdagen verbood namelijk 'openbare vermakelijkheden' op zondag. Maar juist op deze dag had het grote publiek gelegenheid ontspanning en vermaak te zoeken.

In de jaren '70 werden echter steeds meer voorstellingen op zondag georganiseerd. Dat was niet alleen strijdig met de wet maar betekende ook een doorbraak in het Schouwburgbeleid. Een aanzienlijk deel van dat vermaak op zondag bestond uit volksvoorstellingen. In de regel werden ze verzorgd door Utrechtse verenigingen als de rederijkerskamers Jan van Beers en De Génestet en de Vereeniging ter

Bevordering van Volksvermaken. Op deze manier konden de kosten laag blijven; professionele gezelschappen kostten immers veel geld. Daarnaast verzorgden de bovengenoemde verenigingen voorstellingen voor hun eigen leden. De toegang was echter beperkt tot de leden, die soms recht van introductie hadden.

De Schouwburg gaf in het begin van de periode alleen voorstellingen tijdens het winterseizoen, en tijdens de kermis in juli. In de decennia na 1850 zien we dat de perioden waarin weinig tot geen vermaak werd aangeboden geleidelijk aan korter werden. Maar vooral mei en augustus bleven maanden met een gering aanbod. Ondanks de toename van het aantal voorstellingen stond de Schouwburg een groot deel van het jaar leeg. In plaats van te proberen een groter publiek te trekken, werd een aanvulling op de inkomsten gezocht in de verhuur van zalen aan verenigingen. Regelmatig werden er grote verkopingen van allerhande artikelen gehouden.

In 1880 werd de Schouwburg verkocht. De nieuwe eigenaar was de Utrechtsche Schouwburg Vereeniging, opgericht op zaterdag 9 juli 1880. Een door de vereniging benoemde commissie werd gemachtigd de Schouwburg aan te kopen. Het kapitaal dat daarvoor benodigd was, bleek de vereniging op dat moment reeds in handen te hebben [14].

De koffiehuizen

Wat wij nu een café noemen, heette in de negentiende eeuw een koffiehuis al werd het begrip café ook wel gebruikt. Men kon er koffie en sterke drank drinken, een praatje maken en een krant lezen [15]. Men kon er overnachten en zalen huren voor bruiloften, partijen en vergaderingen. Er werden bovendien regelmatig biljartwedstrijden gehouden en tentoonstellingen georganiseerd. Steeds meer koffiehuizen begonnen vanaf het midden van de eeuw zelf allerlei vermakelijkheden te organiseren. Werd het een nieuwe activiteit van (een aantal) koffiehuizen of betrof het hier slechts een uitbreiding van zaken die zij al ondernamen? Veel koffiehuizen organiseerden maar heel sporadisch vermakelijkheden, maar er was ook een aantal dat zijn activiteiten op dit gebied ging uitbreiden. In 1852 waren er drie koffiehuizen die zo'n 30 evenementen organiseerden. Dat aantal werd in 1850 door slechts één koffiehuis gehaald. In 1851 was er geen enkel koffiehuis dat meer dan twintig evenementen organiseerde. Het belangrijkste koffiehuis was in deze periode de Zaal naast de Schouwburg van Joseph Wolters [16]. In het midden van de jaren '60 waren er drie koffiehuizen die meer dan 35 evenementen voor hun rekening namen, waaronder de Zaal naast de Schouwburg met 40 geregistreerde evenementen in 1864. Dat aantal was aan het einde van de jaren '70 weliswaar niet toegenomen, maar er was wel een koffiehuisexploitant die alle andere ver achter zich liet: F. Toornstra van koffiehuis de Hoop. Hij organiseerde in 1879 ruim 75 evenementen.

Er mag dan sprake zijn geweest van een toename van het aanbod aan koffiehuisver-

Lijnmarkt, 1974. Op dit adres was in de vorige eeuw het koffiehuis de Nieuwe Bak gevestigd. GAU, TA, Lijnmarkt 19-25 (1974), neg. C 4.366.

maak, in 1880 lijkt hier toch een daling te zijn opgetreden. De belangrijkste organisator van koffiehuisvermaak, Toornstra, blijkt in dat jaar te zijn gestopt met zijn activiteiten en van de Zaal naast de Schouwburg treffen we in dat jaar nauwelijks advertenties aan. Toornstra verdween midden 1880 vrij abrupt van het toneel; vanaf de kermis plaatste hij geen advertenties meer. In oktober liet hij via de krant weten dat zijn café met ingang van 1 november 1880 zou worden opgeheven. De directe aanleiding van de sluiting was een raadsbesluit van 17 juni 1880. Hierin was bepaald dat gemeentebezit voortaan niet meer zou worden verhuurd aan koffiehuishouders. Toornstra blijkt een van de slachtoffers van dat besluit te zijn geweest[17].

Een aantal koffiehuizen is over een langere periode te volgen, zoals de reeds genoemde Zaal naast de Schouwburg en verder de Nieuwe Bak, het Metalen Kruis en het Wed, maar geen van hen groeide uit tot grote vermaakgelegenheden.

Vrijwel alle koffiehuisondernemers stonden geregistreerd[18]. Uit de bronnen blijkt dat zij vaak ook nog andere beroepen uitoefenden zoals bakker of stalhouder, maar nooit ondernemer van vermakelijkheden.

Koffiehuishouders hebben regelmatig geïnvesteerd in hun onderneming. De inrichting werd verfraaid en velen hadden de beschikking over een tuin die geschikt werd gemaakt voor de ontvangst van gasten. Dit soort investeringen zegt echter nog niets over het belang van het vermaak dat het koffiehuis bood.

In de loop van de periode is een duidelijke verbetering te bespeuren in de advertenties. Aanvankelijk werden ze kort voor een evenement geplaatst en zelden herhaald. Het gebeurde bovendien regelmatig dat ze te laat in de krant verschenen. De informatie die een advertentie bevatte, was bovendien uiterst summier. Vooral aan het begin van de periode werd zelden duidelijk gemaakt wat er op het programma stond, behalve dat op een bepaalde datum een gezelschap een muzikale avond zou geven. Of er werd aangekondigd dat gedurende een niet nader aangegeven periode een reeks muzikale optredens zou worden verzorgd. Het feit dat advertenties zo weinig informatie bevatten, is naar mijn mening al een aanwijzing dat het aanbieden van vermaak over het algemeen een aanvulling op de bestaande koffiehuisactivitei-

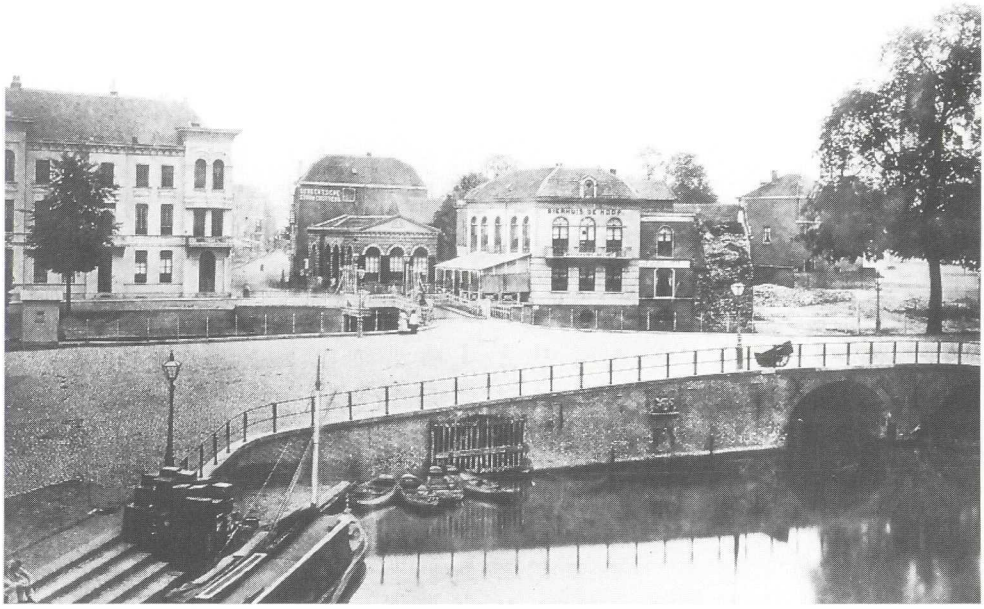

F. Toornstra van koffiehuis De Hoop was in de 2e helft van de jaren '70 een van de grote organisatoren van vermaak. GAU, TA, F 14.15/C 21.376 (1875)

ten was. In de volgende decennia ging het adverteren steeds beter. De advertenties werden op tijd geplaatst en ze verwijzen naar aanplak- en strooibiljetten.

Bekijken we het aanbod van de koffiehuizen door de jaren heen, dan zien we dat gedurende de gehele periode de kermis een hoogtepunt vormde terwijl de wintermaanden bijzonder rustig waren. In de jaren '70 was er, behoudens dieptepunten in de maanden mei, juni, augustus en september, meer aanbod aan georganiseerd vermaak gekomen.

Een opvallend verschil met de Schouwburg is dat koffiehuizen regelmatig op zondag vermakelijkheden organiseerden. In de loop van de periode nam het aanbod in de week relatief gezien nog af. De koffiehuizen trokken zich van het zondagsverbod kennelijk weinig aan. Ook hier is niet gebleken dat de overheid streng toezag op de naleving van de wet.

De aanvangstijden van de koffiehuizen vertonen meer afwisseling dan die van de Schouwburg. Meestal werd hier later begonnen. Aan het begin van de periode werden ze overigens niet eens altijd vermeld. De aanvangstijden waren wellicht van minder belang omdat men op elk moment kon aanschuiven. Het koffiehuisvermaak was daarom voor een groter publiek toegankelijk dan de Schouwburg. De entreeprijzen waren evenmin een belemmering om koffiehuisvermaak te zoeken. In de regel werd geen entree geheven, de inkomsten uit de verkoop van consumpties waren belangrijker.

Niet alle vermaak dat in de koffiehuizen werd geboden, werd door de ondernemers

CAFÉ „DE HOOP"
aan de CATHARIJNEPOORT.
Donderdag 23 October
OPENING
van het
GRAND CAFÉ CONCERT,
en verder gedurende den Winter
Donderdag, Vrijdag, Zaterdag en Zondag,
optreden van een goed gezelschap Artisten.
Entree Vrij. Aanvang 8 uur.
F. TOONSTRA.

Opening Grand café concert. Net als bij veel andere koffiehuizen bevatten de advertenties van de Hoop maar heel beperkte informatie over wat het publiek tijdens een voorstelling of optreden kreeg aangeboden. Advertentie van koffiehuis de Hoop in UD van 21 oktober 1879.

zelf georganiseerd. Een duidelijk voorbeeld is Buitenlust. Aan het einde van de jaren '70 organiseerden diverse toneelverenigingen hier voorstellingen, vaak met een bal na. Dat de liefde voor het amateurtoneel bloeide, blijkt uit het groeiende aantal toneelverenigingen in jaren '60 en '70. Veel van die verenigingen en ook andere vonden onderdak bij de koffiehuizen. Ook particulieren gebruikten de koffiehuizen voor evenementen, zoals de bekende Utrechtse dansleraar J.F. van Diepenbeek die menig dansavond organiseerde voor zijn (ex)-leerlingen.

De koffiehuizen hebben, net als de Schouwburg, ook vermaak voor `het volk' georganiseerd. Het aanbod daarvan bleef echter bijzonder laag. Koffiehuizen lijken geen gelegenheden geweest te zijn waar de lagere klassen zich vertoonden. Dat blijkt ook uit andere bronnen: de Nieuwe Bak werd een voornaam koffiehuis genoemd[19]. Het Stationskoffijhuis had zelfs een lid van het Koninklijke Huis te gast gehad[20].

Tivoli

De geschiedenis van Tivoli is van alle Utrechtse vermaakgelegenheden in deze periode de interessantste. Dit koffiehuis bestond uit een tuin met een `houten tent of gaanderij' waar men concerten kon beluisteren[21].

Het begon pas vanaf 1862 met de komst van Abraham Johannes Abspoel een rol te spelen in het publieke vermaak en groeide in de jaren '60 en '70 uit tot een waar ontspanningsoord. In de voorgaande jaren had Abspoel zich vooral beziggehouden met sportonderricht. Hij was ondernemer van een zwemschool aan de Kruisvaart (in de jaren '60 vanwege de aanleg van een spoorweg verplaatst naar de Leidsche Rijn) en onderwijzer in de gymnastiek bij studentenvereniging Olympia. De nieuwe ondernemer getroostte zich veel moeite om van Tivoli een geschikte uitgaansgelegenheid te maken. Aanvankelijk konden er alleen in de zomermaanden concerten worden gegeven en bij slecht weer moesten ze worden uitgesteld. In een ingezonden brief werden de gebreken van Tivoli breed uitgemeten. Het mocht aangenaam zijn bij mooi weer van muziek te genieten, maar het was minder prettig wanneer er een bui losbarstte boven de hoofden van de bezoekers. De ruimte was bovendien zo krap dat nieuwkomers zich langs de reeds aanwezige bezoekers moesten wringen en stoelen en tafels in het gedrang omvielen[22].

Abspoel begon in 1870, toen hij eigenaar van Tivoli was geworden, plannen te ont-

wikkelen voor de bouw van een nieuwe concertzaal. Om aan geld te komen, liet hij circulaires rondgaan voor een geldlening [23]. De belangstelling was bemoedigend. Geldschieters kregen aantrekkelijke voorwaarden: zolang de lening liep, zouden de prijzen van abonnementen niet worden verhoogd. Voor bepaalde concerten konden zij per aandeel een gratis toegangskaart krijgen en een plaats reserveren. In de nieuwe concertzaal was plaats voor ruim 2700 bezoekers en als er tafeltjes werden geplaatst, konden er zo'n 1200 terecht. Bovendien konden er nu ook in de winter concerten worden gegeven.

Abspoel heeft helaas niet lang kunnen profiteren van zijn nieuwe zaal. Op 25 augustus 1875 overleed hij na een langdurig ziekbed. De onderneming werd door zijn weduwe en drie zonen voortgezet. Hun inspanningen werden geprezen, maar het publiek kwam niet in drommen [24].

Er werd geïnvesteerd in de zaal en in het park, maar ook op het gebied van de bedrijfsvoering vonden veranderingen plaats. Dat wordt duidelijk zichtbaar in het advertentiebeleid en in de openingstijden. Advertenties verschenen in het midden van de jaren '60 bijna altijd te laat. Aan het einde van de jaren `70 gebeurde dat nauwelijks meer. De advertenties voor de abonnementsconcerten op zondag werden in de regel een dag van tevoren geplaatst. Andere evenementen werden ruimschoots op tijd aangekondigd en verscheidene malen herhaald, voor bijzondere artiesten en gezelschappen nog vaker. Voor nadere informatie werd nadrukkelijk verwezen naar de aanplakbiljetten in het park. De vraag is of deze aankondiging inhield dat deze biljetten niet elders werden opgehangen. Dat zou betekenen dat maar een heel beperkt publiek werd bereikt: degenen die over een krant beschikten en de leden die vrije toegang tot het park hadden.

Door het aanbieden van abonnementen probeerden de ondernemers van Tivoli zich te verzekeren van een vast publiek. Zij onderscheidden zich daarmee duidelijk van de andere koffiehuisondernemers. Bij de aanvang van elk seizoen liet Abspoel weten dat er weer abonnementen te verkrijgen waren. De abonnementhouders van het vorige seizoen stuurde hij de nieuwe abonnementen alvast toe; een uitstekend middel om klanten te binden. Abonnees genoten een aantal voordelen. Zij hadden vrije toegang tot het park en genoten 30 tot 50 procent korting op de evenementen. Slechts bij speciale voorstellingen moesten zij het volledige bedrag betalen. De prijs die de leden moesten betalen varieerde van *f* 1,- tot *f* 0,25 (niet-leden betaalden respectievelijk *f* 1,50 tot *f* 0,50).

De entreeprijzen van Tivoli waren lager dan in de Schouwburg, maar hoger dan die welke de andere koffiehuizen voor bijzondere voorstellingen vroegen. Toch waren ze nog hoog: aan het einde van de jaren `70 kostte een familie-abonnement voor 24 concerten *f* 12,-. Er waren maar weinig mensen die dat konden betalen. Overigens moeten we niet vergeten dat Tivoli, dat immers ook een koffiehuis was, inkomsten verwierf uit de verkoop van consumpties en de verhuur van zalen.

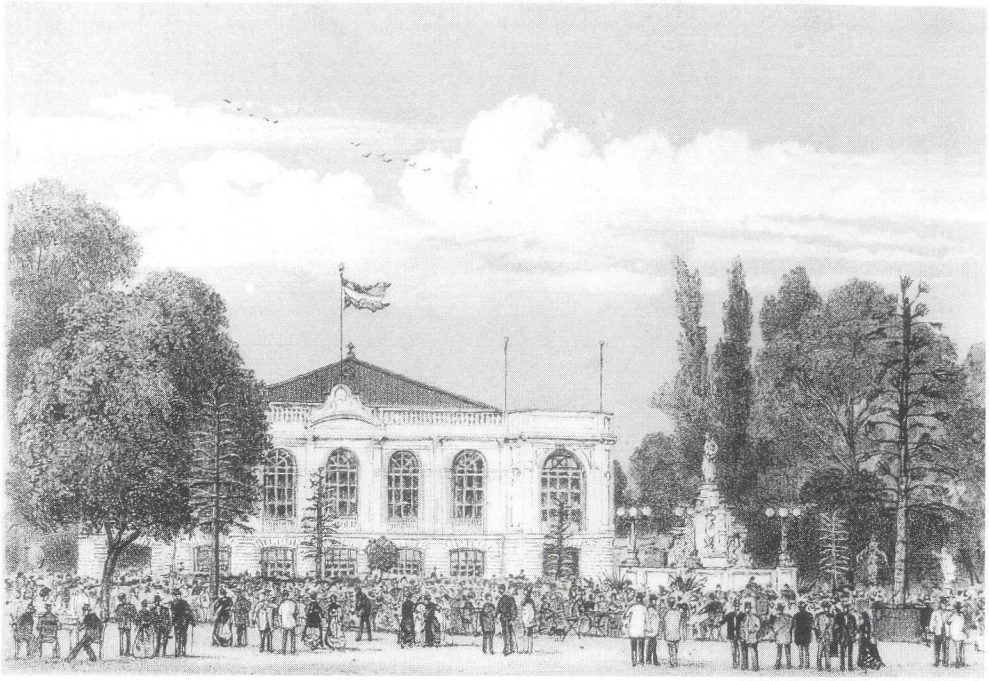

In het fraai aangelegde Park Tivoli troffen welgestelde Utrechters elkaar. GAU, TA, X 3.11/C 11.361 (1871)

Abspoel was de man die in Utrecht de volksconcerten introduceerde. Hij volgde daarin het voorbeeld van andere steden[25]. Lijkt het initiatief voor het organiseren van volksvoorstellingen in de Schouwburg vooral ingegeven om de zorg voor het beschavingspeil van de lagere standen, niet duidelijk is welke motieven er bij Abspoel aan ten grondslag hebben gelegen. In ieder geval kunnen het nauwelijks commerciële geweest zijn. De entreeprijzen waren niet bijzonder laag en zouden zeker geen grote aantallen bezoekers trekken. Het aantal volksconcerten dat in Tivoli werd georganiseerd werd nooit groot. De ondernemers van Tivoli zochten evenmin uitbreiding van hun publiek in de lagere standen.

De aanvangstijden van Tivoli laten duidelijk zien dat zich door de jaren heen een verschuiving in de richting van de zondag heeft voorgedaan. Zowel 's middags als 's avonds werden er op zondag concerten gegeven: We kunnen hieruit concluderen dat de ondernemers van Tivoli zich op een publiek richtten dat doordeweeks weliswaar moest werken maar genoeg inkomen had om de zondagse concerten te bezoeken.

Tivoli had ook zijn uitstraling op andere (economische) activiteiten. De Utrechtse vuurwerkmaker G.J. Ruijsch luisterde menig evenement op met vuurwerk en verlichting. Speciale vervoermiddelen werden ingezet zoals de 'tramway' die ervoor zorgde dat het publiek in en rond Utrecht Tivoli kon bezoeken.

Tivoli in andere handen

Pas na de dood van Abspoel sr. werd duidelijk hoe groot het exploitatietekort was [26]. Dat leidde ertoe dat de familie in 1878 besloot tot verkoop. Omdat het niet direct lukte er de gewenste prijs voor te krijgen, werd de verkoop uitgesteld.

De verkoopplannen van de familie hadden ondertussen een aantal Utrechters gealarmeerd. Grote vrees bestond dat Tivoli in handen zou vallen van speculanten wat wel eens het einde van deze onderneming zou kunnen betekenen. Men maakte zich zorgen om het voortbestaan van zowel de 'tramway' als de Utrechtse muziekgezelschappen die hier regelmatig optraden. En hoe vreselijk saai dreigde Utrecht niet te worden? [27] Er speelde bovendien nog een economisch belang. Wanneer een stad als Utrecht niet voldoende aantrekkingskracht kon uitoefenen, zouden welvarende lieden, op zoek naar een plekje om rustig te leven, wel eens kunnen besluiten zich juist niet in Utrecht te vestigen. Dat zou een aanzienlijk economisch verlies betekenen.

Naast economische en muzikale belangen waren er nog andere factoren die pleitten voor het behoud van Tivoli. Er was daar gelegenheid tot 'gezellig verkeer' en 'aankweeking van kunstzin en goede smaak'. Welgestelde lieden beschikten zelf over voldoende middelen om zich te vermaken, maar hardwerkende burgers hadden behoefte aan ontspanning en vermaak die gelegenheden als Tivol hen konden bieden. Daarom mocht Tivoli niet verdwijnen [28].

Over de noodzaak van het behoud van Tivoli was men het dus snel eens. Moeilijker was het om de plannen tot aankoop te realiseren. Begin 1879 verenigde zich een aantal burgers met het doel Tivoli te kopen. Aan de verkoop van de Schouwburg en het ontstaan van de Schouwburg Vereeniging werd weinig aandacht besteed in de krant. We weten dan ook niet wat de achtergrond van dit initiatief uit de burgerij is geweest. Over de verwikkelingen rondom de verkoop van Tivoli werd daarentegen wel veel geschreven. Terwijl het voortbestaan van Tivoli in het geding was, is dat waarschijnlijk bij de Schouwburg niet aan de orde geweest.

De oorspronkelijke plannen van de initiatiefnemers waren er op gericht in Tivoli een bloemen- en dierentuin op te richten, bestemd voor een groot publiek. Daarvoor was een bedrag nodig van *f* 240.000,-, te weten *f* 190.000,- voor de aankoop en de rest voor de inrichting. De initiatiefnemers wilden het kapitaal bijeenbrengen door het plaatsen van renteloze aandelen van *f* 50,-. De aandeelhouders zouden bepaalde voordelen, zoals lagere contributies, genieten boven de gewone leden, de abonnees [29].

Het aantal inschrijvingen bedroeg 270 en dat was lang niet voldoende. Een van de initiatiefnemers, J.W. Gerlach, deed een beroep op de gefortuneerden van de stad. Wie een aandeel kocht, zou zich mede-eigenaar mogen noemen en als zodanig door het personeel behandeld worden. Ook voor officieren werd het aantrekkelijk gemaakt te investeren in Tivoli. De animo onder deze groep was gering omdat zij

THALBERG-CONCERT.
Parkzaal Tivoli.
Vrijdag 10 Januarij – 7½ uur.
Mll. ZARÉ THALBERG.
Mll. FRIEDLÄNDER. Mll. M. DUMAS.
HENRY KETTEN. PAUL VIARDOT.
J. HOLLMAN. C. BOSONI.

PROGRAMMA IN TWEE AFDEELINGEN.

1. Sonate (Opus 45). (*Mendelssohn*). Mr. Ketten & Hollman
2. Aria. (*Lotti*). Mll. Th. Friedländer.
3. Variations de Haydn. (*Léonard*). Mr. Paul Viardot.
4. Aria „Ernani" (*Verdi*). Mll. Zaré-Thalberg.
5. Gavotte & Caprice. (*Ketten*). Mr. Henry Ketten.
6. Oh! Monsieur! (Comédie de Concert). Mll. Marie Dumas.
7. Andante. (*Golterman*). Tarantelle. (*Lindner*). Mr. J. Hollman.
8. Batti, Batti. (*Mozart*). Mll. Zaré-Thalberg.
9. Ich wandre nicht. (*Schumann*). Volkslied. Mll. Th. Friedländer.
10. Rapsodie Hongroise. (*Liszt*) Mr. Henry Ketten.
11. Carnaval de Venise. (*Paganini*). Mll. Zaré-Thalberg.
12, Sérénade Humoristique. (*Viardot*). Mr. Paul Viardot.

Dirigent BOSONI. Piano PLEYEL WOLFF & Co.
Entréeprijzen: 1. Rang *f* 2.49. 2. Rang *f* 1.50. Galerij *f* 1.00.
Biljetten zijn te verkrijgen en plaatsen te bespreken aan het Park Tivoli, van af Maandag 6 Januarij, van 12—3 ure, waar tevens het Programma verkrijgbaar is.

Tivoli speelde een belangrijke rol in het plaatselijke muziekleven. Maar daarnaast traden ook regelmatig artiesten uit het buitenland op. Advertentie van Tivoli in UD van 5 januari 1879 met aankondiging Thalbergconcert en van een zangeres van de Scala te Milaan en de Italiaanse Opera te Parijs.

vaak werden overgeplaatst. De waarde van hun aandelen verminderde bij overdracht omdat de rechten die er aan verbonden waren dan vervielen. Deze laatste beperking werd nu opgeheven; bij overplaatsing en bij overlijden, konden de aandelen zonder meer worden overgedragen[30].

Maar het hielp niet en de initiatiefnemers moesten een goedkoper plan maken. Ook probeerde men af te dingen op de koopsom, maar daar wilde de familie Abspoel niet van weten. Er is ook nog gedacht aan een andere lokatie, maar dat bleek niet haalbaar.

Begin 1880 werd de openbare veiling van Tivoli aangekondigd. Het Comité tot oprichting van de Bloem- en Diergaarde vreesde dat zijn plannen alsnog in duigen zouden vallen. Er werd een vergadering bijeengeroepen voor de ingezetenen van de stad, in de hoop dat zij voldoende belang hechtten aan het behoud van Tivoli[31]. Tijdens deze vergadering werd besloten toch de gevraagde prijs te betalen, maar over de vraag hoe men het benodigde geld bijeen moest brengen, kon men het maar moeilijk eens worden. De vrees werd uitgesproken dat de Utrechtse burgerij er wel eens minder voor over kon hebben dan zij beweerde[32].

De verkoop werd vastgesteld op 2 juni 1880. Het comité zou uitzoeken of het mogelijk was Tivoli voor de gevraagde prijs aan te kopen en of exploitatie mogelijk was. Vermogenden werden nogmaals in een advertentie aangespoord geld te steken in Tivoli met de belofte dat zij medezeggenschap kregen over de verdere gang van zaken[33]. Op 7 juli 1880 werd Tivoli ten slotte publiekelijk geveild. Het comité slaagde er in het complex aan te kopen voor het bedrag van *f* 161.000,-. Maar daarmee waren de financiële problemen nog niet opgelost. In een korte tijd later gehouden vergadering werden plannen gemaakt om meer geld te krijgen. Men zou de hypotheekhouders van de concertzaal van Abspoel sr. vragen hun geld in de onderneming te laten zitten. Verder moest er worden geprobeerd meer inschrijvers te werven[34]. Blijkbaar is men er toch in geslaagd het benodigde kapitaal te verwerven. Lange tijd bleef het stil rondom de nieuwe plannen voor Tivoli totdat in het najaar van 1880

de Naamloze Vennootschap de Maatschappij tot Exploitatie van Tivoli werd opgericht. Op 1 december opende het nieuwe Tivoli zijn deuren.

In de 20 jaar dat de familie Abspoel Tivoli in eigendom had, was dit koffiehuis uitgegroeid tot een belangrijke gelegenheid voor publieke vermakelijkheden. De familie was er echter niet in geslaagd de onderneming winstgevend te maken. Had zij de omstandigheden tegen zich, of had zij het ook aan zichzelf te danken? De zaal die Abspoel sr. in 1871 had laten bouwen, had een geweldige capaciteit, zelfs voor hedendaagse begrippen. De grote zaal van het huidige Vreeburg biedt bijvoorbeeld plaats aan zo'n 1000 personen. Toch hebben de ondernemers niet geprobeerd een groter publiek te trekken. Al hun aandacht was er op gericht welgestelde burgers binnen en buiten de stad te bereiken en die groep was niet groot genoeg om de kosten te dekken. De ondernemers zaten in een dilemma. Moesten ze muziek en toneel gaan aanbieden, maar dat boden ook het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen en de Schouwburg, en de verkoop van consumpties terugdringen? Daar stond tegenover dat zij de drankinkomsten juist nodig hadden om de exploitatie rond te krijgen. Een deel van het publiek stelde het bovendien steeds minder op prijs dat de muziekuitvoeringen werden verstoord door andere bezoekers. Het probleem van de ondernemers van Tivoli was dat zij geen duidelijke keuze konden of wilden maken.

Opvallend is dat de andere koffiehuizen dergelijke problemen blijkbaar niet hebben gehad. Zij hadden niet de ambitie uit te groeien boven de status van koffiehuis. De ondernemers van Tivoli hadden daarentegen grote investeringen gedaan waarvan de lasten op den duur niet meer te dragen waren.

Het publiek

Het publiek van de Schouwburg, de koffiehuizen en Tivoli was dus vooral afkomstig uit de meer gegoede kringen. Wie daartoe niet behoorde, zocht zijn vertier elders en kon zijn hart ophalen aan de jaarlijkse kermis. Daarnaast waren er diverse openluchtconcerten.

Het soort publiek dat de Schouwburg en de koffiehuizen bezocht, veranderde in de tweede helft van de negentiende eeuw nauwelijks van samenstelling, maar het werd wel geconfronteerd met een aantal veranderingen. Van de bezoekers werd verwacht dat zij met meer aandacht het geboden vermaak bijwoonden. Uitbundig lachen tijdens een toneelvoorstelling werd niet passend meer gevonden, net als het geblader in de tekstboekjes want dat leidde af van de voorstelling. Wie zich in de tekst wilde verdiepen, moest dat maar thuis doen.

Tivoli vroeg ouders en voogden steeds weer hun kroost in toom te houden; het geren en gejoel van de jeugd tijdens muziekuitvoeringen begon men bijzonder hinderlijk te vinden. Het leek allemaal weinig te helpen en ook de volwassenen maak-

ten er een potje van. Het lawaai dat het publiek tijdens een van de concerten maakte, wekte zoveel irritatie bij de dirigent dat hij demonstratief zijn stokje neerlegde en de zaal verliet[35].

Muziek diende oorspronkelijk vooral als achtergrond voor een gezellig samenzijn. Er werd druk gepraat en gelachen en het bespreken van zakelijke aangelegenheden was geen uitzondering. Voor serieuze muziek was er het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, maar langzamerhand begon Tivoli daar steeds meer overeenkomst mee te vertonen. Er kwamen vaker klachten over verstoringen tijdens muziekuitvoeringen. De schrijver van een ingezonden brief had zich bijzonder gestoord aan het gedrag van de bezoekers van Tivoli. Het moest maar eens afgelopen zijn met dat geklets en het rumoer, en wie het niet kon laten, moest maar een plaats toegewezen krijgen zodat de overlast beperkt werd[36].

Toen het nieuwe Tivoli einde 1880 werd heropend, golden er nieuwe regels. Voor de jongeren zouden speciale dansfeesten worden georganiseerd. Het gebruik van consumpties tijdens een optreden werd niet meer toegestaan en wie te laat kwam, werd niet meer toegelaten.

Uit niets blijkt dat in de andere koffiehuizen de regels zo streng werden gehanteerd. Er was echter wel een categorie bezoekers waaraan door een aantal koffiehuisondernemers de toegang werd ontzegd. Zo werden in het koffiehuis De Rustende Herten, bijgenaamd de Poep, geen militairen meer toegelaten omdat ze teveel overlast bezorgden. In Ruimzicht werden niet alleen militairen onder de rang van officier de toegang ontzegd, maar ook kinderen zonder toezicht van ouders of voogden mochten vanaf 1878 niet meer binnen[37].

In de loop van de negentiende eeuw was het genieten van muziek en toneel een serieuze aangelegenheid geworden waarbij passend gedrag werd geeïst. En het was juist het welgestelde publiek aan wie deze nieuwe gedagsregels werden opgelegd.

Het vermaak

Wat kreeg het Utrechtse publiek nu voorgeschoteld? Een van de opvallendste kenmerken is de scheiding die bestond tussen het vermaak in de Schouwburg en in de koffiehuizen, vooral aan het begin van de periode. Personen en gezelschappen die optraden in de Schouwburg, traden nooit op in de koffiehuizen en dat gold omgekeerd ook. In de jaren '70 begon de scheidslijn tussen de Schouwburg en Tivoli steeds meer te vervagen.

In de Schouwburg werden zowel serieuze als kluchtige stukken opgevoerd. De klucht *Robert en Bertram of de Lustige vagebonden* werd regelmatig opgevoerd, maar ook historische stukken als *Gijsbrecht van Amstel* waren populair. Het aanbod aan opera was over het algemeen laag; de kosten van zo'n produktie waren erg hoog en het risico dat de ondernemer liep, was dus groot.

Het *UD* besteedde veel aandacht aan de voorstellingen in de Schouwburg. De Schouwburgondernemer wilde graag wat men noemde kwaliteitsstukken op het programma zetten, maar daar had het grote publiek geen trek in. Het gebeurde dan ook dat dergelijke voorstellingen bij gebrek aan belangstelling werden afgelast zoals in het voorjaar van 1878 *Tartuffe* van Molière. Om financiële problemen te vermijden, moest de ondernemer wel inspelen op de wensen van een groter publiek. Uit het aanbod aan toneel blijkt dat hij toch probeerde aan de wensen van een kleine groep te voldoen. Maar een aangekondigde voorstelling afgelasten moet hem veel geld gekost hebben.

Wat voor soort vermaak de koffiehuizen boden is moeilijker te achterhalen. Het vermaak in de koffiehuizen werd bovendien vrijwel niet besproken. Uit de advertenties wordt wel duidelijk dat bepaalde gezelschappen en personen regelmatig in Utrecht optraden. Bekend waren de families Buziau en Sauvlet. Dit soort gezelschappen zorgden voor afwisselend vermaak in de vorm van zang, dans, komische scènes en pantomime. Daarnaast werd er regelmatig (militaire) harmoniemuziek ten gehore gebracht, verzorgd door bekende Utrechtse musici als Cornelis Coenen en Richard Hol en hun korpsen.

In de jaren '70 werd in de koffiehuizen een bescheiden begin gemaakt met de opvoering van toneelstukken. De ondernemer van Ruimzicht, die ook wel adverteerde onder de naam Grand Vue, had speciale voorzieningen aangebracht met het oog op dergelijke opvoeringen. In november 1878 werd hier opgevoerd *Jylock de joodsche koopman van Venetië* [38]. De titel doet vermoeden dat het hier om een bewerking van een stuk van Shakespeare ging. Veel voorstellingen werden hier echter niet gegeven.

Théâtre d'Utrecht,
direction J. EDUARD DE VRIES.
Avec permission des autorités de la ville d'Utrecht.
JEUDI 16 OCTOBRE 1879.
Une représentation de la
COMPAGNIE FRANÇAISE,
Direction DAIGLEMONT,
ex-Directeur de l'Odéon de Paris.
Les Mariages
sous LOUIS XV.
Comédie en 5 actes par ALEXANDRE DUMAS.
Précedée par
Jean Marie.
Drame en un acte par COPPÉ.
Commencera à 7½ heures.
PRIX DES PLACES:
Loges *f* 2.—. Parquet *f* 1.50. Parterre et 1e Amphit. *f* 1.—. 2e Amphit. et Galerie 50 Cts.
On peut se procurer des places au bureau du Théâtre, Mercredi et Jeudi de 12 à 3 heures.

Het waren vooral de amateurverenigingen die zorgden voor een grote bloei van het toneel in de koffiehuizen, vooral in Buitenlust. Het betrof hier zelden literaire hoogstandjes. Het overgrote deel van de opgevoerde stukken bestond uit 'luimige toneelschetsen', kluchten en drama's met fraaie titels als: *Flik en Flok in de klem* of *Het leevend doode snijderspaar*, vaak opgeluisterd met muziek en afgesloten met een bal. Deze verenigingsactiviteiten genoten een grote belangstelling van de leden en hun introducées. De grootste variatie aan vermaak vinden we in Tivoli. Het hield het midden tussen de Schouw-

In de jaren '70 traden regelmatig Franse gezelschappen en artiesten op. Advertenties van de voorstellingen waren dan Franstalig. Advertentie van de Schouwburg in UD van 12 oktober 1879.

burg en het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, en de koffiehuizen. In de jaren '60, onder Abspoel, traden hier vooral muziekkorpsen op. Hun rol bleef in de jaren '70 weliswaar groot, maar er kwam meer afwisseling in het aanbod aan orkesten, die zowel van binnen als van buiten Utrecht afkomstig waren. Ook traden er regelmatig buitenlandse gezelschappen op. Het aanbod breidde zich in de loop der jaren steeds verder uit; niet alleen muziek maar ook opera en toneel werden op het programma gezet. Nieuw is de introductie van de 'skating rink', de rolschaatsbaan. Ook dansavonden waren een nieuwigheid maar hierbij moest enige schroom overwonnen worden. Omdat de Utrechters wantrouwig stonden tegenover dergelijk vermaak, organiseerde Abspoel de eerst dansavonden voor de jeugd. Maar de volwassenen kregen de smaak al gauw te pakken[39].

In vergelijking tot het midden van de negentiende eeuw waren de mogelijkheden tot ontspanning en vermaak zeer toegenomen, zij het vooral voor hen die over voldoende financiële middelen beschikten. Men begon wel oog te krijgen voor vermaak voor de lagere standen, maar veel verder dan fraaie woorden kwam het niet.

Conclusie

Het vermaak dat Tivoli organiseerde was veel te grootschalig. De investeringen in de grote concertzaal konden nooit terugverdiend worden. De andere koffiehuizen hadden deze problemen niet. Hun kosten waren in vergelijking tot Tivoli veel minder hoog. De ondernemers van Tivoli hadden hun exploitatieproblemen voor een groot deel aan zichzelf te wijten. Hun plannen waren te ambitieus en het publiek dat zij wilden bereiken te beperkt. Weliswaar groeide in de negentiende eeuw de vraag naar vermaak, een toename die niet is los te zien van de toegenomen urbanisatie en welvaart, maar deze was op zich niet voldoende om vermaak winstgevend te maken. Het waren vooral de hogere en middenklassen waarop de organisatoren van vermakelijkheden zich richtten en deze groep was niet omvangrijk genoeg voor een lonende exploitatie van grote ondernemingen. De voortzetting van Tivoli bleek alleen mogelijk door initiatieven uit de burgerij. Niet duidelijk is of ook de Schouwburg exploitatieproblemen heeft gehad. Maar het is veelzeggend dat ook hier burgers een vereniging gingen vormen die de Schouwburg ging exploiteren. De ondernemers van de Schouwburg hadden zich eveneens op een klein publiek gericht en werden geconfronteerd met hoge kosten, zowel voor het onderhoud van het gebouw als voor de voorstellingen.

Deze ontwikkelingen waren niet kenmerkend voor Utrecht. Amsterdamse vermaakgelegenheden trof eenzelfde lot. Daar viel evenmin winst te behalen uit de organisatie van grootschalig vermaak. Ook hier waren het welgestelde burgers die het voortbestaan van culturele instellingen moesten waarborgen[40]. We kunnen aannemen dat dit elders in Nederland niet anders was.

De commercialisatie van vermaak was in Nederland geen succes, maar hoe lag het dan in de ons omringende landen? In Engeland bijvoorbeeld, blijkt dat vanaf het midden van de negentiende eeuw de commercialisatie van vermaak een grote vlucht nam. In de grote Engelse steden groeide de vraag naar en het aanbod van vermaak. Terwijl het vermaak in de koffiehuizen in Utrecht maar een heel bescheiden ontwikkeling vertoonde, groeiden dergelijke gelegenheden in Engeland uit tot de befaamde 'music-halls'. Hier werd zeer gevarieerd vermaak geboden, waarin overigens de inkomsten uit de verkoop van consumpties nog lange tijd belangrijk waren. De schouwburgen profiteerden eveneens van de toegenomen vraag en pasten het aanbod aan. In de kleinere Engelse steden ontstonden vergelijkbare problemen als in Nederland. Ook daar waren het de burgers die het voortbestaan van commerciële ondernemingen moesten waarborgen[41].

Over het algemeen kunnen we dus stellen dat grootschalig vermaak alleen winstgevend was wanneer er een groot publiek werd bereikt. Daarvan was alleen sprake in de grote steden. Alleen hier was voldoende koopkrachtig publiek om echt grootschalig amusement rendabel te kunnen maken. Zo'n omvang hadden steden in Nederland toen nog niet bereikt, ook Amsterdam niet.

Gebruikte afkortingen

GAU Gemeente-archief Utrecht
UD *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, vanaf 1863 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*

Literatuur

Bank, 1991 ▸ J.Th.M. Bank, 'Mecenaat en stadsontwikkeling in Amsterdam, 1850-1890', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 104 (1991) 548-573.
Berg, Van den, 1940 ▸ J.H.C. van den Berg, 'De schouwburg van 1881 tot 1915, de tijd van de N.V. Utrechtsche Schouwburgmaatschappij', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1940, 146-147.
Crump, 1984 ▸ J. Crump, 'Patronage, pleasure and profit: a study of the Theatre Royal. Leicester 1847-1900', *Theatre notebook*, 38 (1984) 77-87.
Crump, 1986 ▸ J. Crump, 'The provincial music hall' in: Peter Bailey ed., *Music hall the business of pleasure*, Stony Stratford, 1986, 53-72.
Looijen, Van, 1977 ▸ T.K. van Looijen, *Herbergen en koffiehuizen in Amsterdam. Een bloemlezing uit de geschiedenis*, Amsterdam, 1977, 7-12.
Meulen, Van der, 1983 ▸ J.N. van der Meulen, 'Anderhalve eeuw Tivoli', *Maandblad Oud-Utrecht*, 56 (1983) 165-172.
Sorgen, Van, 1885 ▸ W.G.F.A. van Sorgen, *De tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche schouwburg*, 's-Gravenhage, 1885.

Noten

1 Over de periode 1850-1880 zijn drie tijdvakken van elk drie jaar onderzocht: 1850-1852; 1864-1866; 1878-1880.
2 De bevolking nam toe van 48.000 in 1850 tot ruim 67.000 in 1880.
3 Zie voor de geschiedenis van de schouwburg in de negentiende eeuw: Sorgen, Van, 1885.
4 GAU, Stadsarchief IV, arch. nr. 1014.
5 *UD*, 6 februari 1864.
6 *UD*, 10 juli 1880.
7 *UD*, 9 maart 1880.

8 Amsterdam, Theater Instituut, Knipselarchief Johan Eduard de Vries, 182.
9 *UD*, 8 september 1851.
10 *UD*, 11 februari 1880.
11 *UD*, 17 oktober 1864.
12 *UD*, 31 maart 1865.
13 *UD*, 17 december 1864.
14 *UD*, 10 juli 1880.
15 Looijen, Van, 1977, 7-12.
16 Deze zaal vormde een onderdeel van de schouwburg en was gebouwd door Cornelis van Leeuwen om er bals, concerten en andere vermakelijkheden te geven. Wolters exploiteerde de zaal van 1847 tot 1881, toen de schouwburg overging in handen van de Schouwburg Maatschappij. Wolters was van 1855 tot 1862 ook exploitant van Tivoli. Zie: Berg, Van den, 1940, 146-147.
17 GAU, *De Stichtsche*, 11 juli 1880.
18 GAU, Adresboeken 1850-1880; Register van patentschuldige kroeghouders, tappers, slijters en koffiehuishouders; Bevolkingsregister.
19 GAU, Bibliotheek, nr. LXIV AN, *De nieuwe wegwijzer in en om de stad Utrecht*, Utrecht 1850, 15.
20 *UD*, 4 oktober 1850.
21 Meulen, Van der, 1983, 165-172.
22 *UD*, 1 juni; 7 juni 1864.
23 *UD*, 4 december 1870.
24 *UD*, 7 december 1880.
25 *UD*, 20 augustus 1864.
26 *UD*, 26 augustus 1875; 5 februari 1879.
27 *UD*, 3 februari 1878.
28 Ibidem.
29 *UD*, 5 februari 1879.
30 *UD*, 6 april 1879.
31 *UD*, 19 maart 1880.
32 *UD*, 25 maart 1880.
33 *UD*, 8 mei 1880.
34 *UD*, 10 juli 1880.
35 *UD*, 1 maart 1880.
36 *UD*, 23 mei 1865.
37 *UD*, 22 maart 1878, 15 en 20 maart 1879.
38 *UD*, 23 november 1878.
39 *UD*, 16 september 1864.
40 Bank, 1991, 548-573.
41 Crump, 1984, 77-87; Crump, 1986, 53-72.

‘Voor al de ingezetenen der stad’

Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht (1847-1890)

Christine Weijs

Halverwege de negentiende eeuw werd in Utrecht op de fundamenten van de middeleeuwse Mariakerk het Gebouw voor Kunsten & Wetenschappen gebouwd, één van de eerste `cultuurtempels' in Nederland. Een commissie die speciaal hiervoor in het leven was geroepen - de Commissie tot oprichting van een Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen - had uit een drietal ontwerpen een gebouw gekozen dat het meest geschikt leek voor haar doelstelling: een gebouw waarin verenigingen en gezelschappen die actief waren op het gebied van de kunsten en wetenschappen een eigen plek zouden kunnen krijgen. De Commissie koos voor een ontwerp in imposante neoclassicistische architectuur.

Christine Weijs is in 1994 afgestudeerd aan de Universiteit Utrecht bij de Vakgroep Geschiedenis, met als specialisatie `Cultuurgeschiedenis vanaf de Verlichting'. Momenteel is zij werkzaam bij de Organisatie Oude Muziek in Utrecht.

Verguisd door de één, geroemd door de ander staat K&W -in 1991 `uit de as herrezen'- nog steeds groots en zonnig geel aan de Mariaplaats. Net als in de beginjaren klinkt er ook nu nog muziek, niet meer afkomstig van de concerten van Utrechtse verenigingen en gezelschappen, maar van het Utrechts conservatorium dat er momenteel in gevestigd is. K&W werd in 1847 gebouwd met het idee `voor al de ingezetenen der stad' een cultureel centrum te zijn. In dit artikel wordt bekeken in hoeverre het gebouw inderdaad voor iedere Utrechter toegankelijk was en in hoeverre het de naam cultureel centrum verdiende.

Concertzaal of balzaal?

In 1864 kreeg de rederijkerskamer Jan van Beers, die twee maal per jaar een voordrachtsavond hield in K&W, een strenge reprimande van het bestuur van K&W. Het gezelschap had namelijk na de bijeenkomst in de grote zaal van het gebouw een bal gehouden. Hierover ontstond grote consternatie bij het bestuur, want dansen leidde volgens de gangbare mening alleen maar tot onzedelijk gedrag en viel niet onder de 'bevordering der kunsten'. De rederijkerskamer werd dan ook het gebruik van 'het gebouw ... ontzegd, nadat de leden dier rederijkerskamer herhaaldelijk geweigerd hadden niet langer hunne bijeenkomsten met danspartijen te besluiten'[1].

Er zijn drie reglementen van K&W, één uit 1840, toen het gebouw nog opgericht moest worden, één van vlak na de opening in 1847 en één uit 1861. Deze zijn onderling tegenstrijdig in hun oordeel over dansen in K&W: in het oorspronkelijke reglement staat de wens dat 'het gebouw zoveel mogelijk in dier voege worde ingerigt, dat hetzelve lokalen aanbiede voor alle muzijkale inrigtingen, voor danspartijs, en voor teekeninrigtingen'[2]. In 1848 werd er in het reglement niet gerept over dansen. Maar volgens het reglement uit 1861 mocht K&W in geen geval gebezigd worden tot het houden van openbare dansgelegenheden'[3].

In 1861 was dansen dus verboden en daarom kreeg Jan van Beers een waarschuwing. Maar tegelijkertijd werden er regelmatig feesten en partijen in K&W georganiseerd door leden van de stedelijke overheid en door hoge invloedrijke heren. Het bestuur van K&W besefte dat het niet paste om wel déze gezellige avonden toe te staan en niet die van de rederijkerskamer Jan van Beers. Daarom werd in 1864 besloten om niet alleen aan Jan van Beers, maar aan alle 'rederijkerskamers en vereenigingen verlof te geven na afloop hunner werkzaamheden te dansen.' Maar zodra de eerste danspassen waren gezet, werden de gaspitten 10 cent duurder! Na drie jaar was het bestuur van K&W dus genoodzaakt de regels van het nieuwe reglement aan de dagelijkse gang van zaken aan te passen.

Nu gaat het in dit artikel niet zozeer om het dansen dat de leden van Jan van Beers niet mochten en anderen weer wel, maar om het feit dat er onderscheid gemaakt werd tussen de verschillende huurders. Wat de één mocht, was blijkbaar niet vanzelfsprekend toegestaan aan de ander. Jan van Beers deed iets dat 'not done' was in de ogen van het bestuur van K&W.

Welke uitstraling moest K&W dan hebben? Het reglement uit 1840 vermeldt in de eerste zin dat het gebouw 'rijk [is] aan inrigtingen, welke de bevordering der wetenschappen en der vrije kunsten ten doel hebben, echter geene zoodanige gebouwen of lokalen bevat, als die inrigtingen, elk voor zichzelve zouden kunnen wenschen en behoeven'[4]. Voor deze 'inrigtingen' moest goede en goedkope zaalruimte komen in Utrecht. K&W moest een gebouw worden waar iedere Utrechter gemakkelijk in en uit kon lopen.

Bovendien hoopten de initiatiefnemers door de oprichting van dit gebouw de groei

die het culturele leven in de negentiende eeuw doormaakte een extra impuls te geven. Want Utrecht kon weliswaar bogen op een grote diversiteit aan genootschappen, verenigingen en scholen die zich richtten op de kennis van kunsten en wetenschappen, toch zag 'geene dier inrigtingen zich tot heden in het genot van lokalen die aan hunne vereischten voldoen; en vele derzelve kunnen zelfs bij de bekrompenheid der gebouwen waarmede zij zich moeten behelpen, de uitbreiding niet bereiken waarvoor zij vatbaar zijn'[5]. K&W moest de gelegenheid bieden om die noodzakelijke uitbreiding een kans te geven; met dit gebouw kon het stadsbestuur een soort culturele missie gestalte geven jegens de Utrechtse bevolking.

Hoewel het nieuwe cultuurgebouw in formele zin bedoeld was voor alle lagen van de Utrechtse bevolking, dachten de oprichters toch voornamelijk aan één specifieke laag daarvan. Het gebouw zou namelijk gefinancierd worden door de rijkere burgers van de stad door middel van aandelenverkoop. Vanuit die achtergrond verwachtte de Commissie deze stedelingen het meest vertegenwoordigd te zien in het nieuwe Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

Op het eerste gezicht werd hiermee in feite een tegenstrijdige keus gemaakt: voor wie werd K&W nu gebouwd? Was het 'voor al de ingezetenen der stad' of toch meer 'voor de aanzienlijkste ingezetenen', beide benamingen komen voor in de eerste statuten uit 1840. Het incident met de rederijkerskamer Jan van Beers roept dan ook de vraag op in hoeverre K&W in de praktijk nu voldeed aan de oorspronkelijke doelstellingen zoals die in 1840 en 1847 in de statuten waren vastgelegd. Wat was de funktie van het gebouw in de praktijk en voor welke Utrechters was het nu het meest in gebruik als cultureel zalencentrum?

De archieven van K&W bevatten lijsten waarin de verhuur van de zalen is bijgehouden vanaf de oprichting. De lijsten zijn bijgehouden tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw. In deze lijsten werd opgeschreven wie welke zaal huurden en voor welke prijs. Door de gegevens van deze lijsten onder te brengen in tabellen ontstaat een beeld van de gebruiksfrequentie van het gebouw. In het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, is gekozen voor zes peiljaren, 1847, 1850, 1860, 1870, 1880 en 1890. Aan de hand van de gegevens bij deze peiljaren zijn grafieken geconstrueerd, die een overzichtelijk beeld geven van het verloop in de verhuur van de zalen. De huurders van K&W zijn daarbij onderverdeeld in een aantal categorieën, te weten een culturele sector waarin de muziekgezelschappen, gezelschappen voor de vrije beeldende kunsten, wetenschappelijke en literaire gezelschappen ondergebracht zijn, en een categorie overigen; deze laatste categorie zal in dit artikel waar nodig nader gespecificeerd worden[6].

Opvallend aan de grafieken is dat de laatste twee peiljaren een enorme stijging in de zaalverhuur te zien geven ten opzichte van de vier peiljaren daarvoor. Dit heeft te maken met de invoering van een nieuw administratiesysteem van K&W in 1876, waardoor er veel gedetailleerder gegevens bewaard gebleven zijn.

Het begin - van kerk naar concertzaal

De oude middeleeuwse Mariakerk was al sinds de Reformatie niet meer in gebruik als kerk en was in de loop van de jaren grotendeels afgebroken, alleen het koor stond nog overeind. De ruimte werd lange tijd onder andere gebruikt als werkplaats voor schrijnwerkers en diende als onderkomen voor kleine winkeltjes. Het gebouw raakte steeds meer in verval en het kapittel -het bestuur van de kerk- wilde er eigenlijk vanaf. In 1765 besloot het daarom de kerk aan te bieden aan de stad Utrecht in de hoop dat die de herstelkosten kon betalen en een passende bestemming voor de kerk zou kunnen vinden. Het stadsbestuur aarzelde aanvankelijk om de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor dit oude gebouw dat werkelijk in deplorabele staat verkeerde.

Het toeval bood het stadsbestuur de helpende hand, want juist op dat moment was het Collegium Musicum Ultrajectinum (CMU), Utrechts oudste en meest gerespecteerde muziekgezelschap, op zoek naar 'eene geschikte lokaliteit voor het houden dier concerten' en het bestuur wendde zich hiervoor tot het stadsbestuur[7]. Nu er voor de Mariakerk een nuttige bestemming in het zicht was, zag de gemeente er

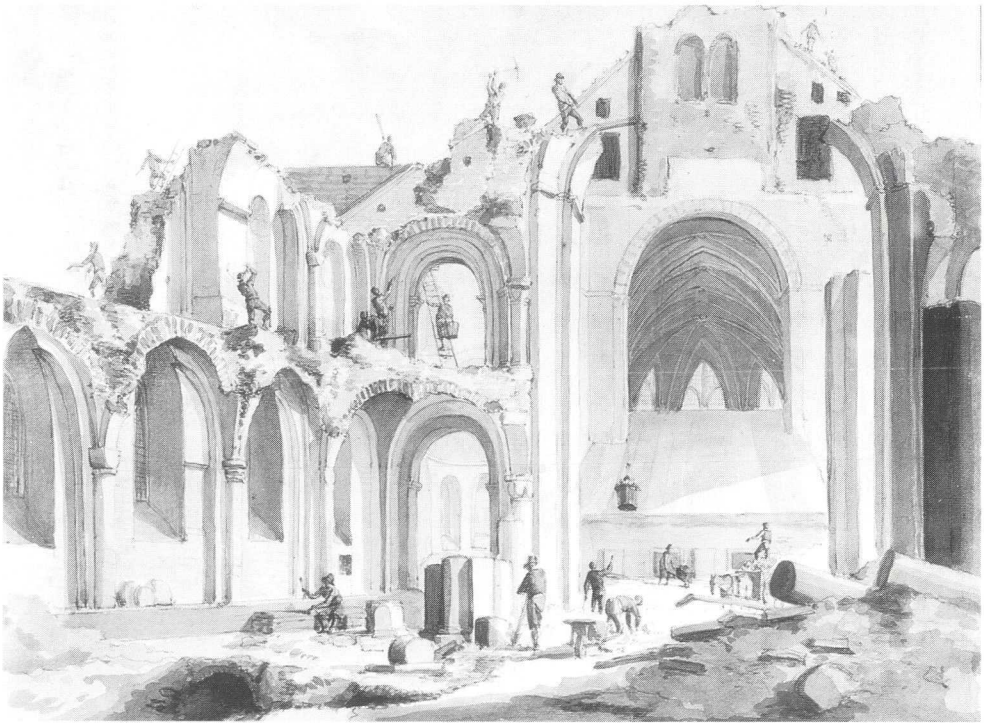

Gezicht in de Mariakerk uit het westen tijdens de afbraak van schip en transept (1814). Pentekening van J. Jelgerhuis Rz. GAU, TA, Id 4.39/C 10.617

wel wat in en het idee ontstond om de afgedankte kerk 'als een publicq stadsgebouw te emploieren tot luister en aanzien dezer stad en academie, en een eerlijk vermaak zoo voor de studerende jeugd, als voor de aanzienlijkste ingezetenen en zig hierin ophoudende vreemdelingen van beiden sexen'[8].

Dus gaf zij in 1766 toestemming aan het CMU de opgelapte kerk kosteloos te gebruiken. In ruil daarvoor moest het orkestgezelschap zijn uitvoeringen open stellen voor publiek; hiermee kregen deze een wat meer officieel tintje. De concerten werden gepromoveerd tot Stadsconcerten die wekelijks op zaterdag gehouden werden en die voor iedereen toegankelijk waren. Althans, zo werd het genoemd; die vrije toegang was echter maar ten dele waar. Het CMU kreeg namelijk toestemming van het stadsbestuur om een entree te heffen van *f* 1,50 wat voor die tijd een erg hoog bedrag was. Hierdoor waren de Stadsconcerten in de praktijk eigenlijk alleen betaalbaar voor de betere standen.

Om de Mariakerk geschikt te maken voor muzikale activiteiten moest er nog wel het een en ander verbouwd worden: men besloot om alleen het koor aan te passen, zodat dit dienst zou kunnen doen als muziekzaal. De rest van de kerk bleef ongebruikt. Vijftig jaar later, in 1813, werd het gedeelte rondom het koor gesloopt, zodat alleen de concertzaal overeind bleef. Boven de deur prijkte trots in vergulde letters 'Stads-Muzijkzaal'.

Halverwege de negentiende eeuw, na alweer zestig jaar gebruik, was ook deze zaal verouderd en aan een grondige restauratie toe. In de loop van de negentiende eeuw was de belangstelling voor muziek sterk toegenomen en de Stadsmuziekzaal kon de groeiende stroom bezoekers steeds minder goed herbergen. Bovendien voldeed ze eigenlijk ook in representatief opzicht niet meer als Utrechts belangrijkste en grootste muziekzaal: het ontbrak aan goede stem- en oefenlokalen voor de leden van het orkest, er was geen kantine voor de musici, zelfs geen koffiekamer waar het publiek in de pauze kon verblijven en ook werden aparte ingangen voor de orkestleden en voor het publiek toch wel zeer wenselijk geacht.

Van Stadsmuzijkzaal naar K&W

Inmiddels maakte Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw in cultureel opzicht een flinke sprong voorwaarts: het aantal gezelschappen en verenigingen dat de stad rijk was, nam explosief toe. Deze hielden hun bijeenkomsten in zaaltjes her en der verspreid in de stad, vaak te klein of te duur, niet echt gezellig of net niet geschikt voor de beoogde doelstellingen van de vereniging. De bedragen die elk van deze instellingen jaarlijks afzonderlijk moest neertellen voor verwarming, verlichting en huur van zalen, zouden eigenlijk beter geïnvesteerd kunnen worden in één groot zalencentrum dat op de behoeften van deze instellingen was afgestemd. Ook voor groots opgezette evenementen was er in heel Utrecht geen plaats: toen er in 1837 plannen waren om in Utrecht een 'Huishoudelijk muzijkfeest' te organiseren

in de vorm van een tweedaags openbaar muziekfestijn, liep dit idee stuk op het ontbreken van een grote concertzaal[9]!
Wanneer de Stadsmuziekzaal verbouwd zou worden, kon er tevens meer plaats ingeruimd worden voor andere activiteiten dan muziek alleen. Maar voor zo'n funktie-uitbreiding van de concertzaal was meer nodig dan alleen een restauratie: het gebouw zou grondig verbouwd moeten worden en wel zodanig dat het meer en efficiënter ruimte zou kunnen bieden aan een grote hoeveelheid verenigingen en gezelschappen. Een zo grondige verbouwing van de concertzaal vereiste ook een 'herijking' van de doelstellingen en van het gebruik in de praktijk.

De plannenmakers

Om tot concrete stappen te komen, werd een *Commissie tot Oprichting van een Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen* samengesteld. Deze Commissie had tot taak na te gaan wat de wensen en mogelijkheden waren voor verbouwingen aan de oude muziekzaal. Uiteindelijk zou zij een concept-ontwerp presenteren waarna de definitieve beslissing genomen zou worden door het bestuur van het CMU, in goed overleg met het gemeentebestuur.
De samenstelling van deze Commissie was van cruciaal belang voor het verdere verloop van het beheer van K&W: de vier leden vervulden behalve hun lidmaatschap van het CMU ook allen in het dagelijks leven een belangrijke funktie bij de stedelijke overheid; dat deze nauwe banden tussen de orkestvereniging en het stedelijk bestuur ook in het verleden al regelmatig hun goede diensten bewezen hadden, was ook al gebleken in 1766 toen het CMU bij het stadsbestuur had aangeklopt voor een betere repetitie- en concertzaal.

Commissies K&W	Commissieleden	CMU	Kunstliefde	Gem. Overheid
Commissie van verbetering ontwerp	W.L. Craeyvanger W.M.J. van Dielen W.J.Beeck Calkoen L.C. Hora Siccama	W.M.J. van Dielen W.J. Beeck Calkoen L.C. Hora Siccama	W.M.J. van Dielen W.J. Beeck Calkoen	Belastingdienst wethouder wethouder + raadslid 's Rijks Munt
Commissie van uitvoering	W.R. van Heeckeren W.M.J.van Dielen G. Munnicks Cleeff L.C. Hora Siccama	W.M.J. van Dielen L.C. Hora Sicama I.P. Cazius	W.R. Heeckeren Brandsenburg W.M.J. van Dielen G. Munnicks Cleeff	Staten Generaal wethouder raadslid 's Rijks Munt
Commissie van beheer	W.M.J. van Dielen G. Munnicks Cleeff L.C. Hora Siccama H.G. Römer	W.M.J. van Dielen L.C. Hora Siccama	W.M.J. van Dielen G. Munnicks Cleeff H.G. Römer	wethouder raadslid 's Rijks Munt raadslid

Jhr mr L.C. Hora Siccama (1807-1880), waardijn van 's Rijks Munt en lid van het bestuur van K.& W., GAU, IA, C 11.038

Zo hadden twee commissieleden als wethouder een sleutelpositie. De heer W.J. van Beeck Calkoen was enkele jaren secretaris van het CMU en in het dagelijks leven wethouder. Mr. W.M.J. van Dielen was wethouder van 1834 tot 1861. In het CMU bekleedde hij een bestuursfunktie van 1836 tot 1838 en van 1843 tot 1846. Op deze manier kon hij gemakkelijk gebruik maken van de vooraanstaande positie die hij op beide terreinen bekleedde. In de Utrechtse gemeentepolitiek was Van Dielen een weinig kleurrijke persoonlijkheid die liever niet handelde buiten burgemeester Kien om met wie hij vanuit beider aristocratische en conservatieve achtergrond een goede verstandhouding had [10]. Vaak waren het Van Dielen en Van Beeck Calkoen die al het overleg pleegden tussen het CMU, de Commissie en de gemeente Utrecht. Ook wanneer er aanvragen bij de gemeente Utrecht binnenkwamen voor subsidies voor het CMU en voor K&W, kregen die vrijwel altijd een positief advies mee van B&W voordat ze in de gemeenteraad besproken werden. Pas rond 1870 kwam er van steeds meer leden van de gemeenteraad kritiek over deze gang van zaken, maar het duurde nog geruime tijd voor er werkelijk iets aan deze vorm van vriendjespolitiek gedaan werd [11].

Het ontwerp voor het nieuwe gebouw

De Commissie koos na breedvoerig overleg, waar ook de stadsarchitect Johannes van Maurik bij betrokken was, voor een ontwerp van het commissielid L.C. Hora Siccama. Voor dit ontwerp moest het koor van de kerk afgebroken worden, maar werd nog wel de plattegrond van de oude concertzaal als uitgangspunt genomen. Tenslotte was de Mariakerk al sinds lange tijd in gebruik als Stadsmuziekzaal en bovendien wilde men niet zomaar de veelgeprezen akoestiek verloren laten gaan.
De nieuwe concertzaal werd 180 graden gedraaid ten opzichte van de oude en kwam met de hoofdingang aan de Mariaplaats te liggen. Oorspronkelijk was de

hoofdingang van de Mariakerk in westelijke richting georiënteerd naar de kant van het plantsoen (aan de Catharijnesingel). De Commissie vond het echter beter om de ingang van het nieuwe gebouw naar de binnenstad te richten (dus naar de huidige Mariaplaats); dat had een wat opener uitstraling en was uitnodigender voor het publiek. Bovendien was deze constructie ook veel praktischer voor het publiek, want dan kon namelijk ook voor de rijtuigen van de concertbezoekers meer ruimte worden gecreëerd.

Om de centrale muziekzaal heen waren in drie verdiepingen kleinere zalen en kamers gepland. Door deze architectuur werd het accent op het muzikale aspect van K&W benadrukt. Het hele gebouw zou als het ware aangepast worden aan de muziek. En het publiek werd het zo aangenaam mogelijk gemaakt. Zo werden er in de muziekzaal grote schuiframen aangebracht ter hoogte van de eerste verdieping van het gebouw, die open gezet konden worden wanneer de belangstelling voor een concert zo groot was dat er te weinig ruimte was voor alle toehoorders. De zijgangen op de verdieping konden dan als een soort open galerijen gebruikt worden. Voor kleinere uitvoeringen kwam er op de eerste verdieping een kleine concertzaal.

Verder werden er twee koffiekamers gepland- één voor de leden van het CMU en één voor het publiek, er kwam een stemkamer en verscheidene kleinere vertrekken die voor meerdere doeleinden geschikt waren, zoals bijeenkomsten van het Genootschap Kunstliefde, leslokalen voor de Stads Teken-en Bouwscholen en vergaderruimtes voor instellingen van uiteenlopende aard. Behalve voor concerten kon de grote zaal ook gemakkelijk gebruikt worden voor heel andere activiteiten, zoals diners en ontvangsten, tentoonstellingen, bals en lezingen waar een groot publiek verwacht werd [12]. Gelukkig bleef de zo befaamde akoestiek van de grote zaal behouden. Velen vreesden daar aanvankelijk voor en leverden kritiek op de architectuur. Maar na de eerste concerten werd al gauw ook de nieuwe zaal zeer geprezen.

Bij het ontwerp werd gekozen voor een sobere, degelijke uitstraling. Halverwege de negentiende eeuw was het neoclassicisme een belangrijke bouwtrant en in Utrecht zijn er in die tijd heel wat gebouwen -oude en nieuwe- bepleisterd om ze een classicistisch aanzien te geven. Voor K&W was in het oorspronkelijk ontwerp voor een prachtige, maar kostbare Duitse natuursteen gekozen, maar dat bleek te duur en men besloot voor een pragmatischer oplossing te kiezen: de pleisterlaag werd van groeven voorzien zodat de suggestie van natuursteen gewekt werd.

Op 20 maart 1847 vond de officiële opening van K&W plaats. Deze werd ingeluid met een openingsconcert in de nieuwe concertzaal, uitgevoerd door het Collegium Musicum Ultrajectinum o.l.v. J.H. Kufferath, die speciaal voor deze gelegenheid een inwijdings-ouverture had gecomponeerd. Deze werd gevolgd door werk van onder anderen Rossini en Beethoven en een eigen compositie van de beroemde pianist

PUBLIEKE VERMAKELIJKHEDEN.

4. STADS-CONCERT

Ter opening van de nieuwe CONCERTZAAL in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

ZATURDAG DEN 20. MAART 1847.

PROGRAMMA.

1. INWIJDINGS-OUVERTURE door den Heer *J. H. Kufferath* gecomponeerd, en opgedragen aan het **COLLEGIUM MUSICUM ULTRAJECTINUM.**
2. Fantaisie sur *Lucia di Lammermoor*, voor violoncel, van *Batta*, uit te voeren door den Heer *Montigny*, uit Brussel.
3. Aria uit de Opera *le Bandit*, van *van Bree*, te zingen door den Heer *Tuijn*.
4. *Symphonie Nationale* voor Piano en Orchest, gecomponeerd en uit te voeren door den Heer *H. Litolff*.

—

5. Vijfde symphonie van *L. van Beethoven* (C-mol.)
6. *Le Désir* de *Beethoven*, voor violoncel van *Servais*, uit te voeren door den Heer *Montignij*.
7. Duo (où vas-tu) voor Tenor en Bas, uit de Opera *Guillaume Tell*, van *Rossini*, te zingen door de Heeren *Craeijvanger* en *Tuijn*.
8. Groot Concert voor Piano, van *L. van Beethoven* (es dur), uit te voeren door den Heer *H. Litolff*.

Aanvang des avonds te zeven ure; de zaal zal te zes ure geopend worden.

Intreekaartjes à *f* 1,50 zijn tot Vrijdag avond te bekomen bij den Bode HOEVERS in de Lijnmarkt en bij den heer Muzijkhandelaar RAHR, terwijl het Bureau op den avond van het Concert eerst te zes ure zal geopend worden.

NB. HH. geabonneerden worden herinnerd, dat zij zonder afgifte van hun bewijs niet kunnen worden toegelaten.

Aankondiging van het openingsconcert (Utrechtsche Provinciale- en Stads-Courant en Algemeen Advertentieblad, 19 maart 1847)

Litolff, die hij zelf ook uitvoerde.

De correspondent van de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* was er bij. Hij liet zich weliswaar meer betoveren door het rijk uitgedoste publiek dat op het openingsconcert afkwam, maar had daarnaast toch nog genoeg tijd om even rond te kijken en zich aangenaam verrast te tonen over de voorname soberheid van de grote zaal, die daardoor een 'even colossaal als trotsch voorkomen' kreeg, zacht verlicht door 133 gaspitten die uit een grote vergulde kroon in het midden van de zaal en talloze kleinere 'fraaije lustres aan de muur' straalden [13].

Maar er was ook kritiek op het nieuwe gebouw en die loog er niet om. Alberdink Thijm noemde K&W 'het grootste monster van pleisterblok architectuur dat Nederland ooit gekend heeft' en ook de Utrechtse kroniekschrijver J.D.C. van Dokkum was niet erg gelukkig met het nieuwe gebouw dat naar zijn mening 'in een smakelooze tijd te kwader ure [was] opgedoemd' [14].

Huurders en verhuurders

Voor het beheer van K&W werd een nieuwe commissie in het leven geroepen, de *Commissie van Beheer*. Deze vormde het dagelijks bestuur over K&W en kon als een min of meer zelfstandig orgaan het beleid voeren. Volgens de statuten van 1847 was 'het Bestuur belast met het toezigt over het gebouw en met het beheer der geldmiddelen. Hetzelve draagt zorg voor het onderhoud des gebouws en is bij magte om de noodige herstellingen en verbeteringen aan het gebouw te doen (...)'. Wie een zaal wilde huren, kon zich

tot dit bestuur richten. Ten aanzien van toekenning of afwijzing van huurders waren de richtlijnen nogal vaag: er werden geen specifieke normen gegeven of eisen gesteld waaraan een instelling moest voldoen om toegelaten te worden en ook in het beleid waren er geen richtlijnen waaruit sprak dat men extra aandacht had voor de stimulering van de Utrechtse cultuur.

De beginjaren van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen

De eerste huurders

Al in 1840, dus toen de plannen voor een groot cultureel zalencentrum net waren ontstaan, werd er een eerste inventarisatie gemaakt onder een groot aantal potentiële huurders van zo'n nieuw gebouw. Verschillende besturen van verenigingen, gezelschappen en genootschappen hadden daarvoor hun medewerking toegezegd en een concepthuurprijs opgegeven die zij bereid waren te betalen voor zaalgebruik. Dit lijstje vermeldt een kleine twintig instellingen zoals het Stadsconcert (van het CMU), de Stedelijke Zangschool, de hoornblazers der Schutterij, de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, verder nog de Stads Teken- en Bouwscholen en het Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde en organisatoren van diverse tentoonstellingen. Ook instellingen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij van Nijverheid hadden zich aangemeld[15].

Dit aanbod was in redelijke balans: de meeste huurders konden gerekend worden tot de culturele sector en ook de vergaderingen die er gehouden werden door bijvoorbeeld 't Nut en Nijverheid hadden toch in ieder geval een cultuurbevorderende en beschavende inslag.

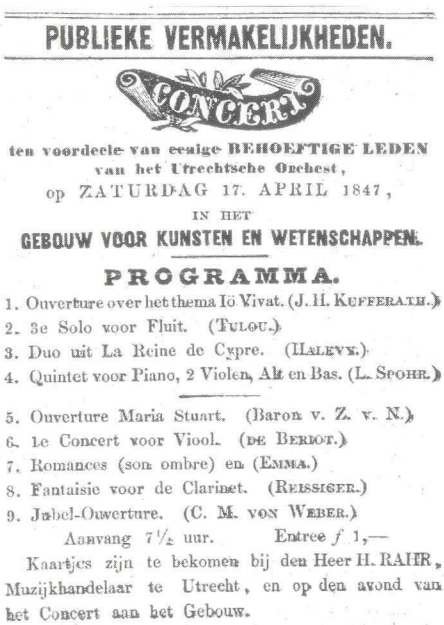
PUBLIEKE VERMAKELIJKHEDEN.

CONCERT

ten voordeele van eenige BEHOEFTIGE LEDEN
van het Utrechtsche Orchest,
op ZATURDAG 17. APRIL 1847,
IN HET
GEBOUW VOOR KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

PROGRAMMA.

1. Ouverture over het thema Iö Vivat. (J. H. KUFFERATH.)
2. 3e Solo voor Fluit. (TULOU.)
3. Duo uit La Reine de Cypre. (HALEVY.)
4. Quintet voor Piano, 2 Violen, Alt en Bas. (L. SPOHR.)

5. Ouverture Maria Stuart. (Baron v. Z. v. N.)
6. 1e Concert voor Viool. (DE BERIOT.)
7. Romances (son ombre) en (EMMA.)
8. Fantaisie voor de Clarinet. (REISSIGER.)
9. Jubel-Ouverture. (C. M. VON WEBER.)

Aanvang 7½ uur. Entree *f* 1,—

Kaartjes zijn te bekomen bij den Heer H. RAHR, Muzijkhandelaar te Utrecht, en op den avond van het Concert aan het Gebouw.

Muziekgezelschappen

Bij de opening in 1847 hadden zich voor het nieuwe cultuurgebouw 25 huurders ingeschreven, waarvan er 11 zich tot het culturele terrein konden rekenen. Dit waren met name orkesten zangverenigingen die kwamen repeteren en die in de grote zaal concerten gaven. Dat het voornamelijk muziekverenigingen waren, is niet zo verwonderlijk omdat Nederland in de negentiende eeuw een zeer bloeiend muziekleven

Aankondiging van een weldadigheidsconcert (Utrechtsche Provinciale- en Stads-Courant en Algemeen Advertentieblad, 16 april 1847)

kende waarin Utrecht een vooraanstaande rol speelde[16]. Bovendien was het initiatief tot de oprichting van K&W voortgekomen uit de behoefte tot uitbreiding van de Stadsmuziekzaal. De initiatiefnemer, het CMU, was dan ook vanzelfsprekend de grootste huurder van K&W. Per jaar gaf het CMU 10 concerten: vijf Heerenconcerten op de woensdagavond -alleen toegankelijk voor de herenleden met hun mannelijke introducés- die als een soort repetitie golden voor de vijf Damesconcerten op de zaterdagavond, de 'grote uitvoeringen' waar uiteraard de dames van harte welkom waren.

Het CMU was een oud en voornaam Utrechts orkestgezelschap. Muziek was lange tijd een aangelegenheid voor de hogere standen van de maatschappij, niet in de laatste plaats omdat muziekinstrumenten en de bijbehorende lessen nu eenmaal duur waren. Ook in de negentiende eeuw stond het CMU nog steeds bekend als het 'deftige' gezelschap in tegenstelling tot bijvoorbeeld het orkest van de stedelijke Schutterij, dat in Tivoli zijn concerten gaf en een veel gemoedelijker karakter had. Ook aan de nauwe banden van CMU met de stedelijke overheid is te zien dat het een gezelschap voor de beter gesitueerden in de Utrechtse samenleving was.

De meeste 'overige' muziek-gezelschappen die in K&W huisden, waren in meerdere of mindere mate aan elkaar gelieerd, omdat ze afsplitsingen waren van de grote gezelschappen het CMU en de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. En deze gezelschappen waren weer niet onbekend bij het bestuur van K&W dat verscheidene leden hiervan in haar gelederen telde.

De grafiek die de activiteiten weergeeft (zie bijlage) van de verschillende huurders in K&W, laat zien dat er behoorlijk veel gerepeteerd en geconcerteerd werd. Het peiljaar 1850 toont een flinke uitschieter; dat is echter enigszins vertekend, omdat dat peiljaar het enige is waarin er in de bronnen een duidelijke frequentie van de repetities van de zangverenigingen te vinden is. In het peiljaar 1860 zat K&W midden in een grootscheepse verbouwing en de meeste huurders zagen zich genoodzaakt uit te wijken naar andere oefenruimtes. Het waren met name de muziekgezelschappen die zich van hun repetitieruimte beroofd zagen. Hierdoor is het beeld van dit peiljaar enigszins vertekend.

De beeldende kunsten

Na de muziek waren de meeste huurders te vinden in de categorie van de beeldende kunst. K&W bood een grote variëteit aan activiteiten op dit gebied, maar die werd alleen veroorzaakt door het Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde. Het was de bedoeling dat, behalve voor Kunstliefde, het gebouw open zou staan voor 'kunstenaars, hetzij tot kunstuitvoeringen, hetzij tot exsorsitiën, tentoonstellingen van nijverheid en kunst'[17]. Alleen, deze kunstenaars lieten zich nooit zien in het gebouw, en dus had Kunstliefde de alleenheerschappij op het gebied van de vrije kunsten.

Deze monopoliepositie wist Kunstliefde goed te benutten. Het gezelschap verzorgde in K&W wekelijks een uitgebreid scala aan activiteiten. Het had drie à vier maal per week de beschikking over drie zalen waar de 'tekenoefeningen' (tekenlessen) gehouden werden. Eénmaal per maand werd er een kunstbeschouwing in de grote concertzaal georganiseerd. Vanaf 1857 startte het genootschap met een jaarlijkse tentoonstelling van werk van leden en een enkele maal van binnen- en buitenlandse meesters. In 1858 werden er twee subverenigingen opgericht, de 'Vriendschappelijke Vereeniging' en de 'Vereeniging tot bevordering van de beeldende kunsten te Utrecht'. Ook startte het genootschap dat jaar met het geven van lezingen over kunstzaken. Maar behalve deze wat 'serieuzer' bezigheden gebruikte Kunstliefde K&W ook voor gezellige avondjes en 'grote fuifen'[18].

De tekenlessen werden niet alleen door leden van Kunstliefde bezocht. De lessen stonden, op verzoek van de gemeentelijke overheid en met goedkeuring van Kunstliefde, ook open voor leerlingen van de Stads Teken- en Bouwscholen. Uit erkentelijkheid voor deze welwillende samenwerking met de Stadsscholen had het stedelijk bestuur als tegenprestatie het genootschap jaren lang kosteloos onderdak aangeboden in diverse gemeentepanden, maar in het nieuwe Gebouw voor K&W werd deze regeling ingetrokken en betaalde Kunstliefde gewoon huur. Tenslotte had de gemeente Utrecht uiteindelijk niets over het gebouw te zeggen, en K&W zat nu eenmaal altijd in geldnood, elke gulden aan huur was welkom. Markant detail is wel dat de Stadsscholen géén huur hoefden te betalen en alleen voor de onkosten van gas en ameublement een rekening kregen.

GEBOUW

VOOR

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

(1393) *** Het Bestuur over het GEBOUW VOOR KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN te Utrecht maakt bij deze aan alle Schilders, Beeldhouwers, Graveurs en verdere beoefenaren der Beeldende Kunst bekend, dat hetzelve voornemens is in de maand Julij van den jare 1848 eene **TENTOONSTELLING** te openen, van Voortbrengselen van Beeldende Kunst.

De doelmatige wijze, waarop de voor zoodanige Tentoonstelling bestemde Lokalen zijn ingerigt, heeft bij voormeld Bestuur de hoop doen ontstaan, dat de In- en Buitenlandsche beoefenaren der Beeldende Kunst het doel dezer oproeping zullen helpen bevorderen door de inzending hunner kunstwerken.

UTRECHT, 3 Mei 1847.

Het Bestuur voornoemd,
La Direction du Musée,

Mr. W. M. I. VAN DIELEN, President.
Dr. G. MUNNICKS VAN CLEEFF.
J. P. CAZIUS.
Mr. L. C. HORA SICCAMA.
Mr. H. G. RÖMER, Secretaris.

Oproep aan beeldende kunstenaars om werken in te zenden voor een tentoonstelling in K.& W. (Utrechtsche Provinciale- en Stads-Courant en Algemeen Advertentieblad, 5 mei 1847)

Hoeveel het bestuur van K&W hierover ook zijn beklag deed bij de gemeente, dít bleef zonder resultaat, ondanks de 'goede contacten' die er onderling waren.

Maar de samenwerking met Kunstliefde ten aanzien van de tekenlessen wenste de gemeente niet zomaar op te geven, ondanks het feit dat zij het genootschap niet

meer tegemoet kon komen in huisvesting. Ook Kunstliefde wilde de samenwerking niet opzeggen , maar zag dan graag op een andere manier een vergoeding van de kosten geregeld. Deze werd toegezegd, Kunstliefde kreeg een subsidie welke niet uit het potje voor cultuurbeleid kwam -wat het meest voor de hand zou liggen, gezien de doelstellingen van het genootschap- maar uit de post 'Jaarwedden van onderwijzers en verdere kosten van scholen voor kunsten en wetenschappen' [19].

Overige activiteiten in K&W

Het gemeentebestuur had meer plannen met K&W. Al in de eerste fase van het ontwerp van K&W toonden de heren bestuurders zich enthousiast en verheugd over het feit dat zij een geschikte ruimte zouden krijgen voor 'zalen waar, eindelijk, bijzondere personen gastmalen zullen kunnen geven en waarvan de stad voor feestvieringen zal kunnen gebruik maken' [20]. Wie die bijzondere personen waren waarvoor de gastmalen en feestvieringen georganiseerd konden worden, werd al snel duidelijk. Verscheidene malen behoorden de verschillende leden van het Nederlandse vorstenhuis die de stad bezochten tot de uitverkorenen. Al in het openingsjaar 1847 werd K&W met een koninklijk bezoek vereerd. Koning Willem III bezocht een tentoonstelling van de Maatschappij van Nijverheid en liet zich maar al te graag verleiden om zijn koninklijke huishouden uit te breiden met een groot assortiment aan meubels, tapijten en tafellinnen, maar ook met brandkasten en landbouwwerktuigen [21]. En op 15 mei 1853 kreeg de koning een uitgebreid diner met bijpassende muzikale omlijsting aangeboden in de grote concertzaal van K&W [22].

Er waren genoeg gegadigden die maar wat graag een bijeenkomst belegden in de statige grote concertzaal en die het gebouw zagen als een uitgelezen lokatie voor deftige en representatieve gelegenheden. Vaak geziene gasten waren bijvoorbeeld de verschillende instanties van de stedelijke en provinciale overheden. Ze waren al meteen in 1847 in K&W te vinden en namen al gauw een vaste plaats in tussen de grote huurders. Het aantal vergaderingen, diners en andere feestelijke bijeenkomsten nam fors toe in de loop van de negentiende eeuw. Provinciale Staten waren zelfs bereid verscheidene malen enkele duizenden guldens neer te tellen voor noodzakelijke opknapbeurten van het gebouw. Het was met name de grote zaal waaraan dit geld ten goede kwam, de zaal waar Provinciale Staten het meest in vergaderden [23].

Voor het bestuur was dat gunstig: het gebouw was bij de opening in 1847 eigenlijk nog niet helemaal af en al in de jaren vijftig van de negentiende eeuw begon de grote zaal tekenen van verval te vertonen. Voor een gebouw dat toch een representatieve funktie had voor zowel de Utrechtse overheid als de provinciale besturen was dat niet acceptabel. Dankzij de financiële injecties van Provinciale Staten werd de zaal weer voor enkele decennia toonbaar gemaakt.

De Nederlander was in de negentiende eeuw een 'gezelschapsdier': de genootschaps- en gezelschapscultuur bloeiden welig, overal in den lande werden in de eerste helft van de eeuw verenigingen opgericht waar men zich kon vermaken en zich kon laven aan wat men toen zag als de beschavende werking van cultuur. Of, om de historicus Van Sas te citeren: het was de 'eeuw van de georganiseerde gezelligheid'[24].

Literaire gezelschappen

Een gezelschapstype dat bij uitstek profiteerde van deze 'genootschapszin' in de negentiende eeuw is het literaire gezelschap. Lid zijn van een literair gezelschap was een ware rage in Nederland[25]. Er is onderscheid te maken in leesgezelschappen en rederijkerskamers. Bij de leesgezelschappen lag de nadruk op de verspreiding van en kennismaking met het vaderlandse literaire erfgoed. Dit deden deze gezelschappen door de aankoop van literatuur en het doorverkopen of het uitlenen hiervan aan de leden. Naast de individuele en meer passieve kant van het thuis lezen werden er ook een enkele maal per jaar openbare bijeenkomsten georganiseerd waar werd voorgedragen uit door de leden uitgekozen werken.

Rederijkerskamers waren veel meer declamatorische gezelschappen waar de nadruk lag op het voordragen van een tekst op zo welluidend mogelijke wijze. Het waren 'oefeningen in de uiterlijke welsprekendheid', zoals ook vaak in de naam van deze gezelschappen werd vermeld. In de loop van de negentiende eeuw kregen de rederijkerskamers steeds meer het karakter van toneelgezelschappen waar bekende toneelstukken uit de Nederlandse literatuur, kluchten en blijspelen werden opgevoerd ten overstaan van een groot publiek.

De grote bloeiperiode van de literaire gezelschappen valt vrijwel samen met de officiële vestiging van het reguliere lager en middelbaar onderwijs in Nederland. Dit ging gepaard met een opwaardering van de Nederlandse literatuur en een sterk groeiend nationaal besef[26]. Op deze brede maatschappelijke basis schoten de nieuwe gezelschappen als paddestoelen uit de grond om het culturele erfgoed aan de man te brengen.

De literaire gezelschappen vertegenwoordigden een brede laag van de Utrechtse bevolking. Hier waren, veel meer dan bij de muziekgezelschappen en het kunstminnende publiek (in de diverse afdelingen van het genootschap Kunstliefde) de middenklassen van de Utrechtse maatschappij vertegenwoordigd. Het was de burgerij die zich, dankzij de nieuw verworven boekenkennis een beter plaatsje wilde veroveren op de maatschappelijke ladder.

In dit licht bezien is het opvallend dat de categorie van literaire gezelschappen in K&W sterk ondervertegenwoordigd was: in de voorlopige lijst die in 1840 was opgesteld, werd met geen woord gerept over deze huurders. Maar ze kwamen wel,

zij het pas relatief laat. De eerste gezelschappen werden in 1860 geteld (zie grafiek), maar die waren al snel weer verdwenen: al in 1890 was het aantal bijeenkomsten in K&W drastisch teruggelopen. Bovendien huurden de literaire gezelschappen slechts een paar maal per jaar een zaal. De enige uitschieter is het peiljaar 1880, waarin ze ruim drie maal zoveel aanwezig waren als daarvoor. Nog voor het einde van negentiende eeuw waren de gezelschappen ook al weer verdwenen uit K&W, terwijl ze over het algemeen in Nederland tot in de twintigste eeuw populair bleven.

De voordrachten die er in K&W gehouden werden (zie grafiek), kwamen slechts voor één kwart voor rekening van de literaire gezelschappen. Eén deel van de voordrachten in K&W werd verzorgd door de wetenschappelijke gezelschappen, maar het genootschap dat het leeuwedeel op zijn conto kon bijschrijven was Kunstliefde. De kunstbeschouwingen van dit gezelschap konden wekelijks op een groot en vast publiek rekenen.

Uit de problemen die de rederijkerskamer Jan van Beers had met het bestuur van K&W over het gebruik van de grote zaal, kan de conclusie getrokken worden dat de bijeenkomsten die Jan van Beers in deze zaal hield, eigenlijk niet of nauwelijks verschilden van vele andere activiteiten die hier plaats vonden. Er werd een voordracht gehouden en aansluitend was er het ontspannende gedeelte van de avond. Datzelfde deden vele andere gezelschappen, waaronder Kunstliefde, het CMU en het PUG.

Waarin verschilde Jan van Beers dan met deze drie voorbeelden? Het antwoord moet gezocht worden in de sfeer die K&W uitademde of in ieder geval móest uitademen. En dat was in zekere zin een sfeer van grandeur. Al bij de bouw van K&W hield men rekening met de komst van bezoekers die zich verplaatsten in rijtuigen waarvoor dus ook ruimte gecreëerd werd. Dit geeft aan wat voor soort publiek men in gedachten had. Voor de gemiddelde bezoeker van een rederijkerskamer of leesgezelschap was dit een beetje te deftig. De leden van deze gezelschappen verbleven liever in wat minder prestigieuze gelegenheden. Uit het artikel van Nellie van Vulpen blijkt dat de literaire gezelschappen in groten getale terug te vinden zijn in onder andere Tivoli, de Zaal naast de Schouwburg en het koffiehuis De Nieuwe Bak. Hier heerste een wat gemoedelijker sfeertje en werd er minder gekeken wie je was en wat je aan had. Deze gezelschappen hadden er hun eigen contacten opgebouwd, en dat waren heel andere dan die je in K&W nodig had.

Voor Jan van Beers en andere rederijkerskamers was K&W gewoon te deftig. En dat vonden zowel de rederijkerskamer als het bestuur van K&W. Daarom werd er eigenlijk ook niet zoveel moeite gedaan van beide zijden voor de huur van een zaal in K&W. In het peiljaar 1880 was het zelfs zó, dat er maar liefst twaalf literaire gezelschappen van K&W gebruikt gemaakt hebben, maar allemaal - op drie na en die lieten zich ook niet vaker dan vier maal in dat jaar zien - zijn ze in dat jaar maar één maal in K&W geweest! Ze kwamen er duidelijk niet om hun repetitieavonden

te houden, maar alleen voor de grote uitvoeringen, omdat daar een groot publiek verwacht werd. Voor de wekelijkse bijeenkomsten voelden de rederijkerskamers zich prima thuis in andere gelegenheden en hadden ze er geen behoefte aan zich hier een plaatsje te veroveren. En het bestuur voelde geen behoefte om dit te veranderen en daarmee een grote en belangrijke categorie aan huurders binnen te halen. Het is echter een gemiste kans, zowel vanwege het brede culturele karakter van de literaire gezelschappen en de daaraan verbonden mogelijkheden van 'cultuurspreiding', als vanwege de penibele financiële situatie waarin K&W zich bevond.

Wetenschappelijke gezelschappen

Er was één genootschapstype, waarvan het lidmaatschap weliswaar niet voor iedereen was weggelegd, maar dat wel één van de meest consequente huurders van K&W vormde: het wetenschappelijke gezelschap. Deze categorie is, net als die van de literaire gezelschappen, pas tegen het peiljaar 1860 echt goed zichtbaar in K&W, maar zij is dan ook meteen prominent en in de rest van de eeuw zonder uitzondering zeer frequent aanwezig. Elk wetenschappelijk gezelschap dat eenmaal besloten had om K&W als hoofdkwartier te kiezen, week niet meer van dat besluit af, terwijl er vele gezelschappen van andere categorieën waren, die slechts een enkele maal gebruik maakten van de faciliteiten van K&W. Het gebouw beviel de heren wetenschappers.

De wetenschappelijke gezelschappen waren van diverse pluimage. Er was een gezelschap van hoogleraren, de Woensdagavondvereniging; het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (het PUG) had er een vaste plek; maar liefst vier studentengezelschappen op serieuze wetenschappelijke grondslag en diverse gezelschappen waar de burgerij toegang had. De leden hielden zich bezig met natuurkundige, juridische, theologische, historische en biologische onderwerpen. De gezelschappen huurden een zaal in K&W voor lezingen en voordrachten, vergaderingen en discussie-avonden, meestal voor een besloten publiek. Een enkele keer vond een dineetje voor de leden plaats. Sommige waren meer op gezelligheid gericht, zoals het Woensdagavondgezelschap, dat voor de leden professoren in de uurtjes tussen de colleges en het avondeten door het organiseren van lezingen voor verpozing zorgde (en zorgt). Vaak werd er ook nog een gezellig avondje van gemaakt met een theatervoorstelling of concert.

Het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in 1859. GAU, TA, X 6.9/C 10.944

In vergelijking met het aantal verenigingen en gezelschappen dat onder de noemer van de 'kunsten' valt, zijn de 'wetenschappen' zoals ze in de naam van het gebouw staan, ver in de minderheid. Maar daarbij moet niet vergeten worden dat het een categorie is die voor veel minder mensen toegankelijk was. Muziek, literatuur en de beeldende kunsten spraken over het algemeen bredere lagen van de bevolking aan. De wetenschap was slechts voor een kleine groep bereikbaar en aantrekkelijk.
De wat deftiger gezelschappen bleken zich bij uitstek thuis te voelen in K&W. Ze pasten in het beeld dat er algemeen heerste van K&W: een waardig en statig gebouw dat bevolkt werd door evenzo waardige en statige bezoekers.
Het bestuur haalde soms vreemde manoeuvres uit om dergelijke gezelschappen binnen te halen. Toen het PUG, een bij uitstek deftig gezelschap voor hoogleraren, artsen, advocaten en rechters, de grote zaal wilde afhuren voor zijn bijeenkomsten, kreeg het hier pas toestemming voor wanneer het beloofde dan ook de jaarlijkse ledenmaaltijd naar K&W te verplaatsen. Dat wilde het PUG nu juist liever niet, omdat het in de loop van de jaren zo'n goede band had opgebouwd met de kastelein van het Hotel der Nederlanden, 'die jarenlang tot tevredenheid der leden den maaltijd had geleverd'. Men vond het jammer 'den man het brood uit den mond te nemen'[27]. Het PUG weigerde in eerste instantie aan de wens van het bestuur te voldoen, maar in 1851 werden toch de vergaderingen in K&W gehouden. Toen daar later de ledenmaaltijden aan toegevoegd werden, verliep de samenwerking met K&W echter nog steeds niet helemaal tot genoegen van het genootschap: de buffethouder knoeide met de dranklijst en bracht meer wijn in rekening dan er gedronken was!

Museum Kunstliefde

In 1873 opende het genootschap Kunstliefde in nauwe samenwerking met de gemeente Utrecht het Museum Kunstliefde in twee bovenzalen van K&W. Hier hing de volledige collectie van Kunstliefde, die bestond uit 53 schilderijen en 60 tekeningen van Utrechtse meesters, aangevuld met een deel van de gemeente-collectie. Voor deze twee zalen hoefde Kunstliefde geen huur te betalen, maar daar tegenover stelde de gemeenteraad de eis dat het museum op zon- en feestdagen gratis toegankelijk zou zijn, omdat ook de mindervermogende Utrechters de gemeentecollectie moesten kunnen blijven bezichtigen. Op maandag-, woensdag- en vrijdagmiddag was het museum te bezichtigen voor een entreeprijs van hoogstens 25 cent[28].
De belangstelling voor dit museum moet groot geweest zijn, want Kunstliefde had regelmatig besprekingen met het bestuur van K&W en met het stadsbestuur over het gebruik van verschillende zalen. Het genootschap kwam zelfs met voorstellen een eenvoudig gebouw te plaatsen in de tuin van K&W. Door te hoge kosten is dat er nooit van gekomen[29]. Even regelmatig had het genootschap ook bezwaren tegen

het beleid van K&W. Dit beleid was namelijk gericht op een efficiënter gebruik van de zalen van K&W in de zomermaanden, waardoor Kunstliefde in die tijd zijn expositiezalen moest ontruimen ten behoeve van andere huurders. Het publiek had dan geen toegang tot de collectie en met name vreemdelingen die in de zomer de stad bezochten, ondervonden de nadelen hiervan. Toen de onderhandelingen op niets uitliepen, besloot het genootschap het pand Oudegracht W.Z. 152 (nu nr 35) te betrekken.

De Volksscholen

Een 'type gebruikers' dat het Bestuur allerminst met lede ogen zag vertrekken, was het onderwijs voor de Stads Teken- en Bouwscholen, dat mede door Kunstliefde verzorgd werd. Deze Stadsscholen vertrokken in 1867 uit het gebouw. Zolang ze er verbleven, betaalden ze geen huur en dat was het Bestuur vanaf het begin een doorn in het oog geweest. Het vertrek van de scholen betekende voor K&W dat de vele kostbare ruimtes die ze jarenlang ingenomen hadden, eindelijk rendabel gebruikt konden worden. Bovendien lag hier een mooie kans voor het Bestuur om een nieuwe impuls te geven aan het culturele karakter van K&W, door bijvoorbeeld de vrijgekomen ruimte beschikbaar te stellen aan instellingen die onder de culturele hoed vielen. Echter, de grote leegte die de scholen achterlieten, werd niet ingevuld door andere instellingen die in de lijn van de kunst of het onderwijs lagen. Over het algemeen werden er vergaderingen gehouden van instellingen die niets of slechts heel weinig met cultuur en onderwijs te maken hadden. Voor dit soort activiteiten vond men K&W blijkbaar zeer geschikt en het Bestuur kon niet veel anders dan dit aanbod te accepteren, want het was nog altijd beter vergaderingen in de zalen te hebben, dan ze leeg te laten staan.

Naar het einde van de eeuw

Tegen het einde van de negentiende eeuw is een trend waar te nemen waarbij steeds meer niet-culturele instellingen werden toegelaten. Het aantal vergaderingen verdubbelde tussen 1860 en 1870 en ook nog eens tussen 1870 en 1880. Tot 1890 is een voortdurend stijgende lijn te zien.

Wat voor groeperingen waren het die in K&W kwamen vergaderen? Dat waren verschillende sociaal-maatschappelijke groeperingen, zoals kerkelijke instellingen en verenigingen en maatschappijen die zich richtten op de gezondheidszorg, maar ook het aantal particulieren dat een zaal huurde, nam toe. Zelfs waren er sportverenigingen die wilden proberen of K&W geschikt was als oefenzaal voor bijvoorbeeld schermlessen. Dat laatste werd kort volgehouden, maar pas in de jaren vijftig van de twintigste eeuw probeerde een andere schermvereniging het opnieuw op de zolderverdieping van K&W.

Commercie in K&W

Opvallend in de sterk groeiende rij van de niet-culturele gebruikers van K&W is het bedrijfsleven. Heel geleidelijk betrokken diverse bankmaatschappijen, de vier spoorwegmaatschappijen, loterijen en organisatoren van commissies voor allerlei prijsuitreikingen en verschillende verenigingen die de belangen van fabrikanten en verschillende takken van het bedrijfsleven behartigden, de zalen van het culturele centrum van de stad. Met hun aanwezigheid veranderden zij K&W langzamerhand van een cultureel centrum in een zalenverhuur-centrum. Zelfs Casino-avonden werden niet meer geschuwd en om voldoende publiek te lokken werden ze iedere zaterdag in de Utrechtsche Stedelijke en Provinciale Courant aangekondigd.

De Utrechtse Beurs

Behalve voor bedrijfsverenigingen en vergaderingen in de zakelijke sfeer, vonden in 1883 ook handelaren en industriëlen de weg naar K&W. In de lijsten van huurders komt vanaf die tijd regelmatig 'de Utrechtse Beurs' of 'Beurshandelingen' voor. Welk soort activiteiten het hier betrof, was in het kader van dit onderzoek niet te achterhalen, omdat er geen nadere uitleg gegeven werd om welk soort beurzen het ging. Waren het voorlopers van de Utrechtse Jaarbeurs, ging het dan alleen om vergaderingen van de industrieëlen of verstond men onder 'beurshandelingen' wel degelijk het ten verkoop aanbieden van goederen? Over het algemeen had Utrecht daar vaste lokaties voor zoals het Venduhuis aan het Vreeburg, of het Lokaal der Nijverheid in de Donkerstraat en zelfs de Zaal naast de Schouwburg werd regelmatig voor dergelijke activiteiten gebruikt[30].

De industriëlen (zoals ze in de lijsten van K&W genoemd worden) hebben in ieder geval wel hun best gedaan in zo beleefd mogelijke bewoordingen een verzoek in te dienen om enkele zalen van K&W voor de wekelijkse 'Saturdagse beurs' te kunnen huren, 'ofschoon Zijne Edelachtbare Afgevaardigde van meening is dat het gebouw moeijelijk voor zulke doeleinden moest worden gebruikt en ook niet als Koffiehuis in concurrentie moest treden met de andere inrigtingen van dien naam'[31]. Maar het bestuur van K&W maakte geen enkel bezwaar en stelde de koffiezaal van het CMU beschikbaar 'voor *f* 3,50 voor elke beurshouding'.

Exposities en tentoonstellingen

Vanaf de oprichting van K&W waren er regelmatig 'tentoonstellingen', maar deze hadden eigenlijk een veel commerciëler karakter dan de benaming doet vermoeden. In 1876 'exposeerde' het Amsterdams Technologisch Bureau van de Vereeniging voor het Nederlandsch Kunst-Industrie-Museüm in K&W zijn produkten. Ieder jaar werd de Tentoonstelling van Voorwerpen van Inlandsche Nijverheid en Kunst in enkele zalen van K&W gehouden. Dit waren tentoonstellingen die de promotie en verkoop van industriële produkten beoogden. De aanwezigheid van

het bedrijfsleven en de commercie is een weerspiegeling van de opbloei van de Nederlandse economie na een jarenlange periode van recessie[32].

Besluit

De ruzie tussen het bestuur van K&W en de rederijkerskamer Jan van Beers in 1864 die uitliep op een tijdelijk verbod tot de toegang tot het gebouw voor de rederijkerskamer, markeert een geleidelijke omslag in het gebruik van K&W. Het oorspronkelijke beleid uit 1840 was er nog op gericht het gebouw tot een regelmatig bezocht cultuurpaleis te maken 'voor al de ingezetenen der stad'. Met het vertrek van de Stads Teken- en Bouwscholen in 1867, zette het bestuur van K&W al in de jaren zestig van de negentiende eeuw een koersverandering in. De openvallende ruimte die de Stadsscholen achterlieten werd niet opgevuld door cultuurbevorderende instellingen, maar werd stilzwijgend ingenomen door gebruikers die steeds verder van de kunsten en wetenschappen af stonden. De literaire gezelschappen werd eenvoudigweg de toegang ontzegd wanneer ze zich niet strikt aan de regels van K&W hielden. Hierdoor verschoof het accent in K&W van een tempel voor culturele ontwikkelingen naar een zalencentrum voor uiteenlopende activiteiten. De literaire gezelschappen moesten uitwijken naar andere grote zalen voor het houden van de publieke uitvoeringen, maar daar had Utrecht inmiddels - in tegenstelling tot de eerste helft van de negentiende eeuw - geen gebrek meer aan. Tivoli, de Zaal naast de Schouwburg, de Nieuwe Bak en een aantal kleinere zalen stonden hun ter beschikking.

K&W had echter te kampen met te veel lege zalen. Om de zalen toch vol te krijgen, heeft het Bestuur echter niet gezorgd dat het gebouw aantrekkelijker werd voor alle culturele instellingen van de stad, want daar zaten ook herrieschoppers als Jan van Beers bij, maar koos het liever voor het geleidelijk loslaten van de culturele doelgroep, om zo toch nog steeds een publiek binnen te kunnen halen dat meer 'op stand' was. Dat het Jan van Beers uiteindelijk toch weer was toegestaan in K&W te vergaderen en zelfs te dansen, heeft dan ook meer te maken met de noodzaak van zaalverhuur dan het verlangen van het Bestuur een culturele instelling ontplooiingskansen te geven. Jan van Beers was te volks en bovendien was dansen eigenlijk vulgair. Het bestuur

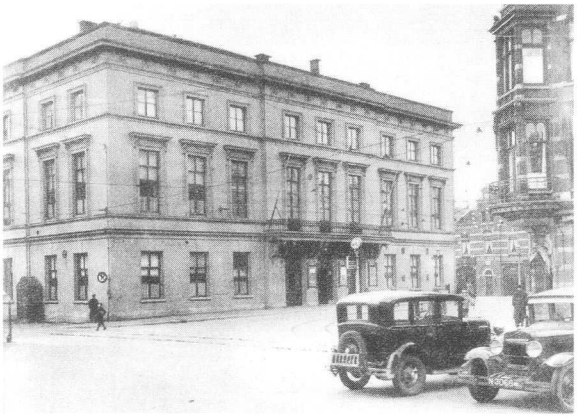

Het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in 1937. GAU, TA, X 6.15/C 33.214

van K&W heeft gekozen voor concessies ten aanzien van de doelgroep - van culturele instellingen naar niet-culturele huurders - in plaats van concessies te doen aan de stand die het gebouw had op te houden, een deftige gelegenheid voor de hogere standen van de stad.

Een halve eeuw K&W-bestuur heeft laten zien dat de beleidsmakers zich niet te veel gelegen lieten liggen aan de doelstelling van een gebouw 'voor al de ingezetenen der stad'. In feite was de kiem al gelegd door een andere, tegenstrijdige doelstelling in de statuten op te nemen, namelijk dat 'een onderneming van dien aard, wel is waar, de belangen van al de ingezetenen betreft, doch meer in het bijzonder de genoegens van den beschaafden en meest gegoeden stand'.

Bijlagen

1. Activiteiten in K&W

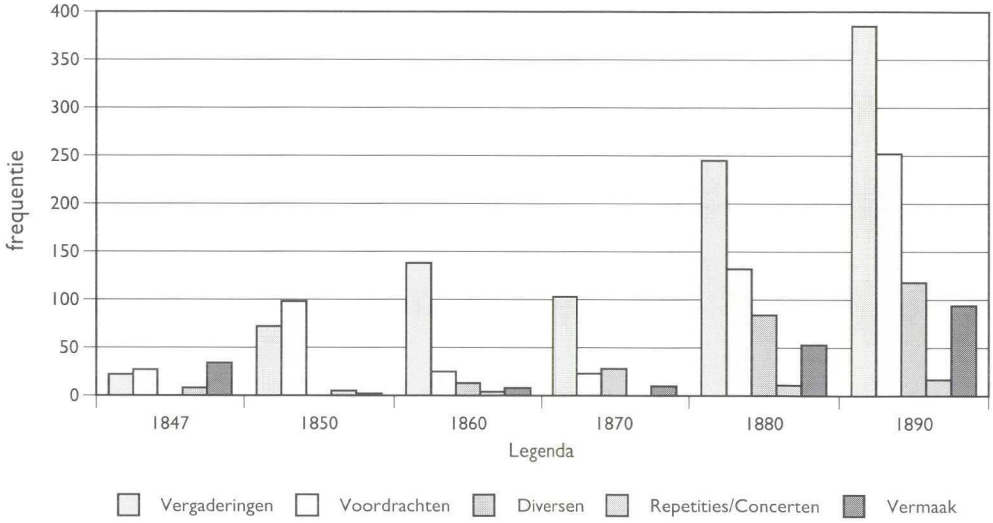

2. Verhouding tussen culturele en overige activiteiten

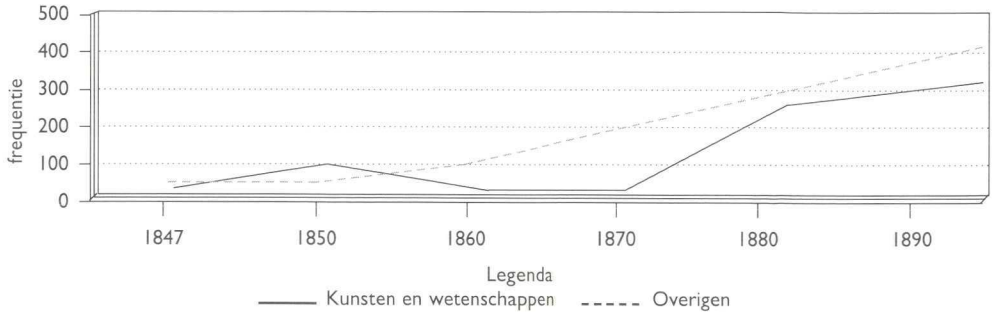

3. Gebruiksfrequentie per categorie

	1847	1850	1860	1870	1880	1890
Orkesten + zangverenigingen (23)*	27	96	25	24	182	252
Beeldende kunsten (2)	3	1		1	29	71
Literaire gezelschappen (17)			3	10	36	15
Wetenschappelijke gezelschappen (10)	1		1	23	38	35
Overigen (60)	50	73	92	137	195	245
Overheid (7)	2	3	15	31	37	103
Bedrijfsleven (10)	5	4	8	9	34	45
Totaal (130)	88	177	144	235	551	734

Bronnen

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (GAU)

- Stadsarchieven 4 en 5: Archieven van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.
- Stadsarchief 4 1004: Stukken betreffende de onderhandelingen over de oprichting van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen; Statuten - Ontwerp van een Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht, 1840.
- Stadsarchief 4 1004+: Notulen der commissie belast met de uitvoering van het ontwerp tot oprichting van een Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, november 1839-december 1849.
- Stadsarchief 4 1004+++: Brieven behorende bij de notulen van het Gebouw van K&W deel 3 1850-1853.
- Stadsarchief 4 1004+++, deel II: Opgaven der inrigtingen die van het gebouw gebruik maken.
- Stadsarchief 5 1004+++++++: Notulen over het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen 1857-1914 d.d. 1 maart 1884
- Utrechtsche Provinciale en Stedelijke Courant, jaargangen 1883-1885.
- Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant, 4 juni 1845 en 17 maart 1853.
- Notulen Burgemeester en Wethouders 1840-1847.

Literatuur

Balfoort, 1938 ▸ D.J. Balfoort, *Het muziekleven in Nederland in de 17e en 18e eeuw*, Amsterdam, 1938.

Berg, Van den, 1991 ▸ W. Van den Berg, 'Van horen zeggen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw' in: W.W. Mijnhardt (ed), *De productie, distributie en consumptie van cultuur*, Amsterdam 1991, 49-70.

Bierens de Haan e.a., 1936 ▸ J. Bierens de Haan e.a., *Het Utrechtsch studentenleven 1636-1936* (Utrecht 1936).

Croo de Vries, Du, 1979 ▸ A.B.R. du Croo de Vries, 'Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht, 1847-1974', in: J.J. Boswinkel, A.B.R. du Croo e.a., *Utrecht als muziekcentrum. Toelichting bij de tentoonstelling ter gelegenheid van de opening van Muziekcentrum Vredenburg*, Utrecht 1979.

Dirven, 1993 ▸ M. Dirven, *Stadsbestuur en Kunst in Utrecht. Het gemeentelijk cultuurbeleid in de tweede helft van de negentiende eeuw*, doktoraalscriptie UU 1993.

Dokkum, 1931 ▸ J.D.C. Van Dokkum, 'De Utrechtsche Toonkunstafdeeling in haar ontwikkeling (uit oude notulen en verslagen)', *JOU* 1931, 122-165.

Gaymans, 1895 ▸ A.A. Gaymans, *Geschiedenis van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, zijne financieele verhouding tot de gemeente, 1839- 1894*, Utrecht 1895.

Ketelaars, 1984 ▸ P. Ketelaars, *Kleine zielen in hun coterie. Het culturele leven in de stad Utrecht tussen 1890-1910 aan de hand van vier Utrechtse culturele verenigingen*, Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht juli 1984.

Kipp, 1990 ▸ A.F.E. Kipp, 'Mariaplaats 27' in: T.J. Hoekstra & E.M. Kylstra (ed), *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht*, Utrecht 1990.

Kloek, 1993 ▸ J.J. Kloek, 'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding. Over de voorgeschiedenis van Nederlandse letterkunde als schoolvak', in: *Literatuur* Dl. V, (1993) 269-279.

Mijnhardt, 1984 ▸ W.W. Mijnhardt, 'Het Nut en de genootschapsbeweging', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 17840-1984*, Edam 1984, 189-220.

Mijnhardt, 1992 ▸ W.W. Mijnhardt, *Over de consumptie van cultuur*, Utrecht 1992.

Santen, Von, 1985 ▸ J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)' in: *JOU* 1985, 110-166.

Sas, Van, 1987 ▸ N.C.F. van Sas, 'Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787', in: *JOU*, 1987, 34.
Struick, 1968 ▸ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968.
Tijn, Van, 1977 ▸ Th. Van Tijn, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1875-1895', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 13, (Haarlem 1977) 78-89.

Noten

1 GAU Stadsarchief 5 1004 +++++++: Notulen d.d. 28 november 1864.
2 GAU Stadsarchief 4 1004+: Notulen der Commissie.
3 GAU Stadsarchief 4 1004: Statuten - Ontwerp, 1840.
4 Idem.
5 Idem.
6 Dit artikel is een verkorte neerslag van een onderzoek dat ik heb gedaan in het kader van mijn afstudeerscriptie aan de Universiteit van Utrecht, 1993-1994.
7 Gaymans, 1895, 3.
8 *Ibidem.*
9 Dokkum, Van, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1931, 122-165, aldaar 137.
10 Santen, Von, in: *JJaarboek Oud-Utrecht* 1985, 157 noot 126.
11 Zie het artikel van Monique Dirven in dit Jaarboek.
12 Kipp, in: Hoekstra & Kylstra (ed), 1990, 99-100. Zie ook de plattegrond.
13 *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant,* d.d. 22 maart 1847.
14 *Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche oudheden en nieuwe kunst & letteren* (Amsterdam 1855) 302-303, en Dokkum, Van, 1900, 24.
15 GAU Stadsarchief 4 1004: Begroting K&W, 1843.
16 Balfoort, 1938, 102-103.
17 GAU Stadsarchief 4, 1004+++: deel II.
18 Ketelaars, 1984, 19.
19 GAU Stadsarchief 4 1004+: Notulen der commissie, en Dirven, 1993, 82.
20 GAU Stadsarchief 4 1004: Statuten - Ontwerp, 1840.
21 Croo de Vries, Du, in: Graafhuis (red), 1974, 39-40.
22 Bierens de Haan, 1936, 188-189.
23 GAU Stadsarchief 4 1004+: Notulen der Commissie d.d. 18 april 1840.
24 Sas, Van, in: *Jaarboek Oud-Utrecht,* 1987, 34.
25 Van den Berg noemt het zelfs 'een ware rage' in dit decennium. Berg, Van den, in: Mijnhardt (ed.), 1992, 55.
26 Kloek, in: *Literatuur* 1993-5 273-275.
27 Mijnhardt, in: Mijnhardt en Wichers, 1984, 189-220.
28 Dirven, 1993, 85.
29 GAU, nr. 144, inv.nr. 84: Stukken betreffende het gebruik van de lokalen in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.
30 GAU, *Utrechtsche Provinciale en Stedelijke Courant,* 1883-1885.
31 GAU, Stadsarchief 5 1004+++++++: Notulen van K&W.
32 Struick, 1968, 535.

Moord op het Domplein

Dronken studenten drijven bejaarde vrouw de dood in (1883-1884)

P. D. 't Hart

In 1883 kreeg een baldadige streek van een stel Utrechtse studenten een ongelukkig staartje. Een vrouw, die zij in het holst van de nacht in de buurt van de sociëteit hadden lastig gevallen, stierf een week daarna. De landelijke pers schreeuwde moord en doodslag. Iedereen wachtte gespannen de rechtszaak af: zou er recht geschieden of lieten de rechters zich leiden door klasse-justitie? Het vonnis bracht geen rust, integendeel: de pers stortte zich unaniem op de voorzitter van de rechtbank. Die had daar eigenlijk ook om gevraagd. Na voorlezing van het vonnis had hij het bestaan de pers scherp te veroordelen om de publiciteit die zij aan de zaak had gegeven. En vervolgens stak hij de studenten kameraadschappelijk een riem onder het hart. Ik dank R. Delvigne die mij wees op het bestaan van deze zaak en op het commentaar van Multatuli.

Dr P.D. 't Hart (1933) studeerde in Utrecht. Hij werkte als docent geschiedenis bij het Middelbaar Onderwijs, vervolgens als docent economische en sociale geschiedenis bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht, promoveerde in 1983, schreef een aantal publikaties - voornamelijk over de geschiedenis van de stad Utrecht in de vorige eeuw - en is thans verbonden aan het Universiteitsmuseum.

In de nacht van 31 mei 1883 vierden studenten een feestje in de sociëteit van het corps die toen nog gevestigd was op het Munsterkerkhof (dat in 1912 tot Domplein is omgedoopt). Om een uur of vijf 's ochtends zetten ze de festiviteiten buitenshuis voort. Omwonenden waren er wel aan gewend dat het daarbij luidruchtig toeging. Maar deze ochtend gingen de heren zo te keer dat buurvrouw Aletta Francina van Rooijen-Emmelot (60) nieuwsgierig haar hoofd om de hoek van de deur stak. Direct stoof een groepje studenten op haar af. Toen zij geschrokken probeerde de deur dicht te trekken, stak een van hen daar letterlijk een stokje voor. De vrouw vluchtte de gang in, achtervolgd door drie studenten. Volgens het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 8-6-1883 gedroegen de heren zich daarbij zeer ongepast. 'Zij mishandelden de arme vrouw. Op 't hulpgeschrei zijner echtgenoote snelde de heer v. R. in onderkleederen toe. Ook hij werd aangerand en met stokken geslagen, terwijl zijne vrouw zich aan hem vastklemde. Zoo werden beiden hun eigen huis uitgeworpen, en het schandaal werd op straat voortgezet, ten aanschouwe van eenige burgers van welke twee den heer v. R. hielpen zijne in zwijm gevallen vrouw in huis te brengen.'

Vervolgens trommelden de heren nog een poosje met stokken op de deur en sloegen zij vier matglazen ruitjes in. Toen de politie - die door echtgenoot Jacobus Hendricus van Rooijen was gealarmeerd - om een uur of zes verscheen, was er nog één student die 'met een hard voorwerp' naar de deur gooide, maar verder was het rustig.

De volgende dag waren twee van de daders bij Van Rooijen komen praten over

De sociëteit P.H.R.M. op het Munsterkerkhof, een foto van omstreeks 1900. GAU, TA, W 4.41/C 5.018

vergoeding van de ingegooide ruiten en de schade aan de deur. De heren waren niet tot overeenstemming gekomen, onder meer omdat Van Rooijen veel te veel geld vroeg: dertig gulden.

Gewoonlijk werden zulke schadegevalletjes in der minne geschikt. Dit kwam nogal eens voor, want studenten dronken op feestjes ook toen regelmatig wat teveel. De *Stichtsche Courant. Provinciaal en Utrechtsch Nieuws- en Advertentieblad* beschreef op 10 juni 1883 vol nostalgie hoe dat in het verleden toeging: 'Na afloop van de partij wandelde men de stad eens rond, hield de burgerij uit den slaap, trok aan bellen, moerde uithangborden' maar de heren gingen nooit te ver. Ook de correspondent van de *NRC* wees op de toenemende verruwing van de 'vermaken onzer studenten' die telkens uitliepen op vechtpartijen. De politie keek dan de andere kant op, terwijl ze hardhandig ingreep als het om gewone burgers ging. Ze hield er rekening mee dat de heren er zelf wel voor zouden zorgen dat het niet uit de hand liep en dat de schade werd vergoed.

Alles zou deze keer nog wel goed zijn gekomen, als het nachtbraken niet een dramatisch vervolg had gekregen: zes dagen later, op 6 juni 1883, overleed de vrouw. Haar man diende vervolgens bij justitie een klacht in: naar zijn mening was haar dood een gevolg van de vechtpartij.

De pers stortte zich gretig op de zaak. Studenten die een arme vrouw in hun dronkenschap mishandelden tot de dood erop volgde, dat was NIEUWS. Tegenwoordig zouden de media niet zuinig zijn geweest met schetterende kreten zoals de titel van dit artikel. Toen waren ze veel terughoudender maar de *Zaak van het Munsterkerkhof* haalde wel een paar dagen de voorpagina's. Zou er klassejustitie worden toegepast of wachtte de heren een passende straf? Zouden de autoriteiten proberen de zaak in de doofpot te stoppen? De verontwaardiging was zo groot dat men na de begrafenis opgelucht adem haalde omdat er geen ongeregeldheden waren uitgebroken.

Zonder de minste aanleiding

'Een kreet van verontwaardiging ging op onder geheel het volk en in de geheele pers. Dit plotseling overlijden werd door de publieke opinie alom op de rekening gesteld der woestelingen, die zonder de minste aanleiding een weêrlooze oude vrouw op de ruwste en lafhartigste wijze hadden mishandeld. ... Veel is men in academiesteden gewoon, veel wat bij studenten door de vingers wordt gezien, maar bij anderen ten strengste zou gelaakt en mogelijk ook streng zou gestraft worden. Thans echter vloeide de maat over. Jongelieden van naam en stand, waarschijnlijk vertrouwende op de straffeloosheid hun daardoor verzekerd, hadden zich schuldig gemaakt aan handelingen, waarvoor de ruwste en minst ontwikkelde der laagste volksklasse zou moeten blozen. Niet als *verzachtende* omstandigheden, maar wel als

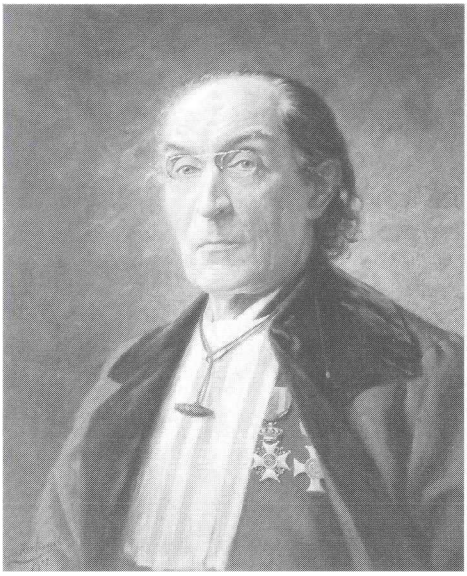

Prof. dr J.J.P. Valeton hoogleraar in de Godgeleerdheid, rector magnificus in 1882-1883. Collectie Universiteitsmuseum, foto Jac.P. Stolp

verzwarende omstandigheden dienden hier stand en geboorte te worden aangemerkt.' Zo vatte het *Nieuws van de Week, Helmondsche Courant* de stemming samen. Er waren bladen die net deden alsof alle leden van het Utrechtse studentencorps, en dus vrijwel alle Utrechtse studenten, woeste rabauwen waren. Ook veel Utrechtse burgers vonden dat de heren het nu te bont hadden gemaakt. Een student klaagde in een ingezonden brief in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*: 'Wij kunnen ons niet op straat begeven zonder de vleiendste uitingen, als b.v. in de woorden *moordenaars*, *doodslagers* enz. ligt opgesloten' toegevoegd te krijgen.

Justitie droeg een aantal deskundigen op te onderzoeken of de dood van de vrouw een gevolg was geweest van de vechtpartij. De studenten zullen wel een zucht van verlichting hebben geslaakt toen een van de deskundigen in de *NRC* van 12 juni meldde dat bij dat onderzoek geen sporen waren aangetroffen van 'eenigerlei mishandeling'.

Het studentencorps hield zich intussen muisstil, al vonden velen dat het zich weleens over deze zaak zou mogen uitspreken. Medio juni schreef de rector magnificus, de theoloog prof. dr J.J.P. Valeton jr (1848-1912), dat de Senaat van de universiteit 'met leedwezen het tumult vernomen' had. De berichten mochten dan overdreven zijn gebleken, dat nam niet weg dat de grenzen van het betamelijke ver overschreden waren. Woorden van strenge afkeuring en een ernstige waarschuwing waren op hun plaats. De universiteit moest haar goede naam bij de burgerij koesteren. 'Maar hoe is dit mogelijk wanneer door verregaande baldadigheid en onbetamelijk gedrag aanleiding gegeven wordt tot zoo groote en zoo gewettigde ontevredenheid?'. De Senaat nam zich voor, eventueel passende maatregelen tegen de betrokken studenten te nemen. Een veroordeling door het corps zou kunnen meewerken aan het herstel van de goede naam van de universiteit, aldus Valeton.

Maar zover kwam het niet. De corpsleden, in algemene vergadering bijeen, namen op 28 juni 1883 met 35 stemmen voor en 19 onthoudingen een motie aan waarin zij de belangstelling van Valeton zeer op prijs stelden en de omstandigheden, die tot een onderzoek van justitie hadden geleid, ten zeerste betreurden. Zolang de rechter geen uitspraak had gedaan, zou een oordeel door de Senatus Veteranorum trouwens voorbarig zijn geweest en een concessie aan de hetze in de pers.

Boven: Jhr J.A.P.L. Ram; J.K.H. Turk; onder: H.J.C.J. de Jong, J.E. Boddaert. Foto's: archief van het Utrechts Studenten Corps

Het vonnis

Op 28 en 29 januari 1884 stonden de zes verdachten - allen rechtenstudenten - eindelijk terecht voor de Correctionele Kamer van de Arrondissementsrechtbank te Utrecht. De zaal was tot de nok gevuld met belangstellenden, waaronder veel studenten en journalisten. 'In dichte rijen staan de belangstellenden in de zaal op elkaar gepakt'. Hoofdverdachten waren J.E. Boddaert, geboren te Middelburg en 22 jaar oud, Jhr J.A.P.L. Ram, geboren te Utrecht en 23 jaar, en W. Grenfell, oud 24 jaar, geboren te Hattem. Verder waren gedagvaard J.K.H. Turk uit Amersfoort, 22 jaar; H.J.C.J. de Jong, een vierentwintigjarige Utrechter en Jhr A.J. van Rijckevorsel van Kessel, 24 jaar en geboren te 's-Hertogenbosch.

Uit de verhoren van de verdachten en de 24 getuigen bleek dat de weduwnaar de zaak wat overdreef. Zijn vrouw was zoals gewoonlijk om een uur of vier in de ochtend begonnen met het schoonmaken van de Marnixschool op het Munsterkerkhof waar hij conciërge was. Hij was zelf in bed blijven liggen. Maar toen hij haar hoorde gillen, (meer van zenuwen dan van angst, beweerde een van de gedaagde studenten) was hij opgestaan. In de gang had hij geroepen: 'Er uit; 't is hier geen publiek huis'. Student Boddaert had met zijn stok naar Van Rooijens voeten gewezen en gezegd:

'Het was beter dat je je vuile pooten ging wasschen'. Voor alle zekerheid voegde de correspondent van de *NRC* er verduidelijkend aan toe: 'bedoelende daarmede 's mans bloote voeten'. Daarna hadden de partijen in de nauwe gang wat aan elkaar geduwd en getrokken. Volgens Van Rooijen hadden hij en zijn vrouw daarbij forse klappen en schoppen opgelopen, maar dat had geen van de getuigen gezien. De studenten ontkenden in alle toonaarden dat zij Van Rooijen hard hadden aangepakt en zij hielden vol dat de vrouw nauwelijks een schrammetje opgelopen kon hebben.
Dat laatste werd bevestigd door de getuige-deskundigen. Zij hadden geen letsel gevonden, alleen een paar kleine ontvellingen aan de pols. Wel hadden zij bij de lijkschouwing geconstateerd dat ze 'een zeer ziekelijke vrouw' was geweest met een slepende nierziekte en afwijkingen aan het hart en de aorta. Er kon derhalve niet met zekerheid worden vastgesteld dat de dood een gevolg was geweest van het geweld. Maar het was niet ondenkbaar dat de schrik die het haar had bezorgd, haar geen goed had gedaan. Zij was die dag behoorlijk overstuur geweest. Maar ze had vervolgens twee dagen gewoon haar werk gedaan en zelfs nog een flinke wandeling gemaakt. Ook dat kon volgens de deskundigen haar dood hebben bevorderd.
De Officier van Justitie constateerde dat de zaak in de pers enorm was opgeblazen. De correspondent van de *NRC* had zelfs beweerd dat 20 agenten nauwelijks in staat waren geweest 'de woeste bende in bedwang te houden'. Maar het was zeker dat de studenten het huis waren binnengedrongen en zich te buiten waren gegaan aan 'zedelijk en lichamelijk geweld'. Hoewel niet bewezen was dat de dood een gevolg was van slagen of trappen, achtte hij 'eenvoudige moedwillige mishandeling tweemaal gepleegd' bewezen. Hij eiste daarom voor hoofdschuldige Ram zes maanden eenzame opsluiting, voor Grenfell vier en voor Boddaert drie maanden. Bovendien moesten de heren nog een boete betalen voor hun aandeel in het ingooien van de ruiten, oftewel het 'opzettelijk verbreken van een afsluiting'. Voor De Jong eiste hij vrijspraak wegens gebrek aan bewijs. De andere twee zouden 15 dagen in het gevang moeten en een boete betalen van vijfentwintig gulden.
De advocaten vroegen voor hun cliënten vrijspraak of ontslag van rechtsvervolging. Er bestond immers geen aantoonbare relatie tussen het nachtelijk kabaal en de dood. Van voorbedachten rade was zeker geen sprake geweest. De enige die beweerde dat de vrouw was mishandeld, was haar echtgenoot. Maar zijn getuigenis mocht niet te zwaar wegen, omdat hij uit wraakzucht handelde. Zijn ongeloofwaardigheid bleek volgens de advocaten ook uit het feit dat hij juridische termen gebruikte waarvan hij als conciërge de betekenis niet kon weten. De voorbijgangers (arbeiders die op weg waren naar hun werk) die als getuigen optraden, hadden alleen gezien dat er wat werd geduwd en aan de stokken van de studenten getrokken. Als er echt geweld was gebruikt, zouden zij toch wel hebben ingegrepen?! Nu hadden zij rustig toegekeken bij baldadig gedoe van studenten, zoals dat wel vaker voorkwam.

Terecht had Van Rooijen geprobeerd de heren buiten de deur te zetten, 'maar dat is altijd een gevaarlijk werk'. Hij had daarbij wel wat beleefder kunnen optreden, aldus de advocaten. De studenten hadden flink gedronken en waren daardoor vrolijk. Toen Van Rooijen met zijn 'grenadiers-postuur' op het toneel was verschenen, hadden zij hem met een luid hoera begroet. Er zou niets zijn gebeurd als hij de 'fatsoenlijke jongelingen' anders had behandeld. Toen hij arriveerde, was er nog niets aan de hand; 'waarom toen dan dien arm opgeheven en gezegd: er uit!'. De studenten hadden dat ervaren als een brutaliteit.

De heren hadden ook zeker geen geweld tegenover een vrouw in de zin gehad. 'Studenten van goeden huize, die een fatsoenlijke opvoeding hebben gehad, bedoelen geen kwaad.' Voor iemand die daar al jaren woonde, was zij trouwens wel onbegrijpelijk roekeloos en 'onverantwoordelijk' geweest toen zij nieuwsgierig de deur had geopend. En omdat bovendien de getuigen elkaar tegenspraken, vonden de advocaten vrijspraak of ontslag van rechtsvervolging de enig juiste uitspraak.

De toast

Op 5 februari sprak fungerend voorzitter, vice-president van de rechtbank mr F.A.R.A. baron van Ittersum, het vonnis uit. Vast stond dat de drie het huis waren binnengedrongen en mevrouw Van Rooijen 'gewelddadig' hadden aangegrepen. Ram en Grenfell hadden Van Rooijen geslagen. De vrouw had geen klappen opgelopen en de rechtbank achtte niet bewezen dat haar dood samenhing met de kloppartij. Boddaert kreeg acht dagen eenzame opsluiting wegens het 'moedwillig toebrengen van slagen of stoten waaruit geen ziekte van meer dan 20 dagen is ontstaan'; Ram en Grenfell moesten voor hetzelfde delict elk vijftien dagen de cel in. Alle drie moesten zij bovendien een geringe boete betalen. Turk en Van Rijckevorsel kwamen er af met vijfentwintig gulden boete, terwijl De Jong conform de eis werd vrijgesproken.

Waarschijnlijk zouden velen dit vonnis aan de lichte kant hebben gevonden en aan de borreltafels hebben nagepraat over de vraag of de rechtbank onpartijdig had geoordeeld. Maar de zaak zou spoedig uit de aandacht zijn verdrongen door andere actualiteiten, als de voorzitter na het uitspreken van het vonnis zijn mond had gehouden. In plaats daarvan hield

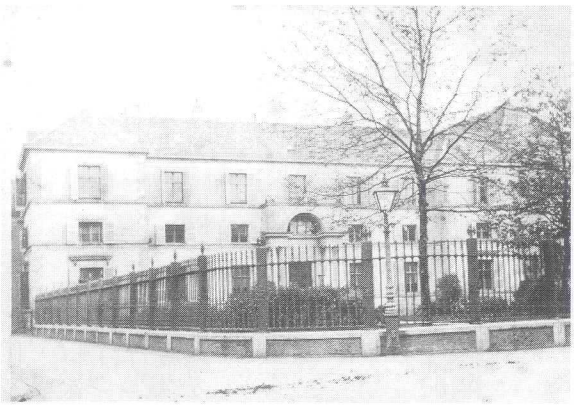

De gevel van het gerechtshof in 1875. GAU, TA, Mb 1.17/C 24.937

hij een speech tot de veroordeelden die de verontwaardiging in de pers pas echt aanwakkerde.

Hij begon met het uitspreken van zijn 'diepe verachting' voor het gedrag van de pers. Daarbij had hij vooral één blad op het oog, de Antirevolutionaire *Standaard*, die het 'in het kleed der vroomheid gehuld, dorst te bestaan de schennende hand uit te strekken naar de onpartijdigheid, dat dierbaarst kleinood van den Nederlandschen rechter'. De pers had naar zijn mening bovendien voorbarig en ten onrechte een smet geworpen op het blazoen van de Utrechtse studenten en het Studentencorps.

Met deze opmerkingen alleen al vroeg hij om een stevig weerwoord. Maar Van Ittersum maakte het nog bonter. Hij wenste de studenten geluk omdat de dood van de vrouw geen gevolg was geweest van hun optreden. 'Helaas, dat uwe bekwame verdedigers u niet geheel van schuld vermochten vrij te pleiten. ... Neen, er is misdrijf gepleegd, onwaardig den eernaam, dien ge draagt, onwaardig de man, wiens feest ge vierdet, onwaardig de roemrijke universiteit, wier kweekelingen gij zijt en die zoovele mannen heeft gekweekt, wier namen niet dan met eerbied worden genoemd. Meent echter niet, dat ik, nu de rechtbank, zooals altijd, naar eer en geweten haar plicht heeft gedaan, daarom den steen op u werpen zal. Want ik stem toe, dat geen boos opzet u dat feit heeft doen plegen; slechts eenige minuten van jeugdige onbezonnenheid hebben u er toe gebracht. ... Ik twijfel dan ook niet, of ge zult u in 't vervolg waardig betoonen, om onder de eerste rijen der kampioenen plaats te nemen tegen ieder, die opnieuw deze universiteit en uw corps zou willen aanranden, in wier bloei ook de rechtbank, die toch ook bestaat uit oud-studenten, levendig belangstelt.

En wanneer ook voor u die schoone dagen [van uw studie, 'tH] zullen zijn voorbijgegaan, en deze vlek reeds lang zal zijn uitgewischt, dan zult gij er nog steeds roem op dragen om te zijn geweest studenten van de Utrechtsche universiteit en leden van het Utrechtsche Studentencorps.'

Door een ander brilleglas

Het was Van Ittersums gewoonte om na het uitspreken van een zwaar vonnis nog een persoonlijk - 'gemoedelijk, goed werkend' - woord tot de veroordeelden te richten. Ook nu had hij zijn speechje zonder overleg met zijn collega-rechters afgestoken, zoals hij in een ingezonden brief in de *NRC* verzekerde. Maar deze keer was het erg onverstandig geweest. Hij wist dat iedereen gespannen zou zoeken naar sporen van klassejustitie en dat de pers zijn woorden op een goudschaaltje zou wegen en in het hele land laten doorklinken. Desondanks had hij - over de hoofden van de veroordeelden heen - de fiolen van zijn toorn uitgestort over de pers die het had gewaagd aan de onkreukbaarheid van de rechters te twijfelen. Waarschijn-

Mr F.A.R.A. baron van Ittersum (1834-1913), onder meer president van de Arrondissementsrechtbank te Utrecht 1885-1908

lijk meende hij dat het vonnis overduidelijk bewees dat er onpartijdig recht was gedaan. Maar door de pers rechtstreeks aan te vallen, daagde hij de journalisten uit om dat in twijfel te trekken.

Zij reageerden woedend en verzekerden hun lezers dat de tijden voorbij waren waarin de pers zich liet muilkorven door autoriteiten. Van Ittersum was buiten zijn boekje gegaan door een oordeel uit te spreken over een partij die niet was gedaagd en geen gelegenheid had gehad zich te verantwoorden. Hij was vergeten dat deze partij, de pers, in staat was haar verdediging in het openbaar te voeren.

De Nederlandse pers keurde de speech eenstemmig af. Een slimme uitgever uit Helmond nam zijn kans waar en vatte de perscommentaren samen in een boekje met de pakkende titel 'De TOAST van mr. F.A.R.A. van Ittersum en het oordeel der pers'.

Uit deze selectie van meningen blijkt dat de meeste bladen hun bezwaren scherp maar bedachtzaam onder woorden hebben gebracht. Zij vroegen zich af of Van Ittersum met zijn toespraak juist had gehandeld. Het *Weekblad van het Recht* meende dat 'zulke redevoeringen niet geschikt zijn om de waardigheid der rechterlijke macht te verhoogen. ... De rechterlijke macht staat op een te verheven standpunt, dan dat zij zich voor de publieke opinie heeft te verantwoorden'. Van Ittersum had twijfel gezaaid over de vraag of het vonnis wel volledig de overtuiging van de rechtbank weergaf, door er een ander eindoordeel aan toe te voegen, 'tot bevrediging van 's rechters gemoed, en ter verzachting der wond, aan de heeren veroordeelden toegebracht'.

Alom was men van mening dat Van Ittersum zich beter had kunnen beperken tot zijn taak, namelijk rechtspreken. Alle argumenten en overwegingen die de rechtbank tot het vonnis hadden gebracht, moesten daarin zijn opgenomen. De toespraak was dus overbodig geweest.

Het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* had liever gezien dat hij de studenten had ingepeperd dat de dood van de vrouw mogelijk door hun wangedrag was verhaast. 'Waar de zelfbeheersching ontbreek, leidt zoo licht, gelijk nu weder gebleken is, iets dat als een aardigheid begon tot de schromelijkste gevolgen, waarvan zij, die er in betrokken zijn, heel hun leven de heugenis niet meer verliezen kunnen.' Maar in plaats daarvan had hij zijn best gedaan om 'in het licht te stellen, dat het gebeur-

de toch eigenlijk niet zooveel te beteekenen heeft gehad. ... Hij herinnert er aan - kan het onhandiger? - dat de rechters oud-studenten zijn. ... De groote massa zal er uit afleiden, dat een bijzondere sympathie voor de beklaagden is werkzaam geweest; dat deze op de rechters oud-studenten kan gewerkt hebben; dat nu wel waar schijnt te zijn wat men vroeger vermoedde, namelijk dat men wegens die sympathie de vervolging liever zou hebben nagelaten, indien het maar eenigszins mogelijk ware geweest'.

De *Amsterdammer* wees erop dat de juristen elke schijn van partijdigheid hadden kunnen wegnemen als zij tijdens de zitting de gewone mensen net als de studenten met u hadden aangesproken en niet met het gebruikelijke jij en jou. Het blad herinnerde er ook aan dat de heren weliswaar veroordeeld waren voor mishandeling, 'maar het publiek vergeet niet dat die slagen en stooten werden toegebracht aan een bejaard man en een bejaarde vrouw die hunnerzijds daartoe geen de minste aanleiding gaven. 't Is o.i. zeer de vraag of de zoetsappige taal van den president der rechtbank zal strekken om den eerbied te handhaven of te verhoogen voor de onpartijdigheid ... en of men door een dergelijk verschoonend oordeel over een zoo ergerlijk bedrijf het korps, tot welks leden de thans veroordeelden behooren, een dienst doet.'

Ook de *NRC* vond het een onvoorzichtige toespraak. 'Het zou niet te verwonderen zijn geweest, indien deze toespraak met een "leve de Utrechtsche universiteit" van de zijde des heeren Van Ittersum, en met een "hoera" of een "Io Vivat" van de zijde der veroordeelden ware besloten geworden.'

Het oordeel van het *Nieuws van de Week, Helmondsche Courant* was evenmin mals. 'Is het te verwonderen, dat het volk de toepassing maakte, dat de oud-studenten de ploertige en strafwaardige handelingen der tegenwoordige leden van het studentenkorps door een ander brilleglas beschouwen dan de overtredingen, begaan door gewone burgers en door personen uit den lageren stand?'

Het was trouwens niet uitgesloten dat Van Ittersum de studenten in een lastig parket had gebracht. Als er - onder invloed van de twijfels die door zijn speech waren gerezen - appèl aangetekend werd tegen het vonnis, moesten zij opnieuw terechtstaan. Mogelijk zou de uitspraak dan anders luiden. Daarop kon weer een hoger beroep volgen. Als het uiteindelijke vonnis zou afwijken van de zijne, had Van Ittersum met zijn speech geen mens een dienst bewezen.

Het blad *Uilenspiegel* beperkte er zich hoofdzakelijk toe Van Ittersum belachelijk te maken. 'Naar men verneemt, heeft de heer Van Ittersum, vice-president der Rechtbank te Utrecht, uitnoodigingen verzonden voor een bal, hetwelk hij ter eere van de wegens de zaak van het Munsterkerkhof veroordeelde studenten wenscht te geven.'

'Bij mr. van Ittersum zijn eenige dronken polderjongens binnengedrongen. Zij hebben Mevrouw van Ittersum slagen toegebracht. De "onpartijdige" vice-voorzitter

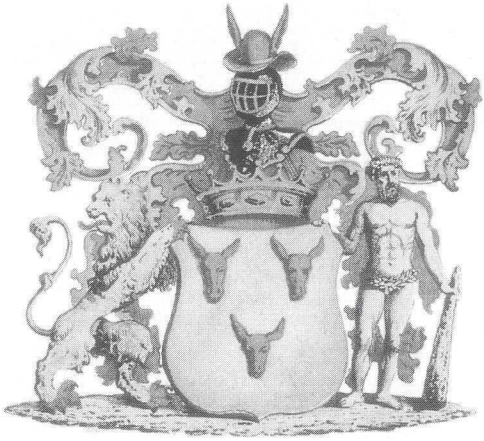

Het familiewapen van baron Van Ittersum

van de Rechtbank stelt alles in het werk, dat de onverlaten geen zwaarder straf krijgen, dan de "fatsoenlijke" jongelieden, die op 31 Mei mejuffrouw van Royen hebben mishandeld. Hij prepareert zich reeds op een gevoelvolle speech, om c.q. zijn leedwezen uit te drukken, dat "de bekwame verdedigers" de polderjongens "niet geheel van schuld vermochten vrij te pleiten".'

Het blad dreef ongenadig de spot met het familiewapen van de Van Ittersums: drie ezelskoppen op een zilveren veld. Ook het bijbehorende devies van de familie moest het ontgelden: *Id ter sum*, Latijn voor *Dit ben ik driemaal.*

Baldadige doodslagers

Dankzij de pers kon iedereen in Nederland over de zaak meepraten. Zo verzekerde een spreker tijdens een bijeenkomst van de Sociaal-Democratische Bond in Utrecht dat arbeidersjongens in zo'n geval de hele tijd in voorarrest gehouden zouden zijn en vervolgens een veel zwaardere straf hadden gekregen.

Ook Multatuli heeft woedend commentaar geleverd. In een aantal brieven vertelt hij verontwaardigd dat Van Ittersum de arme Van Rooijen 'wiens vrouw door 'n troep dronken kwajongens vermoord werd' een uitbrander had gegeven, omdat deze de studenten 'kerels' had genoemd. 'Hy had "heeren" moeten zeggen, welke zonderlinge kwalificatie die voorzitter zelf dan ook gebruikte toen hy - na 't uitspreken van het vonnis ... zich by die ellendelingen excuseerde dat de rechtbank hen niet *geheel-en-al* kon vryspreken! De smart, de verontwaardiging, van dien man werd geheel en al op-zy geschoven omdat hy de bandieten "kerels" had genoemd.'

Multatuli's woede richtte zich vooral op de kranten. 'Wie lezen kan ziet uit de artikels die over die kwajongenszaak handelen, dat de hoofdgrief niet ligt in 't schandelyke *vonnis*, maar ... die president heeft kwaad van de kranten gesproken. Vandáár de toorn. Het nagenoeg vryspreken van die baldadige doodslagers is byzaak. ... Straks zullen wy 'n civiele actie zien instellen tegen de erven van Juffr. V. Rooyen ter schadeloosstelling voor den last en de moeite die zy door 't ontsluiten van haar deur aan de "Heeren" veroorzaakt heeft. Waarom niet? Een der advocaten immers zeide dat *zy* schuldig was aan 't gebeurde! En de voorzitter *roemde* de verdediging. Da hört ja alles auf! ... Ja, de leden van dat kollegie zyn student geweest. Aandoenlyk

en treurig. Nog aandoenlyker - en nog treuriger vooral! - is de gedachte dat de kwâjongens die vrouw van Rooyen doodsloegen, eenmaal rechters zullen worden. ... Hm, t is toch maar heel zonderling dat Utrecht - sedert eeuwen beroemd om z'n theerandjes en bravigheid - zoo verduveld slecht is geworden.'

De afloop

Direct na de uitspraak vroegen velen zich af of er hoger beroep zou worden aangetekend. Het *Paleis van Justitie* was ertegen. Het zou immers niet gaan over de juistheid van het vonnis, maar om een geschokt rechtvaardigheidsgevoel. De rechtspraak mocht zich niets aantrekken van de publieke opinie omdat de wet en de jurisprudentie de enig juiste toetsingskriteria boden. Het *Weekblad van het Recht* daarentegen juichte het appèl toe omdat er twijfel was ontstaan over de onpartijdigheid van de rechtbank. Die kon nu worden weggenomen.

Op 18 februari 1884 kwam het bericht dat de officier van justitie namens de procureur-generaal appèl had aangetekend. Dat bleek op last te zijn van de Minister van Justitie. Ook de advocaten van de studenten tekenden hoger beroep aan. Er werden 13 getuigen gedagvaard waarvan twee à decharge.

Op 24 maart 1884 bevestigde het Hof van Amsterdam het vonnis grotendeels. De enige verandering die het aanbracht, was dat De Jong nu niet werd vrijgesproken, maar veroordeeld tot een geldboete van vijfentwintig gulden omdat hij aan het ingooien van de ruiten had meegedaan.

Deze uitspraak nam elke gerechtvaardigde twijfel aan de onpartijdigheid van de Utrechtse rechtbank weg. Er was daar recht gedaan, zonder aanzien des persoons. De heren hadden elkaar de hand niet boven het hoofd gehouden

Maar niet iedereen was overtuigd. *Recht voor Allen* bijvoorbeeld bleef bij zijn standpunt dat de hele zaak een schrijnend voorbeeld was van klassejustitie. De eis was veel te laag geweest en de straf een schandaal, een bewijs van vriendjespolitiek tegenover studenten die 'in hun lummelachtige eigenwaan' de vrouw tot de dood toe hadden mishandeld.

De veroordeelde studenten betaalden hun boete en zaten hun straf uit. Voor hun carrière heeft de zaak waarschijnlijk geen gevolgen gehad. In elk geval zat Turk in 1884 in de Senatus Veteranorum en ook Ram verdween niet bescheiden naar de achtergrond: hij was bijvoorbeeld penningmeester van de commissie voor het Studenten Orkest en bleef nog jarenlang ingeschreven als student, net als Van Rijckevorsel. Grenfell verdween in 1885/86 van de universiteit. Boddaert studeerde af op een proefschrift met de titel 'De straf van openbaarmaking der rechterlijke uitspraak' en bracht het tot secretaris van Curatoren van de Leidse universiteit. Ook Turk en De Jong hebben hun studie in Utrecht afgerond.

De zaak van het Munsterkerkhof heeft er wellicht toe geleid dat in 1883-1884 min-

der studenten in Utrecht zijn ingeschreven. Op de leden van het studentencorps heeft ze weinig blijvende indruk gemaakt. Op 28 februari 1884 klaagde stijfselfabrikant Jacob Duyvis tenminste in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* dat studenten hem 's avonds in de buurt van de sociëteit hadden laten schrikken met vreemde brullende geluiden. 'Het is zeer te betreuren dat men niet meer rustig op straat kan gaan en er tegen opziet zijne kinderen door eene dienstbode des avonds te laten halen van de muziekschool uit vrees door zoogenaamde fatsoenlijke lieden lastig gevallen te worden. Het schijnt dat de gebeurtenissen der laatste dagen weinig indruk op enkele studenten hebben gemaakt en zij liever blijven voortgaan onze academie in discrediet te brengen.'[1].

Noten

1 Dit verhaal is ontleend aan het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*; het *Utrechtsch Nieuws- en Advertentieblaadje*; *De Oranjevaan. Antirevolutionair Weekblad voor het Sticht*; de *Stichtsche Courant. Provinciaal en Utrechtsch Nieuws- en Advertentieblad*; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*; *Recht voor Allen*; het *Weekblad voor het Recht*; *De toast van mr. F.A.R.A. van Ittersum, vice-voorzitter der arrondissements rechtbank in Utrecht en het oordeel der pers* (Helmond 1884); *Utrechtsche Studenten Almanak*; *Album Promotorum der Rijksuniversiteit Utrecht, 1815-1936* (Leiden 1963); *Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*; *Nederland's Adelsboek*; Multatuli, *Volledige Werken* (verzorgd door H. van den Bergh e.a.), dl 23, Brieven en dokumenten 1884-1886 (Amsterdam 1993) p. 83, 94, 103, 118 en 120; J. Bierens de Haan e.a., *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936* (Utrecht 1936); het archief van het Utrechts Studentencorps, aanwezig in het Gemeentearchief Utrecht, nrs 281 en 313; het archief van de Utrechtse Arrondissementsrechtbank, aanwezig in het Rijksarchief Utrecht; het archief van het Amsterdamse Gerechtshof, aanwezig in het Rijksarchief Haarlem.

Kroniek over het jaar 1994

Redactie

Met medewerking van C. J. A. Blom

JANUARI

1 ▶ De waterschappen Lopikerwaard, Leidsche Rijn en Kromme Rijn worden samengevoegd tot het hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

3 ▶ In zijn nieuwjaarstoespraak deelt de Utrechtse hoofdcommissaris mr J. Wiarda mee dat woninginbraken en roofovervallen absolute prioriteit krijgen in het opsporingsbeleid van de Regiopolitie Utrecht. Het aantal inbraken (14.110 in 1993) moet omlaag en het oplossingspercentage van 9% moet omhoog.

5 ▶ In Utrecht wordt de zevende Liberaal Joodse gemeente in Nederland opgericht. De geestelijke zorg zal berusten bij rabbijn S. Herman.

6 ▶ In zijn nieuwjaarstoespraak constateert voorzitter G. Wesley van de Utrechtse Kamer van Koophandel dat voor het eerst in tien jaar met betrekking tot omzet, export, werkgelegenheid, winst en investeringsniveau in de regio Utrecht geen sprake geweest is van economische groei.

6 ▶ De eerste werkzaamheden voor de ca *f* 300.000.000,- kostende operatie Rail '21 gaan in Amersfoort van start. Rail '21 trekt dwars door de stad heen en voorziet in een spoorverbreding van twee naar vier sporen, verschillende nieuwe tunnels en een ongelijkvloerse kruising.

6 ▶ Aan het bedrijf IE Processors in Houten wordt de jaarlijkse exportprijs uitgereikt voor zijn elektronische beveiligingssytemen.

7 ▶ De Raad voor de Journalistiek is van oordeel dat RTL4 met zijn aflevering in het programma 'Ooggetuige' over de Utrechtse wijk Lombok een te negatief en eenzijdig beeld geeft van de allochtone bewoners van de wijk.

7 ▶ In de Utrechtse wijk Zuilen is sprake van ernstige vervuiling van de riolering met benzineresten. Door de extreme regenval van de afgelopen periode zijn deze resten boven komen drijven.

10 ▶ Het Utrechtse raadslid W. Vreeswijk zal bij de komende gemeenteraadsverkiezingen uitkomen voor het Nederlands Blok. Zijn oude partij, de Centrum Democraten, had hem eerder al geroyeerd.

12 ▶ De president van de Utrechtse rechtbank bepaalt dat de afzetting van het bestuur van de Utrechtse Woningbouwvereniging Kombinatie '77 onrechtmatig is.

13 ▶ De Utrechtse wethouder J. van Lidth de Jeude neemt afscheid in verband met zijn benoeming tot burgemeester van Deventer. Bij deze gelegenheid reikt burgemeester mr I.W. Opstelten hem de stadsmedaille uit met de tekst 'Grenzenloos in solidariteit, financiën en educatie. Orde in chaos'. Tot zijn opvolger is benoemd mevrouw W.J. Bergweg - Van der Steen.

13 ▶ Prins Willem-Alexander stelt de naar hem genoemde Prins van Oranjehal van het Utrechtse Jaarbeurscomplex in gebruik. Daarbij onthult hij een verguld bronzen portretkop van zichzelf, die door Pieter d'Hont gemaakt is.

14 ▶ Voor de op 10 januari in haar woning in Utrecht plotseling overleden minister van binnenlandse zaken, mevrouw I.C. Dales, wordt onder grote belangstelling een uit-

vaartdienst in de Domkerk gehouden.

14 ▶ 1993 is een topjaar voor de Utrechtse musea geweest. Terwijl landelijk het bezoek aan musea gelijk bleef, verdubbelde het in Utrecht. Koploper was het Nederlands Spoorwegmuseum met 164.000 bezoekers.

14 ▶ De Utrechtse wethouder drs W.P.Chr. van Willigenburg overhandigt de Maartenspenning voor verdienstelijke stadgenoten aan mevrouw W.A. van Kouterik, die een leven lang wijkverpleegster in Zuilen is geweest.

17 ▶ De Woerdense CDA-fractie brengt een tweedaags bezoek aan het Europarlement in Straatsburg.

18 ▶ De Mobiele Eenheid ontruimt met geweld het gekraakte pand Wittevrouwenstraat 23 in Utrecht, dat tot luxe appartementen zal worden verbouwd.

18 ▶ Bij de restauratie van de Utrechtse Weerdbrug zijn resten van twee torens van de middeleeuwse Weerdpoort en van vroegere bruggen over de stadsbuitengracht gevonden.

20 ▶ Uit cijfers die door de Nederlandse Vereniging van Makelaars bekend zijn gemaakt, blijkt dat in de provincie Utrecht het aantal huizentransacties in 1993 ten opzichte van dat in 1992 met 13% is gestegen en dat de gemiddelde huizenprijs met 13,5% omhoog is gegaan.

20 ▶ De Koninklijke Nederlandse Hockeybond besluit het wereldkampioenschap hockey voor mannen en vrouwen in 1998 in Utrecht te houden.

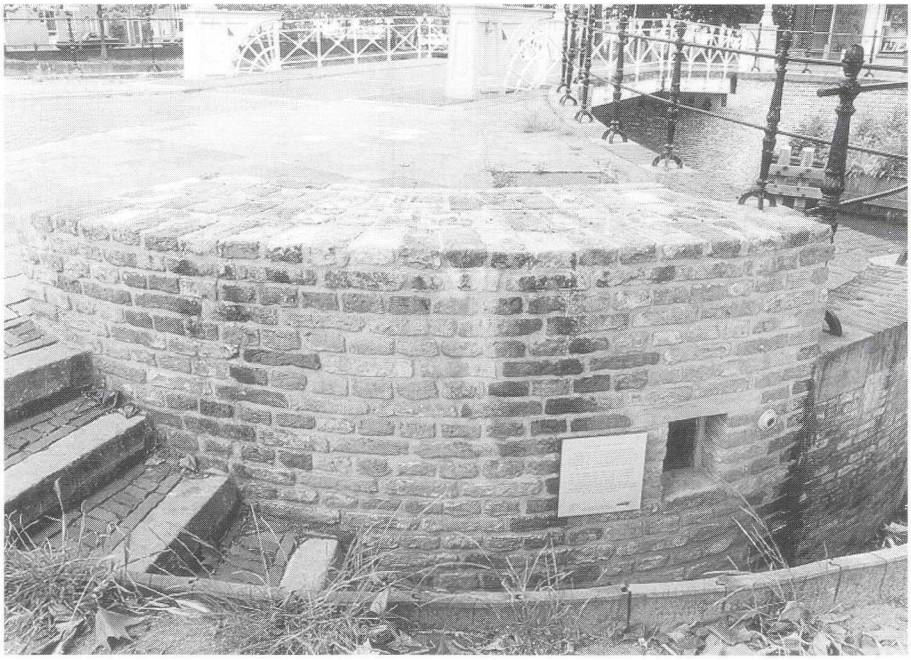

18 januari *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 12.097-C*

22 ▶ In de pers wordt melding gemaakt van beschuldigingen van de Utrechtse hoofdcommissaris mr J. Wiarda aan het adres van de Amsterdamse politie. De opheffing van het Interregionaal Rechercheteam Noord-Holland/Utrecht zou het gevolg van corruptie binnen het Amsterdamse korps geweest zijn.

26 ▶ Op 69-jarige leeftijd overlijdt de Woerdense architect N. Vroman, die onder andere het kasteel in die stad restaureerde.

29 ▶ De atleet Bert van Vlaanderen ontvangt uit handen van de Utrechtse wethouder Van Willigenburg de Sportprijs Utrecht 1993 voor zijn prestaties op het Wereldkampioenschap Marathon.

FEBRUARI

1 ▶ Bij opgravingen op een binnenterrein achter het huis Payenborch, Oudegracht 320, is een goed geconserveerd joods ritueel bad, een mikwe, uit de late 18e eeuw gevonden.

2 ▶ De gemeenteraad van Utrecht heeft besloten nog in 1994 een parkeerverbod voor het Janskerkhof en de Neude in te stellen. Dit besluit vormt een onderdeel van de plannen de binnenstad autoluw te maken.

8 ▶ Tussen het Rijk, de provincie Utrecht en de betrokken gemeenten in de regio Utrecht is overeenstemming bereikt over de bouw van 31.600 extra woningen vóór 2005. De meeste van deze huizen zullen in de lokatie Utrecht - Vleuten/De Meern komen.

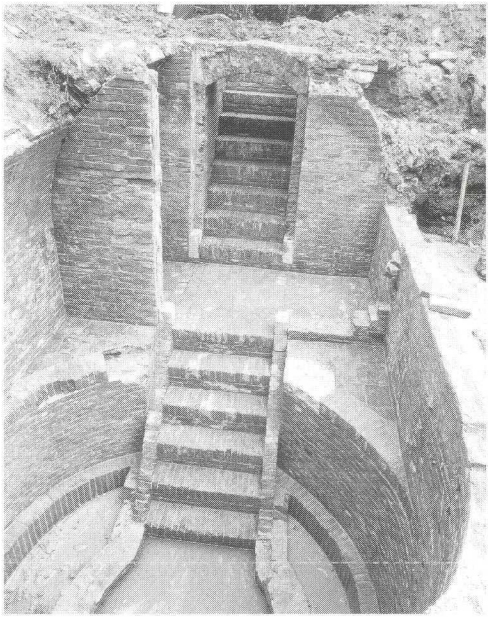

1 februari *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11.460-A*

15 ▶ De Woerdense oud-brandweercommandant Jan Brak overlijdt op 73-jarige leeftijd.

20 ▶ Ds dr J. Haitsma te Woerden viert zijn 50-jarig predikantsjubileum.

25 ▶ Burgemeester Opstelten van Utrecht wordt de nieuwe voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Hij volgt zijn Haagse collega Havermans op.

26 ▶ In de Gerardus Majellakerk wordt herdacht dat vijftig jaar geleden ook in Utrecht arbeiders het werk neerlegden als protest tegen de deportatie van joodse Nederlanders door de Duitse bezetter.

27 februari
Gemeente Wijk bij Duurstede, Top.-Hist. Atlas

27 ▶ De lokale Wijkse omroep 'Radio Vikingstad' houdt door gebrek aan luisteraars na twee jaar op te bestaan.

MAART

1 ▶ Wethouder J.H. Zwart van Monumentenzorg geeft het startsein tot de restauratie van het Doelen-complex te Utrecht. In dit oorspronkelijk middeleeuwse klooster realiseert de Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel NV ruimten voor wonen en werken.

1 ▶ Als eerste van de vier grote steden is het mogelijk in Utrecht gebruik te maken van de treintaxi.

2 ▶ De gemeenteraadsverkiezingen brengen in Wijk bij Duurstede een politieke aardverschuiving teweeg. Het verzet van de inwoners tegen de voorgenomen bouw van een appartementencomplex aan de Korte Singel - de 'flat bij Dorestad' - maakt oppositiepartij Groen Links met een groei van één naar vijf zetels tot de grootste partij in de Raad.

3 ▶ De gemeenteraadsverkiezingen leveren in Utrecht de volgende zetelverdeling op:

PvdA	9 (1990: 12)
CDA	6 (10)
GroenLinks	9 (8)
D66	9 (8)
VVD	6 (5)
CD	3 (1)
SP	2 (1)
NedBlok	1 (-)

Na zorgvuldige telling blijkt dat D66 de grootste partij is geworden, op de voet gevolgd door Groen Links.

5 ▶ Aan het Attleeplantsoen op Kanaleneiland wordt een begin gemaakt met de bouw van een moskee die aan 1000 gelovigen ruimte zal bieden.

8 ▶ De komst van woonwarenhuis Ikea naar de meubelboulevard op het Kanaleneiland zal grote gevolgen hebben voor de verkeerssituatie ter plaatse.

9 ▶ De gemeentelijke Adviescommissie Welstand en Monumenten in Utrecht gaat in principe akkoord met de uitbreiding van de Stadsschouwburg. Architectenbureau Wouda heeft een ontwerp gemaakt voor de vergroting van de toneeltoren met een doorzichtig omhulsel.

9 ▶ 32 zeldzame bomen (metasequoia's) waarvan men tot 1944 aannam dat ze waren uitgestorven, worden verplaatst om ruimte te bieden voor de bouw van een sportcomplex in de Uithof.

10 ▶ Wethouder drs B.J. Schouten van Verkeer opent de vernieuwde Leidseveertunnel in Utrecht. Fietsers moeten dankzij de opknapbeurt zich er veiliger voelen.

11 ▶ Minister mevrouw H. d'Ancona opent het kunsten- en ontmoetingscentrum de Utrechtse School in de Boorstraat, dat op initiatief van Theater a/d Werf is opgericht.

15 ▶ Het rijk stelt *f* 11.000.000,- uit aardgasbaten ter beschikking voor de verbouwing van het Centraal Museum. De overige *f* 7.000.000,- moeten van elders komen.

15 ▶ Met een vuurspuw-act van de kermisartieste Kitty Hagen is het afscheid van prof. dr G. Jansen, hoogleraar sociologie van bouwen en wonen aan de Universiteit Utrecht in de aula van de universiteit gevierd. Jansen stond onder andere aan de basis van de jaarlijkse kermis op de Maliebaan.

16 ▶ De gemeente Utrecht wil in de komende jaren de boogbruggen over de grachten in de binnenstad renoveren. Het totale project beloopt tien jaar.

18 ▶ Op het ontwerp inrichtingsplan Noorderpark zijn 400 reacties gekomen. Daaruit spreekt grote zorg voor het behoud van de historische waarde van het landschap door de aanleg van nieuwe wegen en boerderijen.

19 ▶ Voor herstel van de Vecht als rivier is de komende 10 tot 20 jaar *f* 230.000.000,- nodig om de bodem te reinigen en oevers, flora en fauna te herstellen.

21 ▶ Europa Nostra, een Europese organisatie die zich bezig houdt met het behoud van cultureel erfgoed, overhandigt mevrouw mr B. Kortenhoff-Neppérus, voorzitter van het restauratiefonds van de Gertrudiskapel te Utrecht, een diploma voor de restauratiewerkzaamheden die aan deze schuilkerk zijn verricht.

24 ▶ De Utrechtse politie zal de vergoeding voor het aanstellen van meer personeel gebruiken voor huisvesting en automatisering. De Tweede Kamer heeft het extra geld bedoeld om meer agenten op straat te krijgen.

APRIL

1 ▶ Het nieuwe college van B & W van Utrecht stelt voor de plannen voor de aanleg van een sneltram door de binnenstad te wijzigen. Voorlopig moeten bussen de verbinding tussen het Centraal Station en De Uithof verzorgen.

6 ▶ De renovatie van 131 huizen in 'De Zeven Steegjes' in Utrecht kan beginnen nadat B & W de bezwaarschriften, die daartegen waren ingediend, ongegrond heeft verklaard.

7 ▶ Het subsidie voor het beheer van de verkeerstuin te Utrecht blijft gehandhaafd. Hier krijgen kinderen instructie in het kader van de voorbereiding op het verkeersexamen.

7 ▶ De Stichting Kade Ateliers te Utrecht koopt het ketelhuis dat naast de kinderboerderij bij het Griftpark ligt. Het pand is gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School en zal worden gebruikt voor cursussen, exposities en werkruimten voor kunstenaars.

9 ▶ Het Masterplan Museumkwartier wordt gepresenteerd. Daarin worden plannen aangegeven die het zuiden van de Utrechtse binnenstad onder andere aantrekkelijker voor de cultuur-historisch geïnteresseerde toerist moet maken.

12 ▶ Prinses Margriet onthult voor de ingang van het honderdjarige Academiegebouw op het Domplein te Utrecht het kunstwerk SOL. Zij geeft daarmee de start van het Festival Stad en Universiteit, een programma waarin op publieksvriendelijke wijze aandacht wordt besteed aan de vele disciplines, die aan de Universiteit Utrecht onderwezen worden.

12 ▶ De installatie van de nieuwe Utrechtse gemeenteraad geeft aanleiding tot demonstraties en acties gericht tegen de deelname van raadsleden van extreem-rechtse partijen.

16 ▶ De Horeca rond de Neude te Utrecht komt met het plan voor een groot terras op dit plein.

16 ▶ In Woerden wordt het vestzaktheater 'De Kloostertuin' geopend.

20 ▶ In de kelder van een herenhuis aan de Voorstraat in Utrecht graaft de eigenaar 241 zilveren dukaten uit de 17e eeuw op.

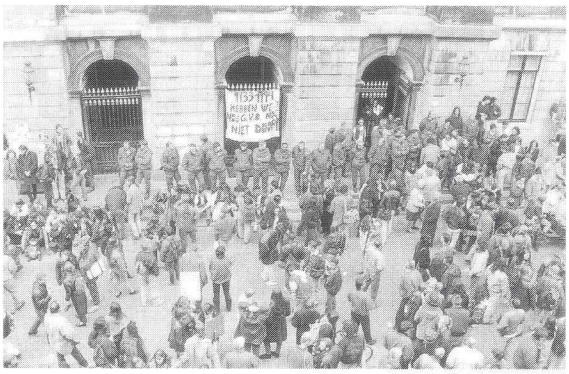

12 april *Foto: Gem. Fotodienst neg. A 636-6*

23 ▶ In Utrecht worden 212 panden aan de lijst van 960 rijksmonumenten in de stad toegevoegd. Het Rijk stelt *f* 400.000,- extra subsidie beschikbaar.

23 ▶ Het monumentale voormalige Theatrum Anatomicum van de Veterinaire Faculteit aan de Bekkerstraat 141 is dringend aan restauratie toe. Het pand is in 1921 ontworpen door architect J. Crouwel jr, die ook het postkantoor aan de Neude ontwierp. Zowel van buiten als aan de binnenkant is het een gaaf voorbeeld van de architectuur van de Amsterdamse School.

28 ▶ In de Oude Hortus van de universiteit is de Regiustuin aangelegd, die een kopie is van de medisch-farmaceutische kruidentuin uit 1639 op het bolwerk Zonnenburg.

MEI

1 ▶ In het oude klooster De Mariënhof te Amersfoort wordt het Culinair Museum geopend, het enige in zijn soort in Europa. De bij een bezoek opgedane kennis kan proefondervindelijk worden getest in de bijbehorende rôtisserie of in het specialiteitenrestaurant, die in de voormalige gereformeerde kerk achter het klooster zijn ondergebracht.

2 ▶ Gemeenten en particulieren hebben 75 nieuwe, vervuilde lokaties aangemeld bij de provincie, die deze zal onderzoeken en, indien de middelen toereikend zijn, in 1995 zal saneren.

3 ▶ De Werkspoorsteen ter nagedachtenis van de 20 in de oorlog omgekomen werknemers van Werkspoor, die op de Utrechtse Stadstimmerwerf was opgeslagen, is toegevoegd aan het Monument voor de gevallenen in de Tweede Wereldoorlog aan het Prins Bernhardplein te Zuilen.

4 ▶ De Kamerverkiezingen gaven ook in de stad Utrecht drastische wijzigingen te zien in de stemverhoudingen. Het CDA verloor bijna de helft van zijn aanhang (van 23.2 naar 12.8%), D66 zat in de lift met een verdubbeling (van 10.7 naar 20.0), fors verlies voor de PvdA (van 37.5 naar 26.3) en winst voor VVD (van 11.7 naar 15.8) en CD (van 2.6 naar 4.2).

4 ▶ In het gemeentehuis van Wijk bij Duurstede wordt een tentoonstelling geopend en een boekje gepresenteerd over de verdwenen joodse gemeenschap van de stad.

7 ▶ De gemeentelijke Commissie voor Welstand en Monumenten van Utrecht vindt dat oude, waardevolle bouwelementen, vrijgekomen bij sloop van gemeentelijke panden, niet eindeloos moeten worden opgeslagen, maar verkocht.

9 ▶ Begonnen wordt met de sloop van de R.K. Pauluskerk aan de Linnaeuslaan te Utrecht, die in 1935 naar een ontwerp van G.C. Stuyt ontworpen was. Architectonisch paste deze kerk geheel in de stijl van de bebouwing van Tuindorp.

14 ▶ Het veertien meter hoge beeld 'De Ladder' van beeldend kunstenaar Armando wordt aan de gemeente Amersfoort overgedragen. Het beeld, dat een gedachtenvlucht symboliseert, staat aan een van de invalswegen van Amersfoort in de nabijheid van het voormalige concentratiekamp Amersfoort.

21 ▶ Tot 23 mei wordt in Utrecht de eerste Nationale Stoommanifestatie gehouden. Ongeveer 70 stoommachines van uiteenlopende aard geven acte de présence in en rond het Spoorwegmuseum. Er zijn meer dan 30.000 bezoekers.

30 ▶ Sinds kort heeft de Jugendstil-kast uit het in de jaren '70 gesloopte pand van de verzekeringsmaatschappij 'De Utrecht', na jaren op de zolder van het Utrechtse stadhuis opgeslagen te zijn geweest, een plaats gevonden in het documentatiecentrum van het Waterleidingbedrijf Midden Nederland in Soestduinen.

JUNI

2 ▶ De promotie-videofilm 'Utrecht Fast Forward' wint op het Internationale Film en Video Festival te Chicago de 'grand prix', de hoogste onderscheiding op videogebied. De film is in opdracht van de Kamer van Koophandel en de provincie Utrecht geproduceerd door Toonder Studio's.

6 ▶ De vier grote steden, waaronder Utrecht, hebben bij de formatie-onderhandelaars Van Mierlo, Kok en Bolkestein in een memorandum een 'deltaplan' voor de grote steden bepleit om de verloedering op bestuurlijk, maatschappelijk en economisch gebied te keren.

11 ▶ In een kranteninterview laat Etienne baron Van Zuylen van Nyevelt weten dat hij met het oog op de oprukkende woningbouw graag het kasteel Haarzuilens en bijbehorende gronden van de gemeente Vleuten-De Meern naar Harmelen zag overgeheveld.

12 ▶ De verkiezingen voor het Europese Parlement in de stad Utrecht leveren in vergelijking met de gemeenteraads- en kamerverkiezingen winst op voor de PvdA en CDA en zwaar verlies voor de CD. De opkomst was met 37% bijzonder laag.

14 ▶ B & W. van Utrecht maken bekend dat de vier MBO-scholen Versfelt/Ruygenhoek, college Vredenborch, het Stichts College en het Catharijne College zullen fuseren, waarmee een school ontstaat met ruim tienduizend leerlingen.

16 ▶ Mr A.H. Brouwer - Korff volgt A. Schreuder op als burgemeester van Amersfoort. Hiermee heeft de stad opnieuw een PvdA-burgemeester en voor het eerst een vrouwelijke. Mevrouw Brouwer was sinds 1989 burgemeester van Zutphen.

24 ▶ In Woerden wordt de Fatih-moskee in gebruik genomen.

26 ▶ Staatssecretaris E. Heerma van VROM geeft opdracht de speculatie in opties door vier woningcorporaties, waarvan drie in de provincie Utrecht, te onderzoeken. Het betreft o.a. de corporaties Kombinatie 77 in Utrecht, Onze Woning in Nieuwegein en SCW in Amersfoort.

28 ▶ Herman Wigbold stelt zich voor als nieuwe voorzitter van de Stadsomroep te Utrecht. Hij zal binnenkort als zodanig worden benoemd.

28 ▶ De gerestaureerde watertoren aan de Lauwerhof te Utrecht, waarin het Waterleidingmuseum gevestigd is, wordt door burgemeester Opstelten heropend.

30 ▶ In de Utrechtse Jaarbeurscongreszaal wordt het startsein gege-

28 juni
Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. K 2381-D

ven voor het Bestuur regio Utrecht (BRU), dat 27 Utrechtse gemeenten en het Zuidhollandse Vianen tot een nieuw 'middenbestuur' wil verenigen.

JULI

1 ▶ 's Rijksmunt te Utrecht wordt geprivatiseerd en heet voortaan De Nederlandse Munt NV. Het verzoek het predikaat Koninklijke te mogen voeren, wordt voorlopig afgewezen.

5 ▶ Het Utrechtse gemeentebestuur stelt *f* 3.400.000,- beschikbaar voor de restauratie van het Duitse Huis, dat tot hotel-restaurant en congrescentrum zal worden verbouwd.

6 ▶ De uit 1929 daterende H. Hartkerk in het Utrechtse Wilhelminapark zal tot wooneenheden worden verbouwd.

8 ▶ Oog in Al is de eerste wijk in Utrecht waar glas gescheiden naar kleur wordt ingezameld.

9 ▶ Prins Pieter-Christiaan opent in de Utrechtse Jaarbeurs de jongerenbeurs Megafestatie, die voor de tweede keer wordt gehouden.

9 ▶ De gemeente Harmelen begroet zijn achtduizendste inwoner.

12 ▶ Uit de jaarlijks door de gemeente Utrecht georganiseerde stadspeiling blijkt dat een ruime meerderheid van de inwoners positief staat tegenover het plan om het water in de gedempte delen van de singels terug te brengen.

13 ▶ Peter Smids, sinds 1976 directeur van het Muziekcentrum Vredenburg in Utrecht, krijgt als eerste laureaat de Prins Bernhard Fonds Muziekprijs.

19 ▶ Gedeputeerde mr D.H. Kok presenteert de resultaten van een archeologische inventarisatie van het gebied tussen Utrecht en Vleuten-De Meern, waar de nieuwe stad 'Leidsche Rijn' met 20.000 à 30.000 huizen zal worden gebouwd.

21 ▶ Gedeputeerde Kok en het Utrechtse raadslid drs W.P.Chr. van Willigenburg richten de Utrechtse Fortenstichting op, die zich tot doel stelt het in stand houden en restaureren van met name de verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de provincie.

22 ▶ In het Centraal Museum te Utrecht wordt de spraakmakende tentoonstelling over vijf eeuwen Utrechtse kunst 'De Utrechtse Parade 1495 - 1995' geopend.

AUGUSTUS

10 ▶ Het gemeentebestuur van Utrecht besluit - uit het oogpunt van sociale veiligheid - de straatverlichting in de binnenstad definitief tot half één 's nachts op volle sterkte te laten branden.

15 ▶ Het oude stadhuis aan de Westsingel te Amersfoort wordt na een ingrijpende restauratie opnieuw in gebruik genomen. Voor het eerst sinds jaren is het weer mogelijk

hier in stijl te trouwen. Bovendien heeft de Gemeentelijke Archiefdienst er een onderkomen gevonden.

21 ▶ In Woerden gaat een bedrijvenpand aan de Kuipersweg in vlammen op. Vele bedrijfjes en organisaties zijn ernstig gedupeerd.

SEPTEMBER

1 ▶ Cultureel Centrum De Flint te Amersfoort heeft een metamorfose ondergaan. Nadat in 1990 een brand de theaterzaal in de as had gelegd, is het theater uitgebreid met een toneeltoren, een grote theaterzaal en een parkeergarage.

1 ▶ De gemeenteraad van Utrecht gaat accoord met de grenscorrectie die de provincie voorstelt. Ten behoeve van het nieuwe stadsdeel Leidsche Rijn zal 700 ha van de gemeente Vleuten/De Meern bij het grondgebied van de gemeente Utrecht worden gevoegd.

4 ▶ Bij de afsluiting van het 13e Holland Festival Oude Muziek blijkt dat er 70.000 bezoekers zijn geweest, 2500 meer dan in 1993.

5 ▶ Na een reeks verbouwingen die in 1992 zijn begonnen, wordt het hoofdgebouw van de Centrale Bibliotheek aan de Oudegracht te Utrecht weer voor het publiek opengesteld.

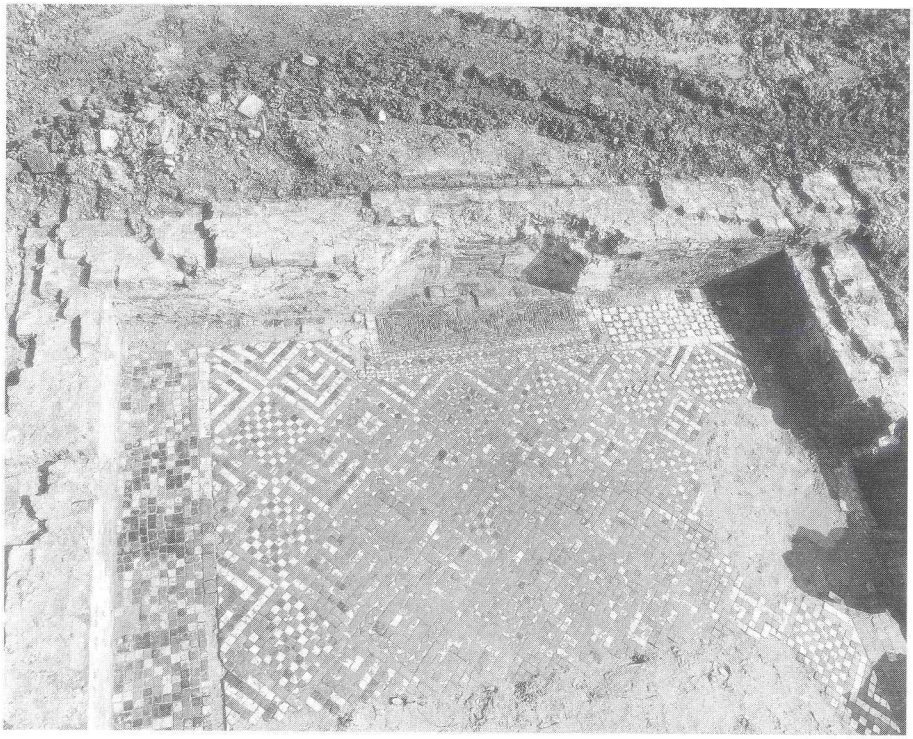

13 september *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. L 5.525-B*

10 ▶ Op de Maartensbrug geeft wethouder Zwart het startsein voor de Open Monumentendag. Ruim 10.000 mensen bezoeken de 46 Utrechtse monumenten die deze dag gratis toegankelijk zijn.

11 ▶ Op de tentoonstelling 'Rekkelijk of Precies' in Museum Het Catharijneconvent te Utrecht is onder meer het onlangs door het Rijksmuseum te Amsterdam aangekochte portret van Johannes Uytenbogaert van Rembrandt te zien.

13 ▶ Bij opgravingen aan de Walsteeg te Utrecht komt in de resten van een claustraal huis van Sint Marie een vrijwel volledige mozaïekvloer van 3 x 7 m uit de vroege 14e eeuw tevoorschijn. Het huis waarin deze vloer lag, werd in de 17e eeuw door de schilder Abraham Bloemaert bewoond. De vloer zal 'in situ' in de nieuwbouw opgenomen worden.

14 ▶ In het gebouw van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Utrecht in Panorama' geopend.

19 ▶ Utrechtse daklozen beginnen met de verkoop van hun eigen krant: 'straatnieuws'.

17 ▶ In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Graven in een grensgebied' geopend, waarin archeologische vondsten uit het Kromme-Rijngebied hun verhaal vertellen.

21 ▶ Burgemeester Opstelten leidt een bijzondere zitting van de gemeenteraad. In maart heeft Utrecht het predikaat Jeugdstad verkregen met de daarbij behorende prijs van *f* 25.000,-. De raad is daarom deze keer samengesteld uit kinderen die beraadslagen over de besteding van dit bedrag.

21 ▶ Met de film van Theu Boermans '1000 Rosen' worden in Utrecht de Nederlandse Filmdagen geopend. Vanaf nu gaat deze jaarlijkse manifestatie het Nederlands Film Festival heten.

22 ▶ Wethouder mevrouw mr drs W.N. Herweijer van Economische Zaken onthult - samen met beeldend kunstenaar Jan Snoeck - het beeld 'De Wandelaar' in het Smart Business Park aan de Kanaalweg te Utrecht.

24 ▶ Gemeentedag. Onder het motto 'Bekijk je Wijk' houdt de gemeente Utrecht open huis.

24 september
Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11.777-K

26 ▶ Het eerste treinstel van het type TGV dat Utrecht aandoet, is een rijdend meetcentrum waarmee een aantal tests wordt verricht.

27 ▶ Wethouder mevrouw drs P.M. van der Linden - De Feijter van Welzijn opent aan de Zamenhofdreef het hoofdkantoor van Thuiszorg Stad Utrecht (TSU) waarin een aantal medische diensten samenwerkt.

30 ▶ Wethouder H.J. van der Steenhoven van Milieu en milieu-gedeputeerde P. Smink gieten het laatste beton van de damwand die de vervuilde bodem in het Griftpark te Utrecht scheidt van het grondwater. De damwand steekt maximaal 64 m diep en is 1235 m lang.

OKTOBER

1 ▶ Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) begint met strengere controle op de plaatsbewijzen in de stadsbussen.

1 ▶ Het aanvullend openbaar vervoerssysteem 'Mobinet' gaat in Utrecht van start. In het kader van de Wet Voorzieningen Gehandicapten worden mensen voor wie reizen in een gewone stadsbus te bezwaarlijk is, voor *f* 3,- van deur tot deur vervoerd.

1 ▶ In de weekeinden van 1 op 2 oktober en van 8 op 9 oktober stellen Utrechtse kunstenaars hun atelier open in de driejaarlijkse atelierroute.

2 ▶ De Utrechtse Stadsomroep Televisie gaat dagelijks programma's uitzenden.

3 ▶ District Utrecht Noord van de gemeentepolitie opent aan de Laan van Chartroise een 'politieshop' voor de wijk Ondiep. Doel is de verhouding tussen wijkbewoners en politie te verbeteren en het wederzijds vertrouwen te vergroten. Buurtbewoners kunnen er terecht voor klachten, aangiften en om informatie en advies. De 'shop' wordt ook uitvalsbasis voor stadswachten en vrijwillige politie.

1 oktober *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11.796-D*

4 ▶ De Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond besluit dat het nieuwe bondskantoor en het nationaal tenniscentrum gebouwd zullen worden op het voormalige buitenterrein van zwembad Den Hommel.

6 ▶ Voor zijn inspanningen en verdiensten ten behoeve van de bestuurlijke en economische vooruitgang van de regio ontvangt prof. dr ir A. Oele de jaarlijkse prijs van de Kring van Utrechtse Ondernemingen uit handen van burgemeester Opstelten. Het bij de prijs behorende beeld is vervaardigd door Corrie Ammerlaan.

12 oktober *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11.816-J*

7 ▶ Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Alliance Française Utrecht verschijnt het boek 'Kerken en Karossen, Fransen in Utrecht, 800-1900' van de hand van Dick Berents.

12 ▶ De gemeenteraad van Utrecht gaat akkoord met het instellen van de 'kliklijn', een telefoonnummer waar inwoners terecht kunnen met berichten over illegale verhuur van woonruimte.

12 ▶ Op de hoek van de Van Asch van Wijckskade en de Oudegracht te Utrecht wordt een bronzen beeld onthuld van Nijntje, een van de bekendste figuren uit de kinderboeken van Dick Bruna. Het beeld is gemaakt door zijn zoon, Marc Bruna, en een geschenk van de Soroptimisten aan de stad.

12 ▶ Woerdens oudste inwoner, mevrouw W.M. Smorenburg, overlijdt, 103 jaar oud.

13 ▶ Rijk, provincie en stadsgewest bereiken overeenstemming over de bouw van NS-stations in Houten-Zuid en in Leidsche Rijn, in het kader van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex).

14 ▶ De Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht, jhr drs P.A.C. Beelaarts van Blokland, opent het nieuwe stadhuis van Woerden.

21 ▶ In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling 'Droomtekeningen' van tekenaar Paul Klemann geopend.

21 ▶ In café Dikke Dries op het Oudkerkhof wordt de videoband 'Zóó was Utrecht' gepresenteerd. Anton Geesink en Gerrit Jansen leiden daarin de kijkers rond door het Utrecht tussen 1910 en 1955.

21 ▶ Aan het Vredenburg wordt de banenwinkel voor toekomstige beroepsmilitairen geopend.

26 ▶ Vijf monumentale bruggen in de binnenstad van Utrecht zullen in verband met restauratie tijdelijk voor het verkeer worden afgesloten. Het eerst zijn de Maartensbrug en de Plompetorenbrug aan de beurt. De Zand-, Bartholomeï- en Gaardbrug zullen volgen.

29 ▶ Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) begint een proef van één jaar met de Winkelexpres. Op koopavonden en op zaterdagen kunnen bezoekers hun auto parkeren bij stadion Galgenwaard. Vandaar worden zij per bus gratis naar het centrum van de stad vervoerd en weer terug.

NOVEMBER

1 ▶ Een duizendtal inwoners van Utrecht wordt door het gemeentebestuur per enquête benaderd om erachter te komen wat zij denken over een aantal problemen, waar de stad en het stadsbestuur mee worstelen. In dit 'Nieuw Utrechts Peil' komt onder andere de opkomst van extreem-rechts in de politiek aan de orde.

1 ▶ Provinciale Staten van Utrecht nemen unaniem een motie aan waarin zij zich verzetten tegen het ontstaan van een vierde bestuurslaag, zoals die zich in de BRU (Bestuur Regio Utrecht) ontwikkelt. De Staten wensen een krachtig en democratisch middenbestuur in de vorm van 'provincies nieuwe stijl'.

2 ▶ Burgemeester Opstelten neemt het eerste deel van de serie 'Utrechtse Biografieën' in ontvangst. Deze serie, bestaande uit bundels met korte levensbeschrijvingen van markante bewoners van de stad Utrecht in heden en verleden, is een initiatief van 'Oud-Utrecht' en van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

3 ▶ In de gemeenteraad van Utrecht is de fractie van de Centrum-Democraten van 3 leden tot 1 lid geslonken door het overlopen van twee leden naar de fractie van het Nederlands Blok, die nu drie leden telt.

4 ▶ Het Kabinet stemt in met de samenvoeging per 1 januari 1996 van de gemeenten Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede, waardoor een nieuwe gemeente van 22.000 inwoners zal ontstaan.

10 ▶ Een ruime meerderheid in de gemeenteraad van Utrecht neemt als eerste in Nederland een motie aan waarin aangedrongen wordt op ontheffing van de sollicitatieplicht voor kansloze werklozen. Op hen zouden dan ook geen strafkortingen op uitkeringen toegepast moeten worden.

10 ▶ Onlangs zijn bij de restauratie van het Duitse Huis aan de Springweg grote fragmenten van de grafsteen van de landcommandeur van de Balije van Utrecht van de Ridderlijke Duitse Orde, Steven van Zuylen van Nijevelt tevoorschijn gekomen. Steven werd op 9 maart 1527 door Gelderse soldaten vermoord.

11 ▶ Na 35 jaar heft de Wijkse carnavalsstichting De Ruysdaelers zichzelf op wegens gebrek aan belangstelling.

12 ▶ De Stadsomroep Utrecht zendt van 23.00 tot 7.00 uur 'De Roze Nacht' uit over homosexuele aspecten van Utrecht.

15 ▶ B & W van Utrecht stellen voor het aantal kermissen in de stad van acht tot vier terug te brengen. Problemen met de openbare orde en teruglopende belangstelling voor de kermissen zijn de oorzaak van dit besluit. Er zullen drie, zes dagen durende kermissen op de Neude, het Tolsteegplantsoen en in Zuilen komen. De Piekenkermis op de Maliebaan blijft bestaan.

16 ▶ Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) start een proef met bussen die op LPG rijden. Deze bussen zijn stiller en schoner dan die welke op diesel lopen.

18 ▶ Zijne Alheiligheid de Oecumenische Patriarch Bartholomeos I van Constantinopel bezoekt in Utrecht de Oud-Katholieke Kathedraal van Sint Gertrudis aan het Willemsplantsoen. De Oud-Katholieke Kerk, de Anglicaanse Kerk en de Grieks-Orthodoxe Kerk proberen de onderlinge samenwerking te versterken.

19 ▶ In de voormalige zaagmolen De Ster aan de Leidsche Rijn wordt de galerie De Ster geopend. Negen vrouwelijke kunstenaars hebben deze galerie opgezet, waar zij andere vrouwelijke kunstenaars uit Utrecht gelegenheid tot exposeren bieden.

19 ▶ In Woerden wordt in en rondom 'Het Klooster' een intercultureel festival gehouden.

22 ▶ De Utrechtse raadscommissie 'Internationale Solidariteit' bespreekt het rapport van dr M. Vellinga van de Universiteit Utrecht over de Utrechtse samenwerking met Léon in Nicaragua. Veel projecten hebben tot nu toe tot een goed resultaat geleid.

23 ▶ Een 25-meter lange, tweemaal gelede bus rijdt proef door Utrecht. Deze langste bus aller tijden is van Belgische makelij. Het GVU onderzoekt of deze bus geschikt is voor Utrecht.

28 ▶ Kolonel der Kozakken, Vitali Sklerov, overhandigt aan loco-burgemeester mr H.H.W. Kernkamp de Utrechtse stadssleutels. Dat gebeurt precies 281 jaar nadat de Kozakkenhoofdman Leon Alexandrovitsj Narisjkin vergeten had ze terug te geven, nadat zijn troepen Utrecht van de Fransen bevrijd had. Na op een tentoonstelling in

23 november *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11.862-G*

het Centraal Museum gelegen te hebben, zullen de sleutels weer terugkeren naar het Staats Historisch Museum in Moskou.

DECEMBER

1 ▶ De Provincie wil jaarlijks *f* 75.000,- beschikbaar te stellen voor de 'kunstbus', waarmee vooral ouderen uit de provincie voorstellingen in de Stadsschouwburg en in het Muziekcentrum gemakkelijk kunnen bereiken. Er zijn plannen deze vorm van dienstverlening ook naar Amersfoort en Veenendaal uit te breiden.

1 ▶ In zijn onderzoek naar de meest geschikte vorm van openbaar vervoer laat het GVU alweer een tweemaal gelede bus door Utrecht rijden. Ook ditmaal is het een Belgische bus, die als bijzonderheid heeft, dat hij - door middel van uitklapbare wielen en een elektromotor - ook als tram kan rijden.

1 ▶ Gedeputeerde drs G.J. Hazenkamp geeft het officiële startsein voor de bouw van de laatste nieuwbouwwijk in Wijk bij Duurstede, het plan De Geer, waar 700 huizen zullen worden gebouwd.

4 ▶ Na een explosie in de Utrechtse wijk Lombok ontdekt de politie een illegaal vuurwerklaboratorium. De eigenaar - een chemicus - wordt gearresteerd.

6 ▶ Om gerichter aan vragen over de Tweede Wereldoorlog tegemoet te kunnen komen, heeft de Gemeentelijke Archiefdienst een 'Bronnenoverzicht voor de geschiedenis van de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog' samengesteld. De auteur, mevrouw drs I.E.C.M. Broos heeft daartoe ruim 140 archieffondsen op de aanwezigheid van materiaal over Utrecht onderzocht.

7 ▶ Het Schooladviescentrum SAC in Utrecht heeft met zijn cursus 'Nederlands als tweede taal' de tweede plaats bereikt bij de toekenning van de Pelosi-prijs voor Onderwijsbegeleiding.

8 ▶ De gemeenteraad van Utrecht stelt een krediet van *f* 7.145.000,- beschikbaar voor de restauratie van de Weerdsluis.

13 ▶ Medegedeeld wordt dat Utrecht door het gescheiden inzamelen van composteerbaar afval ongeveer een kwart minder vuilnis aan de weg zet. Volgens de Reinigings-Markt- en Havendienst (RMHD) is dit voor een stedelijk gebied een hoog percentage.

16 ▶ Nadat er voor de binnenstad een nieuw verkeerscirculatieplan is ingevoerd, wordt de heringerichte Markt in Wijk bij Duurstede feestelijk heropend.

18 ▶ In het weekend zijn in Utrecht ongeveer 5000 exemplaren van de daklozenkrant 'Straatnieuws' verkocht. De krant wordt gedeeltelijk door de dak- en thuislozen zelf geschreven en op straat verkocht. Van de *f* 1,50 die een nummer kost, mogen zij zelf de helft houden.

19 ▶ Na ruim 65 jaar wordt het karakteristieke, door J.I. Planjer ontworpen politiebureau aan de Tolsteegbrug te Utrecht door de politie verlaten. De nieuwe huisvesting -

ontworpen door architect P. de Visser van de Dienst Stadsbeheer - ligt aan de Baden Powellweg 2.

19 ▶ Met een grootse presentatie in de Domkerk biedt het 75-jarige architectenbureau Op ten Noort-Blijdenstein aan burgemeester Opstelten een plan tot herinrichting van het Domplein aan dat door de Franse architect Paul Chemetov ontworpen is. Naast een verlevendiging van de sluitwand van de Domkerk en een overkapping bij de cafés in de noordwesthoek van het plein, valt vooral het voornemen tot 'bevloering' van het plein door middel van grote, acacia-houten 'tegels' op.

19 ▶ In de 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1991 - 1992' die aan wethouder dr G. Mik van Financiën, Personeel en Organisatie wordt aangeboden, wordt aannemelijk gemaakt dat de oude Utrechtse handelswijk 'Stathe' tussen de Steenweg en de Oudegracht al uit de 8e eeuw dateert.

21 ▶ Staatssecretaris drs J. Kohnstamm van Binnenlandse Zaken laat zich informeren over een aantal grote projecten in Utrecht, waaraan zijn ministerie financieel bijdraagt. Het zijn onder andere de restauratie van de gewelven van de werfkelders, de restauratie van de Weerdsluis, de uitbreiding van het Centraal Museum, de verbetering van de bereikbaarheid van de Jaarbeurs en de stadsvernieuwing in de omgeving van de Kanaalstraat.

31 ▶ Het groot-waterschap Woerden fuseert met het hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

19 december
Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. K 2.490

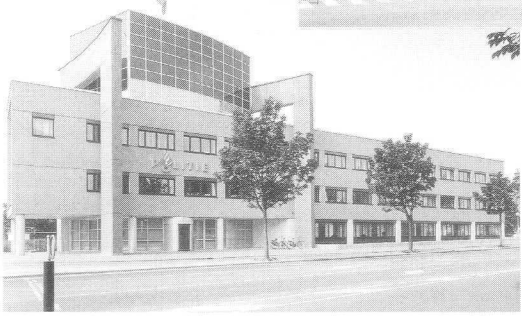

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. C 15.854

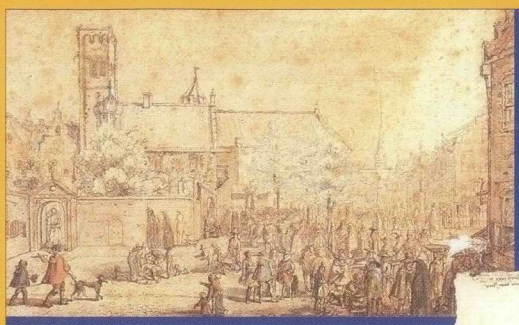

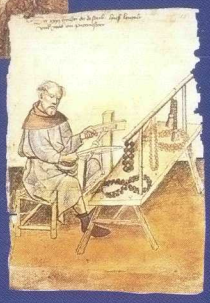

Jarenlang heeft men verkeerde ideeën gehad over het stadsrecht en het tolrechtprivilege die beide in 1122 aan Utrecht werden verleend. Die worden in dit Jaarboek van de Vereniging Oud Utrecht gecorrigeerd. Ook verschaft het inzicht in de mogelijkheden om te berekenen hoeveel mensen er in de stad woonden op het einde van de middeleeuwen. Vier artikelen geven antwoord op vragen over het culturele leven in Utrecht in de vorige eeuw. Het gaat bijvoorbeeld om de manier waarop het gemeentebestuur culturele activiteiten steunde. Of over de vraag hoe zaaleigenaars en het bestuur van K & W hebben geprobeerd hun onderneming lonend te maken. Lees ook over de studenten die in 1883 werden verdacht van een laffe moord en de ophef die hun rechtszaak in de Nederlandse pers maakte. En vergeet de Kroniek over het jaar 1994 niet.